

Szár

zard

2021. december

4. szám

vég

Századvég
2021 · 4. szám

Szerkesztik: Gallai Sándor · Gyorgyovich Miklós · S. Király Béla · Kiss Réka · Molnár Attila Károly · Pillók Péter · Ványi Éva · Veszelszki Ágnes

Korábbi szerkesztőségek:

Demeter Tamás · Pócza Kálmán · Veszelszki Ágnes · Zuh Deodáth

G. Fodor Gábor · Demeter Tamás · Mándi Tibor · Szűcs Zoltán Gábor

Balázs Zoltán · Bódy Zsombor · Cieger András · Csité András · G. Fodor Gábor · Kapitány Balázs · Szalai Ákos

Spéder Zsolt · Kerékgyártó Béla · Körösenyi András · Kövér György · Ságghi Gábor · Stumpf István · Tóth István György

Pethő Sándor · Bárány Anzelm · Huoranszki Ferenc · Kovács M. Mária · Körösenyi András · Liptay Gabriella · Ruzsa Ágnes · Szilágyi Márton

Gyurgyák János · Fellegi Tamás · Gyekiczki András · Kövér László · Kövér Szilárd · Máté János · Orbán Viktor · Stumpf István · Varga Tamás · Weber Attila

Kiadja a Századvég Közéleti Tudásközpont Alapítvány

Felelős kiadó: Molnár Attila Károly

Olvasószerkesztő: Lehotka Gábor

Tördelő: Varga Júlia

A szerkesztőség címe: Századvég Közéleti Tudásközpont Alapítvány, 1037 Budapest, Hidegkúti Nándor utca 8–10.

Kapcsolat: Tóth Krisztián

Telefon: + 36 1 479 5298

E-mail: kiado@szazadveg.hu

szazadveg.hu

Nyomdai munkálatok: Prime Rate Kft.

A lap évente négy alkalommal jelenik meg. Egy szám ára 1000 forint. Előfizetés egy évre 4000 forint. Előfizetés a szerkesztőségnél.

ISSN 0237-5206

Tartalom

Előszó. 5

'56 UTÁN

GYÖRGY SÁNDOR

Minden kétséget kizáróan? 9

RIGÓ RÓBERT

A vidéki Magyarország 1956 után 27

WIRTHNÉ DIERA BERNADETT

Katolikus ifjúsági közösségek 1956 előtt és után. 57

SZEKÉR NÓRA

Ellenforradalom, népfelkelés, nemzeti megbékélés. 79

MŰHELY

LÁSZLÓ TAMÁS – BAUER BÉLA

Kádár János emlékezete a magyarországi történelemtankönyvekben. . 101

RECENZIO

SÁGI GYÖRGY

Magyarország „sajtóapostola”, P. Bangha Béla jezsuita hitszónok,
közíró. 121

TÓTH KÁLMÁN

Egy Szabó Dezső-monográfia, amely olvastatja magát 127

NAGY EGON

Könyv a romániai iparosításról és következményeiről 135

Előszó

Az 1956-os forradalom és szabadságharc a 20. századi magyar történelem nemzetközi szintéren is legismertebb és egyben a hidegháborúnak nevezett korszak világtörténeti összefüggésekben is számottevő fejezete. Ráadásul 1956 nemcsak jelentős világesemény volt, hanem évtizedekig szimbólumként szolgált a vasfüggönnyel elválasztott Európában. A hidegháborús narratívába illeszkedve könnyen válhatott egyfelől a szovjetellenes ellenállásnak, a reálpolitikát felülíró szabadságvágynak, másfelől a brutális megtorlásnak, a kommunista hatalom bosszújának a szimbólumává. Míg a forradalmat országhatárainkon túl közös szabadságszimbólumnak tartották, idehaza megkerülhetetlen generációs tapasztalat és tanulság volt mind a magyar társadalom, mind a kommunista hatalom számára. A magyar társadalomnak a forradalom napjainak elementáris szabadságélményét követően azzal kellett szembesülnie, hogy a geopolitikai status quo nem fog a magyarok miatt megváltozni, a kommunista hatalommal hosszú távon kell számolni, erre kell berendezkedni. Másfelől a „nehogy még egyszer 1956 legyen!” félelme mindvégig rányomta a bélyegét az MSZMP politikájára is. Ebben az összefüggésben igaz, hogy a Kádár-korszak nem volt más, mint állandó reakció 1956-ra.

1956 mint közös kulturális kód és mint közös nemzedéki tapasztalat, változó tartalommal, de a szovjet rendszer összeomlásáig működött. Időben távolodva az 1989–90-es rendszerváltástól és a szovjet birodalom összeomlásától egyre inkább úgy tűnt azonban, hogy 1956 referencia jellege elhalványulni látszik. Elkezdődött az interpretációk versenye '56 érvényes értelmezéséért. A korábban inkább rejtett vagy csak az emigráció szűk nyilvánosságában részlegesen lefolytatott viták immár nagy nyilvánosságot kaptak, '56 emlékezete, miként az azt követő Kádár-korszak megítélése is, sokszínűvé vált. A történeti dokumentumok többé-kevésbé korlátozás nélküli hozzáférhetővé válása óta pedig a forradalom története és hatástörténete, rövid és hosszú távú következményei, a Kádár-korszak erőszakos genezise és a későbbi, ún. „konszolidált” évtizedek közötti kontinuitás problematikája a 20. századi magyar történelem legtöbbet kutatott és egyben legtöbbet vitatott kérdései közé kerültek. Mindezeket szem előtt tartva, a forradalom és szabadságharc 65. évfordulóján folyó-

iratunkban megjelenő tanulmányokkal olyan alapvető kérdéseket, csomópontokat érintünk, amelyek 1956 történetéről és következményeiről, valamint a kialakuló Kádár-korszak jellegadó társadalmi folyamatairól szóló kortárs történettudományi diskurzusok és közéleti viták középpontjában állnak.

György Sándor tanulmánya a forradalom és szabadságharcot követő megtorló perek legfőbb jellemzőit veszi górcső alá. Számos konkrét ügyet vizsgálva, országos jelentőséggel nem bíró „tömegperek” mélyfúrászerű elemzése révén az éles történeti vitákat kiváltó kérdésre keresi a választ: vajon rekonstruálható-e a forradalom története az egyik legjelentősebb forráscsoport, a megtorlás periratai alapján, avagy a megtorló gépezet által gyártott iratanyag sokkal inkább a párt által kanonizált „ellenforradalmi narratívát” tükrözi, hiszen azt volt hivatva igazolni. A kérdés úgy is feltehető, voltak-e a Kádár-korszakban koncepciós és/vagy konstruált perek, és ebben az összefüggésben van-e kontinuitás a Rákosi- és a Kádár-korszak között.

Az '56-os megtorlást két olyan radikális társadalmi-politikai folyamat kísérte, amelyek a forradalom leverését követően jelentősen átalakították a magyar társadalom struktúráját, belső kohézióját. Rigó Róbert és Wirthné Diera Bernadett tanulmányai a még megmaradt legnépesebb autonóm társadalmi csoporttal, illetve intézménnyel szembeni kádári politika egy-egy fejezetét elemzik. Rigó Róbert írásának középpontjában a hagyományos parasztság ellen 1945-től kezdődő erőszakos politika, ezen belül az 1956 után sikeresen végrehajtott kényszer-kollektívizálási kampány áll, amelynek nyomán a magyar társadalom utolsó önálló egzisztenciával rendelkező társadalmi csoportja is az államtól függő helyzetbe került. Rigó egészen a hetvenes évekig követi nyomon a mezőgazdaságból élők sorsát, kitérve a tévesek működését „sikertörténetként” versus „zsákutcaként” megítélő élelki történeti vitákra.

Az '56-os megtorlást, valamint az önálló parasztsággal szembeni összehangolt kampányt követően, de nem azoktól függetlenül került sor a korai Kádár-korszak legnagyobb rendőrségi akciójára, az autonómiájukat még őrző katolikus egyházi kisközösségek elleni újabb eljárásorozatra. Wirthné Diera Bernadett a pártállam változó egyházpolitikai célkitűzéseinek és differenciálódó eszköztárának összefüggésrendszerébe ágyazva ismerteti az 1961-es, „Fekete Hollók” fedőnevű, kiterjedt állambiztonsági akciósorozat hátterét és kezdeti lépéseit. Az ekkor indult

állambiztonsági akció egészen a hetvenes évekig tartott, és több hullámban összességében több tucat perhez, több száz hívő letartóztatásához és meghurcolásához vezetett.

Szekér Nóra tanulmánya 1956 pártállami emlékezetpolitikai örökségét vizsgálja abból kiindulva, hogy a forradalom és szabadságharc a Kádár-rendszer bő harmincéves fennállása alatt mindvégig a hatalom nyugtalanító tehertétele maradt. A forradalom emlékének súlya és összetettsége arra kényszerítette a hatalmat, hogy annak kezelésében, pontosabban hatástalanításában kifinomult taktikát kövessen. Szekér finom elemzésben követi végig, hogy '56 1989-es, párton belüli újraértelmezése miként képezte le a rendszerváltás ellentmondásos folyamatait, miként igyekezett az MSZMP '56 megítélésének kérdésében saját sorait rendezni, és ennek mentén a még mindig rendelkezésére álló állambiztonsági, infrastrukturális és egyéb eszközökkel befolyásolni a történetek újraértelmezésének irányát.

E számunk műhelytanulmánya, László Tamás és Bauer Béla írása a Kádár-korszakról szóló eltérő beszédmódokat és a formálódó emlékezet kanonizálásának folyamatát vizsgálja egy speciális forráscsoport, a jelenkori magyarországi történelemtankönyvek alapján. A kritikai diskurzus elemzés módszerére alapozó, összehasonlító tanulmány végkövetkeztetése: a hangsúlyaikat tekintve eltérő Kádár-képek mögött a szerzők eltérő világmagyarázatai, értékrendi megközelítései és társadalomképei húzódnak meg.

Kiss Réka

GYÖRGY SÁNDOR

Minden kétséget kizáróan?

Kételyek, kérdőjelek az 1956-os megtorló perek kutatásával kapcsolatban

Absztrakt

Az 1956-os forradalom legfontosabb forrásai a megtorlás során keletkezett iratok. De vajon megismerhetők-e a forradalmi események a főleg 1957–1961 között keletkezett állambiztonsági, bírósági anyagokból? Ahogy 1956 megítélése, az iratok értékelése is megosztja a kutatókat; egyesek szerint a hatóságok célja többnyire az igazság kiderítése, a tények rekonstruálása volt, mások szerint viszont rendszerint koncepciók és/vagy konstruált perek zajlottak. Tanulmányomban néhány példán keresztül arra szeretnék rámutatni, hogy milyen visszasságok (pl. kikényszerített vallomások, alaptalan vádak, jogtiprások, bizonyítékhamisítás) jellemezték az országos, politikai jelentőséggel nem bíró eljárásokat is.

Kulcsszavak: 1956-os forradalom, megtorlás, bíraskodás, koncepciók per, népítélet

Abstract

The main sources for the Revolution of 1956 are the documents produced during the retribution following the revolt. But is it possible to get an authentic picture of the events from these files mostly made by state security and tribunals between 1957 and 1961? Similarly to the assessment of 1956, researchers are divided over the evaluation of these documents; some believe these documents are reliable because the authorities intended to find the truth and accurately reconstruct the events, while others think that show-trials and false convictions were carried out on a regular basis. In my paper I would like to point out that thwartings and misuse of authority (e. g. forced confessions, false accusation, trampling of rights, tampering with evidence) were even characteristic of procedures without political and/or national significance.

Keywords: Revolution of 1956, retribution, jurisdiction, show trial, lynching

Mind az 1956-os forradalom, mind pedig az azt követő megtorlás pereinek megítélése a mai napig megosztja a kutatókat, és nemegyszer politikai-közéleti vitákat eredményez. A forradalomról sokáig csak pártállami nézőpontból lehetett beszélni; ez jól látható például az 1990 előtt keletkezett szakirodalomban, amelynek jelentős részét csak nagy jóindulattal lehet történelmi munkának tekinteni.¹ Ennek hatása a mai napig érezhe-

¹ Erre jó példa Hollós Ervin (1923–2008) és Lajtai Vera (*1921) munkássága (pl. *Hidegháború Magyarországgal 1956*. Budapest, Kossuth, 1982; A nemzetközi osztályharc és Magyarország

tő, így különösen fontos, hogy a téma kutatói minél több levéltári forrást – ezek elsősorban periratok – tárjanak fel. Adódik ugyanakkor a kérdés, ami évtizedek óta megosztja a történészeket: rekonstruálható-e a forradalom igazi története a peranyagokból, vagy csak az események állambiztonsági, bírósági, pártállami olvasata körvonalazódik a dokumentumok alapján?

Miután alapesetben a bíróságok elsődleges feladata az igazság kiderítése, a tények rekonstruálása, az ember hajlamos lehet ennek megfelelően kezelni a korabeli – legalábbis az 1956 utáni – peranyagokat, jegyzőkönyveket is. A témával foglalkozó egyes kutatók szerint a peranyagok teljesen vagy legalább nagyrészt hitelesek, a nyomozati szervek és az igazságszolgáltatás ekkor már nem koncepciók perék gyártásában, hanem a tények feltárásában volt érdekelt. Mások szerint viszont nem tekinthetjük 1956 tényeinek az 1957-ben (vagy később) feltárt tényeket.² Elsősorban azért, mert kevés a tényleges tárgyi bizonyíték, többnyire csak vallomásokra épülnek az ügyek. Egy gyanúsított (és sokszor a tanú) sem az igazságot keresi, hanem védekezik, ráadásul a vallomások kikényszeríthetőek (fizikai erőszakkal, ráhatással, kedvezmények vagy „vádalku”³ belengetésével).

A forradalmat követő megtorlás idején keletkezett jogszabályokból⁴, különféle párthatározatokból és a periratokból is egyértelművé válik, hogy a fő cél „az aktuális ellenség(kategória) megbüntetése”⁵ volt. Mindezek fényében érthető, hogy sokan megkérdőjelezik a felvett jegyzőköny-

1956 őszén, *Párttörténeti Közlemények*, 27. évf. 3 [1981], 3–50; *Köztársaság tér 1956*. Budapest, Kossuth, 1974, 1977, 1986). Hollós 1956 és 1962 között őrnagyi, majd alezredesi rendfokozatban szolgált az állambiztonságnál, részt vett több 56-os vonatkozású eljárásban (pl. Tutsch József és társai) is. Életrajzát lásd: perek56.hu (letöltve: 2021. július 20.).

² Takács 2008, 353, 360.

³ Bár az amerikai filmekből is ismerős vádalku csak 1998 óta létezik a magyar jogrendben, hasonló esetre tudunk példát az 56-os megtorlás időszakából is. Az eleinte fegyverrejtegetéssel vádolt Somlay (az iratokban Somlai) Istvánt a nyomozók azzal hitegették, hogy megfelelő vallomás esetén szabadlábra helyezik. Ennek ellenére első fokon 1957. március 26-án 6 év börtönre ítélték. A másodfokon eljáró Legfelsőbb Bíróság népbírói tanácsa április 25-én cselekményét népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetésének és tiltott határátlépés kísérletének minősítette, amiért halálos ítéletet szabott ki. Két nappal később kivégezték. Bővebben lásd: Somlai István pere, perek56.hu. A vádalkuról részletesebben lásd: Papp-Nagy 2019.

⁴ Erre jó példa a fegyverrejtegetés, életellenes és más bűncselekményekkel kapcsolatban rögtönítélő bíraskodást elrendelő 28/1956. törvényerejű rendelet (1956. december 11.) bevezetője, amely mintaszerűen mossa össze a köztörvényes bűnözőket és a forradalmárokat. Bővebben lásd: György 2019a.

⁵ Szakolczai 2018.

vek, ítéletek hitelességét.⁶ Írásomban néhány olyan pert ismertetek röviden, amelyeknél következtelenségek, ellentmondások figyelhetők meg, és/vagy tetten érhető a hatóságok manipulációs szándéka. Ezek között akad olyan is, amelynél a vádak részben vagy egészben megalapozatlanok voltak (konceptciós per vagy elem), és olyan is, amelynél a hatóságok a politikai szándéknak (megtorlás) megfelelően csúrték-csavarták vagy épp szelektálták a vallomásokat, bizonyítékokat.

A kutatók közötti szemléletkülönbség leglátványosabban Tóth Ilona és társai perénél⁷ ütközik ki. A peres iratok szerint Tóth Ilona, Gyöngyösi Miklós és Gönczi Ferenc 1956. november 18-án a Domonkos (Cházár András) utcai szükségkórházban brutálisan – injekciókkal, majd késszúrással – meggyilkolta az „ávósnak”⁸ hitt Kollár István rakodómunkást. Eörsi László szerint hitelesnek fogadhatjuk el a tényállást, ekkorra már „múlttá vált az a gyakorlat, hogy olyan vádakot kreáljanak, amelyek teljes mértékben nélkülözték a tényyszerűség szikráját is.”⁹ Ezzel szemben M. Kiss Sándor, Kiss Réka és Szakolczai Attila egyértelműen amellet foglalt állást, hogy a vádak koholtak, a vallomásokat kínzással csikarták ki a vádlottakból, a per célja pedig az „ellenforradalmárok” rémregénybe illő brutalitásának igazolása volt a külföldi sajtó előtt, amely egyedül erről a perről tudósíthatott.¹⁰

6 A már említett Takács Tibor és Szakolczai Attila mellett pl. M. Kiss Sándor és Kiss Réka (néhány munkájukat lásd a hivatkozásokban). Rajtuk kívül pl. Kahler Frigyes (pl. *Jogállam és diktatúra I–II.* Budapest, Kairosz, 2005 és 2008), Kis József (pl. *A borsodi perek 1956–61.* Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó, 2002), Marossy Endre (pl. *Mecseri János ezredes és ötvenegy katonájának bírósági pere 1958.* Budapest, Magyar Napló, 2018; *Pércsi Lajos őrnagy és társai hadbírósi pere 1958.* Budapest, Magyar Napló, 2019), Horváth Miklós (pl. *Maléter Pál.* Budapest, H&T, 2002), Tulipán Éva (*Szigorúan ellenőrzött emlékezet – a Köztársaság téri ostrom 1956-ban.* Budapest, Argumentum, 2012) és Kutas Ferenc (*Forradalom és megtorlás Szarvason 1956–1963.* Szarvas, Szarvasi Krónika Alapítvány Kuratóriuma, 2016) is fenntartásokkal kezeli a korabeli hivatalos iratokat, és/vagy úgy tartja, hogy 1956 után is zajlottak koncepció (elemekkel átszótt) perek.

7 Lásd: https://perek56.hu/ords/f?p=1051:2:1937348130718::NO:RP,2:P2_PER_ID,P2_SZEMELY_ID:81557 (letöltve: 2021. augusztus 30.).

8 Noha az Államvédelmi Hatóság hivatalosan 1953 óta nem létezett, a köznyelvben továbbra is ÁVH-sként vagy ávósként emlegették az államvédelmiseket, ezért használok idézőjelben a kifejezést.

9 Eörsi 2018.

10 A már említett forrásokon kívül (a teljesség igénye nélkül) lásd: Kiss–M. Kiss 2007; M. Kiss 2015; Eörsi 2016; Szakolczai 2016; Eörsi 2002; Müller 2017; Kiss 2015. Tóth Ilona és pere politikai, közéleti, művészeti visszhangjáról lásd pl.: Kende Péter: *Szobor egy gyilkosnak?*; Kolozsi Ádám: *Tóth Ilona: ártatlan vagy gyilkos?*; *Gyilkos indulatokat kavart az 56-os darab*, nol.hu; Bemutatták a Tóth Ilonka című darabot a Nemzetiben, magyarforradalom1956.hu (letöltve: 2021. augusztus 3.).

Hasonló, bár jóval kisebb visszhangot kiváltott eset Jankó Piroskáé¹¹, akit a pártállami időszakban brutális, szadista gyilkosként emlegettek, mint aki a Köztársaság téri ostrom utáni népítélet során kivágta Asztalos János (vagy Papp József) ezredes szívét. Az ügy leginkább szembetűnő visszássága, hogy az eljárás során megváltoztatták az áldozat személyét (előbb Asztalos, majd Papp ezredes), és az sem számított, hogy szúrt mellkasi sérülést egyik holttesten sem találtak.¹² Jankót végül népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló mozgalomban való tevékeny részvétel, izgatás és szándékos emberölés kísérlete (az ítélet szerint nem fejezte be cselekményét) címén 18 év börtönre ítélték. Jankó – elsősorban a hamis, „szív kivágós” sajtókampány következtében – a Köztársaság tér és az „ellenforradalom” kegyetlenkedésének egyik szimbólumává vált.

A népítéletek, illetve az ezekkel kapcsolatos perek eleve a forradalom „fekete foltjainak” számítanak. Részben a cselekmények jellege miatt, részben az azokat követő megtorló perek, sajtóhadjáratok, részben pedig a napjainkig tartó viták okán. Lincselések, népítéletek minden forradalomban előfordultak; 1956-ban szinte kizárólag október végéig, vagyis az új – később kérészetletűnek bizonyult – hatalom viszonylagos megszilárdulásáig. Bár jogilag azonos minősítés alá esnek, fontos különbséget tenni egy rettegett falusi/kisvárosi funkcionárius agyonverése vagy a miskolci sortűzet¹³ követő (rendőr-, államvédelmi tisztokra, illetve egy „ávósnak” vélt személyre¹⁴ irányuló) népítélet között. Nem szándékunk (és nem is feladatunk) „felmenteni” a népítéletek résztvevőit, valóban köztörvényes

11 Az eljárás teljes körű feldolgozását lásd: Szokolczai 2008. Eörsi László szerint ha az eljárásnak voltak is koncepciósi elemei, az iratok alapján véve a megtörtént tényeket tükrözik. Lásd pl. Eörsi 2010.

12 Szokolczai 2008, 336, 339.

13 Miskolcon 1956. október 26-án – miután híre ment, hogy az előző napi tüntetés miatt többeket elfogtak – tömeg gyűlt össze a BM megyei (államvédelmi) főosztálya előtt. Bár az őrizeteket elengedték, a tüntetők nem hittek az „ávósoknak”. Az őrség rövidesen tüzet nyitott a tömegre, majd kézigránátokat is dobtak az összegyűltek közé. Tizenhatan veszítették életüket, köztük egyszerű járókelők is. Erre a feldühödött tömeg megrohanta az épületet; négy rendőr-, államvédelmi tisztet (illetve akit annak véltek) meglincseltek, egy menekülés közben öngyilkos lett (a hivatalos változat szerint őt is az „ellenforradalmárok” gyilkolták meg), többeket bántalmaztak. Hármukat az épület ostromában is részt vett bányászok mentettek meg, másnap a munkástanács elé vitték őket, hogy az döntson sorsukról. Tüntetőik hatoltak be a tanácssterembe; a sortűz fő felelősének tartott Antal Gyula törzsőrmestert kidobták az erkélyről, majd a tömeg agyonverte, a többiek elmenekültek. Bővebben lásd: Szokolczai 2000; Kloska 2016.

14 Freimann Lajost a hivatalos iratok gombügynökként említik, ugyanakkor szinte biztosan az államvédelemnek dolgozott. Lásd pl.: Szokolczai 2000, 321; Rásó 1998, 114–115.

bűncselekmények elkövetőit, ugyanakkor több peranyag vizsgálata alapján okkal következtethetünk arra, hogy sokszor nem/nem csak a (fő) elkövetők kerültek bíróság elé, és az ítéleteket kétes értékű tanúvallomások, nem megalapozott bizonyítékok vagy épp önkényesen felülbírált orvosi szakvélemények alapján hozták meg.

Ez figyelhető meg az ózdi Török István és társai elleni per III. rendű vádlottjaként másodfokon halálra ítélte, majd 1957. április 27-én kivégezt¹⁵ Kanyó Bertalan esetében is. Ózdon 1956. október 29-én a rendőrségen zajlott a nemzetőrnek jelentkezettek kiválogatása, amikor Török István nemzetőrparancsnok idegösszeomlást kapott, és lövöldözni kezdett. Erre a városban elterjedt a (valótlan) hír, hogy a rendőrök/államvédelmiek „lövik a népet”, ami elszabadította az indulatokat. Tömeg gyűlt össze a várost akkor már napok óta irányító munkástanács székhelye előtt, majd egy ügyészségi nyomozót, egy rendőrtisztet és egy államvédelmi tisztet – akiket eredetileg a tanács elé akartak vinni, hogy az ítélkezzen felettük – agyonverték. Horning Ferenc ügyészségi nyomozót a tömeg követelésére adta ki a munkástanács. Többen bántalmazták, de az ítéletek szerint halálát az okozta, hogy Kanyó Bertalan a sétabotként használt fokosával legalább kétszer fejbe ütötte olyan erővel, hogy a fokos nyele eltört. Ezzel szemben Horning az 1956. október 30-án megejtett halottszemle-jegyzőkönyv¹⁶ és az 1957. január 20-i keltezésű exhumálási jegyzőkönyv szerint is csak kisebb fejsérüléseket szenvedett; fejbőre ugyan több helyen felszakadt, de koponyacsonttörést vagy -repedést nem említenek az iratok. Az orvos szakértő szerint Horning halálát az elszenvedett nagyszámú sérülés miatti sokkhatás okozta, de „sérülései közül csak egy volt olyan, amelyik önmagában is okozhatott halált, amelyet egy hosszabb pengéjű zsebkéssel, vagy hasonló eszközzel okoztak.”¹⁷

15 Kanyó Bertalant (1903–1957) 1957. február 27-én emberölés és izgatás címén 12 év börtönre ítélte a Miskolci Megyei Bíróság különtanácsa. A másodfokon eljáró Legfelsőbb Bíróság népbíró-sági tanácsa április 20-án már népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló mozgalomban való tevékeny részvételben és gyilkosságban mondta ki bűnösnek, amiért halálra ítélték, és 27-én kivégezték. Az emberölés és gyilkosság tényállása között a legfontosabb különbség, hogy utóbbinál előre megfontoltságról (premeditáció) beszélhetünk, vagyis az elkövető eleve ölési szándékkal vágott bele cselekményébe. Ez Kanyó és társai esetében nem valósult meg, hiszen a tüntetők által elfogott hatósági személyeket eredetileg a munkástanács elé akarták állítani. Bővebben lásd: Török István és társai pere (Miskolc), perek56.hu (letöltve: 2021. augusztus 4.).

16 Ítélet Török István és társai ügyében, 11. Miskolci Megyei Bíróság, 1957. február 27. Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára XXV.3.b. 182/1957.

17 Uo. 12. Az említett szúrt sérülés Horning mellkasán volt.

Bár a korabeli bíróságok nem egy esetben bíráltak felül orvosi dokumentációt, vagy szereztek be nekik kedvezőt (erről lásd később), nincs okunk feltételezni, hogy ez esetben manipulálták a jegyzőkönyveket – főleg nem a vádlottra nézve kedvezően. Esetünkben a forradalom alatt és után készült iratok összhangban vannak egymással. Kanyó tehát, ha meg is ütötte Horningot (bírósági vallomása szerint ezt kényszer hatására ismerte be a rendőrségen), nem okozhatta halálát. Esete ugyanakkor jól mutatja a népítéletekkel kapcsolatos ítélkezési gyakorlatot is. Film- és fényképfelvételek nem vagy alig álltak rendelkezésre, így a tényállást a legtöbb esetben nem lehetett rekonstruálni, ezért sokszor azok kerültek a vádlottak padjára, akikre valamilyen jellegzetességük (feltűnő sapka, testi hiba) miatt többen emlékeztek. Kanyót fokosa miatt bizonyára sokan felismerték, ráadásul a politikai nyomozók előtt sem volt ismeretlen. Nem véletlenül fogalmazott úgy az utolsó szó jogán, hogy „jelen esetben azokkal az emberekkel kerültem ismét össze, akik annak idején az Andrássy út 60.-ba juttattak.”¹⁸ Az eredetileg lelkes kommunista Kanyó 1945 után, látva az ideológia és a valóság ellentmondásait, fokozatosan kiábrándult a mozgalomból, 1948-ban nyilvánosan elégette párttagkönyvét. 1949-ben egy ózdi megmozdulást követően 14 hónapot töltött előzetesben az ÁVH-n, 47 kilóra lefogyva tért haza.¹⁹ A tisztánlátást az is nehezíti, hogy az ilyen jellegű ügyekben meghallgatott tanúk jelentős része maga is részt vett az eseményekben; ők vagy ösztönösen vallottak a saját védelmükben, vagy könnyen „megfelelő” vallomásra bírhatták őket. Erre jó példa Patyi István és társai ügye. 1956. október 27-én Kiskunmajsán tüntetés volt, amely során agyonverték Neményi Józsefet, a községi tanács rettegett és gyűlölt funkcionáriusát. A tüntetés hangadóinak tekintett személyek külföldre menekültek, a hatóságok pedig nem tudták (nem is nagyon akarták) azonosítani a lincselőket, így azok kerültek bíróság elé, akik valamiért szemet szűrtak a hatóságoknak. Az első fokon eljáró Kecskeméti Megyei Bíróság 1957. február 22-én emberölés vádjával Patyi Istvánt 14, Kolompár Mátyást 12, Pekó Istvánt 8 év börtönre ítélte. Az ítéletben olvasható, hogy „a kihallgatott tanúk jelentős része olyan, aki maga is részt vett a bántalmazásban, vagy legalábbis a bántalmazókkal

18 Török István és társai elsőfokú tárgyalási jegyzőkönyve 133. Magyar Nemzeti Levéltár Bor-sod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára XXV. 3.b. 182/1957.

19 Fazekas 2001, 24.

nyilvánvalóan együttérzett [*sic!*].”²⁰ Szeptember 28-án a másodfokon eljáró Legfelsőbb Bíróság népbírószáki tanácsa már népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetése (Patyi), illetve abban való tevékeny részvétel, valamint gyilkosság címén ítélte halálra mindhármat. Ekkor már hatályos volt a Legfelsőbb Bíróság azon (teljesen abszurd) állásfoglalása, amely alapján a halállal végződő cselekmények résztvevőit nem szándékos emberölés, hanem az előre megfontolt szándékot feltételező gyilkosság címén kell elítélni.²¹ Ennek ellenére a legtöbben elkerülték a felelősségre vonást. Koncz Sándort viszont eredetileg tanúként hallgatták ki (1957. február 21.), majd őrizetbe vették; másodfokon ügyét egyesítették a Patyiékével, és életfogytig tartó börtönre ítélték. Joggal merül fel a kérdés, hogy mi alapján lett valakiből vádlott, másból meg tanú, főleg, hogy az ölési szándék „hivatalosan” eleve minden résztvevőben megvolt.

Bizonyítottan problémás tanúvallomásokra más perekben is bukkanhatunk. Berecz György²² a peres iratok szerint kezdettől részt vett a forradalomban, majd tagja lett a II. kerületi forradalmi vezetésnek. Részt vett államvédelmisként előállításában, és ő irányította a Fő utcai parancsnokságra beérkező, hatalmas mennyiségű lángkézigránát rakodását. Ezt egy olyan tanú vallomására alapozták, akinek szavahihetőségét maga a bíróság ásta alá. Az ítélet szerint a „tanú vallomása hitelességét az sem rontja le, hogy az általa megjelölt idő azonos azzal az idővel, amikor vádlott nem tartózkodhatott az épületben. A cselekmény elkövetése és elbírálása között eltelt több mint egy év távlatából a viszonylag primitív egyéniségű tanútól nem várható el a vádbeli idő pontos megjelölése.”²³ Vagyis nem

20 Ítélet Patyi István és társai ügyében, Kecskeméti Megyei Bíróság, 1957. február 22. 9. Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára XXV.30.b. 8/1957.

21 A kivégzésekre 1957. október 10-én került sor. Patyi István és társai pere, perek56.hu (letöltve: 2021. július 20.).

22 Berecz Györgyöt (1924–1958) első fokon népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetése, tiltott határátlépés kísérlete (a forradalom után megpróbált Nyugatra menekülni, de elfogták) és társadalmi tulajdon elleni sikkasztás (nem adta le céges munkaruháját) címén 1957. december 4-én életfogytig tartó börtönre ítélte a Budapesti Katonai Bíróság. A másodfokon eljáró Legfelsőbb Bíróság Katonai Kollégiumának külön tanácsa 1958. január 27-én ítéletét halálbüntetésre változtatta. A vele együtt halálra ítélt II. rendű vádlott Lénárd Ottóval együtt másnap kivégezték. Berecz György és társai pere, perek56.hu (letöltve: 2021. július 26.).

23 Ítélet Berecz György és társai ügyében, Budapesti Katonai Bíróság, 1957. december 4. 11. HM HIM Hadtörténelmi Levéltár XI.22. 0106/1957.

baj, ha a tanúvallomás nem hiteles, vagy legalábbis erősen kérdéses, csak támassza alá a vádakát.

Hasonló, a tanúkkal kapcsolatos visszasságok voltak a már említett miskolci sortúzzel kapcsolatos Balázs Géza és társai elleni eljárás²⁴ során is. Ebben a perben 21 vádlott állt bíróság elé (több gyanúsított külföldre menekült) az 1956. október 26–27-i miskolci események miatt. Közülük az első fokon eljáró Budapesti Fővárosi Bíróság 1957. május 16-án 14 főt ítelt halálra és 4 főt életfogytig tartó börtönre. Az ítélet döntő részben a vádlottak beismerő vallomásain alapult, amelyet egy-két (néha kétes értékű) tanúvallomással támogattak meg. Másodfokon a Legfelsőbb Bíróság Népbíróági Tanácsa július 17-én – szokatlan módon – hét halálos ítéletet börtönbüntetésre enyhített. Balázs Gézát, G. Tóth Lászlót, Szász Zoltánt, Komjáti Ferencet, Sikó Dezsőt és Nagy Zoltánt július 20-án, Lengyel Lászlót szeptember 5-én végezték ki Budapesten. Az eljárás során érdektelen tanúként hallgatták meg Balázs egyik hölgyismerősét, annak ellenére, hogy bizonyítottan ellenséges viszonyban volt a vádlottal. 1957 januárjában fegyverrejtegetés és fenyegetés (állításai szerint vőlegényét akarták Balázsék megverni) miatt jelentette fel Balázst; a fegyverrejtegetés később alaptalannak bizonyult, ennek ellenére a tanú minden állítását hitelesnek fogadták el.²⁵ Szintén „érdektelen tanú (sértett)”-ként hallgatta meg az első fokon eljáró Budapesti Fővárosi Bíróság Vörös Balogh István rendőr alezredest, aki a sortúz idején a főosztály védelmét irányította, és október 26-án, majd 27-én is kis híján a népharag áldozata lett.²⁶ Az azért elég könnyen belátható, hogy nem lehet valaki feljelentő vagy sértett és érdektelen tanú is egyszerre. Az eljárásnak nem ez volt az egyetlen problémás mozzanata. A II. rendű vádlott G. Tóth Lászlóról a minden eljárásnál kötelező orvosi-elmeorvosi vizsgálat során megállapították, hogy epilepsziában szenved, „betegsége kifejezett mértékű és befolyásolta és befolyásolja cselekményeit. A társadalomveszélyesség felismerésében és akaratának megfelelő magatartásban korlátozva volt [...]

24 Lásd: Balázs Géza és társai pere, perek56.hu (letöltve: 2021. július 26.).

25 Balázs Géza és társai pere, Budapest Főváros Levéltára XXV.4.a. 1057/1957, 483. doboz. A feljelentés és az „érdektelen” tanú kihallgatása jegyzőkönyvei a levéltári számozás szerinti 291–294. oldalon találhatóak.

26 Lásd például: Balázs Géza és társai pere, elsőfokú tárgyalási jegyzőkönyv 93. Budapest Főváros Levéltára XXV.4.a. 1057/1957, 483. doboz.

nem szenved elmebetegségben.”²⁷ A szakvélemény jelentősége abban állt, hogy sem elmebetegekre, sem „beszámíthatatlanokra” nem szabhattak ki halálbüntetést. A bíróság szerint viszont G. Tóth szimulált (szándékosan remegtette kezét), „nem lehet észbelileg annyira korlátozott, mint ahogy azt az orvos szakértői vélemény megállapítja. Tudatosan próbálja személye iránt a szálnalmat felgerjeszteni és ezáltal a megérdemelt büntetést elkerülni.”²⁸ Egy bíró és két laikus népi ülnök (egészségügyi végzettsége egyiküknek sem volt) minden további nélkül felülbíralt egy orvos szakértői véleményt. Kételyek természetesen felmerülhettek bennük (főleg, hogy többet látták a vádlottat, mint a vizsgáló orvos), ilyenkor viszont másodvéleményt kellett volna kérni, vagy elrendelni G. Tóth igazságügyi elmemegfigyelését.

Hasonló történt Kokics Béla esetében is. Ő és vádlott-társa, Pópa Papp József a peres iratok szerint 1956. november 4-én részt vettek a Déli pályaudvar környéki harcokban, amelyekben hét vagy nyolc (az iratok elmentmondásosak) szovjet katona vesztette életét. Kokics írni-olvasni nem tudott, védője szerint gyerekkorában rendszeresen bántalmazták, később többször kísérelt meg öngyilkosságot is. 1957. augusztus 8-án Balassa László igazságügyi elmeszakértő és Kelemen Endre bírósági orvos szakértő gyengeelméjűnek minősítették, aki képtelen felismerni cselekménye társadalmi veszélyességét. Az első fokon eljáró bíró, Halász Pál – bár az elsővel ellentétes tartalmú szakvélemény nem született – új szakvéleményt kért az Egészségügyi Tudományos Tanács Igazságügyi Bizottságától. Kokicsot ez a november 6-án kelt szakvélemény is gyengeelméjűnek minősítette, ami csak korlátozta cselekménye társadalmi veszélyességének felismerésében. 1958. február 10-én készült egy harmadik szakvélemény is, amely szerint Kokics nem szenved elmebetegségben, csak „gyengébb értelmi képességű személy”²⁹, tehát kiszabható rá halálos ítélet. Ezzel a szakvéleménnyel a legnagyobb probléma az, hogy ugyancsak Balassa László és Kelemen Endre állította ki, felülbírálva saját korábbi álláspontjukat és a második, „magasabb rendű” szakvéleményt is. A három, részben

27 Ítélet Balázs Géza és társai ügyében, Budapesti Fővárosi Bíróság, 1957. május 16. 47. Budapest Főváros Levéltára XXV.4.a. 1057/1957.

28 Uo.

29 Bírósági orvos szakértői vélemény Kokics Béláról, 1958. február 10. 3. Budapest Fővárosi Levéltára XXV.4.a. 338/1958.

ellentmondó orvosi vélemény közül a bíróság sem a legmagasabb szintűt (a peranyagban felülvélemény néven említik), hanem a vád (és a megtorlás) érdekeinek leginkább megfelelőt fogadta el. 1958. február 19-én első fokon, majd április 11-én jogerősen is halálra ítélték őket népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedésben való tevékeny részvétel, valamint többrendbeli gyilkosság és gyilkossági kísérlet címén. Pópa Papp Józsefet április 16-án, Kokics Bélát – akit kegyelemre terjesztettek fel az Elnöki Tanács elé, de kérvényét elutasították – május 8-án végezték ki.³⁰ A gyilkossági vádakkal kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a kor ítélkezési gyakorlata szerint groteszk módon gyilkossággént/gyilkossági kísérletként/gyilkosságra való felbujtásként minősítették a „szabályszerű” tűzharcban való részvételt is.³¹ Nem számított, hogy a vádlott például katonaként, parancsra vagy honvédesküje szellemében, vagy mint Kokics Béla nemzetőrként (tehát egy akkor törvényes rend, honvédelmi testület tagjaként) fogott fegyvert az országra támadó szovjetek³² ellen.

Szintén „sajátságosan” viszonyult a bíróság az orvosi szakvéleményekhez a kakucsi Rizmajer József és hat társa elleni perben is. Rizmajert, Bobák Józsefet, Harazin Jánost és Szeiler (az iratokban szinte végig Szajlerként említik) Lászlót „ellenforradalmi” cselekményekkel és gyilkossággal, három társukat csak „ellenforradalmi” cselekményekkel vádolták. A hivatalos változat szerint 1956. október 28-án este Rizmajer „felbujtására” megmozdulást szerveztek; betörték a kultúrház párthelyiségének ablakait (a többit nem), majd több prominens kommunistát megfenyegettek, házaikat megrongálták. Behatoltak Gavló József (tsz-brigádvezető, 1950 és 1954 között tanácselnök) házába is; megsebesítették Gavló lányát, aki anyjával együtt a szomszédokhoz menekült, majd Harazin és Szeiler lefogták a brigádvezetőt, akit Rizmajer kétszer, Bobák pedig egyszer mellkason szúrt. Gavló nem sokkal később, visszatért felesége jelenlétében halt bele sérüléseibe. A Budapesti Fővárosi Bíróság 1957. július 6-án gyorsított eljárásban népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetése és gyilkosság címén Rizmajert életfogytig tartó börtönre,

30 Kokics Béla és társa pere, perek56.hu (letöltve: 2021. július 26.).

31 A teljesség igénye nélkül lásd például a Mecseri János és társai vagy a Körösi Sándor és társai elleni pereket.

32 A szovjet hadműveletekről bővebben lásd: Györkei–Horváth 2001.

Bobákot, Harazint és Szeilert pedig halálra ítélte. A Legfelsőbb Bíróság népbíróági tanácsa 1957. augusztus 28-án Rizmajer ítéletét halálbüntetésre súlyosította (pedig kiemelték, hogy társai vele, a legfiatalabbal akarják „elvitetni a balhét”), Bobákot életfogytig tartó, Szeilert 20 év börtönbüntetésre ítélte. Rizmajert és Harazint 1957. augusztus 31-én végezték ki.³³ Az iratok részletesebb tanulmányozása után megállapítható, hogy a hivatalos változat igencsak gyenge lábakon áll. Kezdve azzal, hogy az ítélet csaknem teljesen a vádlottak beismerő, illetve egymást terhelő vallomásain alapul. Ezenkívül érdektelen tanúként (!) hallgatták ki (először 1956. november 13-án) Gavló özvegyét, aki szerint haldokló férje Harazint és egy bizonyos Csernákot (Csernák Jánosnak hívták a zugitalmérés vezetőjét, ahol Rizmajerék az események előtt iszogattak, de őt nem vádolták meg) nevezett meg gyilkosaként.³⁴ Egy szintén november 13-i rendőrségi jelentésben – minden magyarázat nélkül – már Harazin és Bobák szerepel. Ráadásul ezen dokumentum szerint Gavló lánya (Gálik Sándorné sz. Gavló Rozália) is azt vallotta, hogy haldokló apja Harazint és Bobákot nevezte meg.³⁵ Ezzel szemben Gálikné ugyanezen a napon felvett tanúvallomásában nem nevesített senkit, sőt kijelentette, hogy nem tudja, kik gyilkolták meg apját, és jelen sem volt halálakor.³⁶ 1957 februárjában viszont azt vallotta, hogy a támadók között felismerte Harazin Jánost (Rizmajert, akivel hivatalosan hosszabb ideig tusakodtak, nem).³⁷ A tanúk többsége sem ismerte fel Rizmajert a „randalírozók” között. A per krimibe illő fordulata, hogy Gavlóné – állítása szerint félelmében – elásta azt a két inget és kiskabátot, amit férje a halálakor viselt. Ezek csak 1957. február 11-én jutottak a rendőrség birtokába. Egy jelentés szerint mindegyik ruhadarabon jól látszott három késszúrás nyoma,³⁸ de a bűnügyi laboratórium szakvéleménye szerint csak az egyik ingen voltak olyan szakadá-

33 Rizmajer József és társai pere, perek56.hu (letöltve: 2021. július 26.).

34 Özv. Gavló Józsefné sz. Kovács Mária tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1956. november 13. 2. Budapest Főváros Levéltára XXV.4.a. 1944/1957.

35 Jelentés a Gavló József sérelmére elkövetett gyilkosság ügyében, 1956. november 13. 1. Budapest Főváros Levéltára XXV.4.a. 1944/1957.

36 Gálik Sándorné sz. Gavló Rozália tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1956. november 13. 1–2. Budapest Főváros Levéltára XXV.4.a. 1944/1957.

37 Gálik Sándorné sz. Gavló Rozália tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1957. február 6. 1. Budapest Főváros Levéltára XXV.4.a. 1944/1957.

38 Jelentés Gavló József kakucsi lakos gyilkossága ügyében, 1957. február 12. 1. Budapest Főváros Levéltára XXV.4.a. 1944/1957.

sok, amelyek „megfelelhetnek szűrő eszköztől, így késtől származó sérülésnek”, a többi sérülést természetes kopás, illetve az elásás okozta.³⁹ Azt a nyomozók meg sem kísérelték tisztázni, hogy az asszony miért ásta el a ruhákat: Kakucson a későbbiekben nem történt erőszakos cselekmény, ráadásul november 13-án már megindult a nyomozás is.

A boncolási jegyzőkönyv szerint az álló helyzetben lévő Gavlot összesen négy szúrás⁴⁰ (ezek közül három mélyebb) érte, amelyek egy vagy két embertől származhattak.⁴¹ Az elsőfokú ítélet szerint ketten szúrtak, a negyedik szúrásról pedig egy szót sem ejtett a bíróság.⁴² A másodfokon meghallgatott orvos szakértők (Balassa László és Kelemen Endre) véleménye szerint viszont a négy szúrás minden bizonnyal egy személytől származott (nagyon kis területen helyezkedtek el), az áldozat pedig mozdulatlan testhelyzetben (valószínűleg fekve) volt a támadás idején. Azt, hogy Gavlot álló helyzetben kapta volna a szúrásokat, gyakorlatilag kizárták, mert már az elsőttől összeesett volna (hiába fogták volna le), és ez esetben a szúrások nagyobb területen lettek volna.⁴³ Látható, hogy a másodfokú eljárásban meghallgatott szakértők véleménye minimum megkérdőjelezte az elsőfokú tényállást. A bíróság meg sem kísérelte tisztázni az ellentmondást, amiből arra következtethetünk, hogy céljuk ebben az esetben nem (sem) az igazság kiderítése, hanem a vádlottak mindenáron való elítélése volt. A rendelkezésünkre álló adatok alapján természetesen nem jelenthető ki, hogy Rizmajer vagy bármelyik társa ártatlan lett volna (bár bűnösségüket, illetve annak mértékét nem sikerült minden kétséget kizáróan bizonyítani), az viszont igen, hogy kétes értékű tanúvallomások és egymásnak ellentmondó szakvélemények alapján ítélték el őket (is), ami jellemzi a forradalmat követő évek bíraskodási gyakorlatát. Megkönnyítette

39 Orvos szakértői lelet és vélemény, 1957. február 19. 2. Budapest Főváros Levéltára XXV.4.a. 1944/1957.

40 A körzeti orvos által kiállított halottvizsgálati bizonyítványon nem szerepel konkrét szám, csak a szövegkörnyezetből következtethetünk arra, hogy több szúrásról volt szó. Az orvos 1957. február 6-án kelt jelentésében már három szúrást említett. Budapest Főváros Levéltára XXV.4.a. 1944/1957.

41 A boncolást 1957. március 18-án Harsányi László és Takácsy László orvos szakértők végezték. A negyedik szúrás csak később, a szövetek áztatása után vált láthatóvá. Budapest Főváros Levéltára XXV.4.a. 1944/1957.

42 Ítélet Rizmajer József és társai ügyében, Budapesti Fővárosi Bíróság, 1957. június 7. 12. Budapest Főváros Levéltára XXV.4.a. 1944/1957.

43 Tárgyalási jegyzőkönyv, Legfelsőbb Bíróság népbíróági tanácsa, 1957. augusztus 27. 8–9. Budapest Főváros Levéltára XXV.4.a. 1944/1957.

a hatóságok dolgát, hogy a vádlottak (hasonlóan mások mellett a Patyi- és Balázs Géza-perhez) büntetett előéletűek voltak. Ezt a tényt – legyen szó bármilyen csekély súlyú bűncselekményről (közveszélyes munkakerülés, évtizedekkel korábban elkövetett, kis értékű lopás) – előszeretettel hangsúlyozták túl az ítéletekben, akkor is, ha a vádlott cselekményét fiataalkorúként követte el vagy amnesztiát nyert, tehát jogilag büntetlennek minősült. Jellemző, hogy a sajtóban is rendszeresen együtt emlegették a forradalom és a köztörvényes bűncselekmények miatt kivégzetteket.⁴⁴

Az a fenti, korántsem teljes lista alapján is látható, hogy az 56-os megtorlás során a hatóságok célja legtöbbször nem a valódi tényállás megállapítása volt; ezeken túl számos további eljárásban figyelhetőek meg kisebb-nagyobb hanyagságok, következetlenségek, sőt konstruált, koncepciós elemek. A fegyverrejtegetés vádjával kivégzett Józsa György perénél viszont világosan látszik, hogy a cél a bosszúállás és a megfélemlítés volt.⁴⁵ Józsa tagja (a peres iratok szerint parancsnokhelyettese, visszaemlékezések szerint valamiféle vezetője) volt a sátoraljaújhelyi nemzetőrségnek, amely egészen november 10-ig kitartott – november 4. után a közeli kőkapui vadászkastélynál. November 5-én megrohanták a várost, lefegyverezték a kádárista munkásmilíciát és elfogtak több kommunista vezetőt, másnap pedig a nyomdát szállták meg, és röplapokat készítettek – mindezt egyetlen puskalövés nélkül. Bár a per célja Józsa tevékenységének rekonstruálása volt, nem sikerült bizonyítani, hogy részt vett ezekben az akciókban, funkcionáriusok előállításában és a helyi „ávó” iratainak elszállításában azonban közreműködött. Ugyanakkor a nemzetőrök parancsnoka⁴⁶ és helyettese is Nyugatra menekült, a megtorlás így egyedül Józsát érte. A hivatalos változat szerint, miután a szovjetek lefegyverezték és elengedték a nemzetőröket, Józsa Erdőbényére indult barátnőjéhez. Útközben talált egy géppisztolyt, amit átadott megőrzésre gyerekkori barátjának, Csaba Bélának. Józsát 1957. február 7-én vették őrizetbe; „ellenforradalmi” cselekményekkel és fegyverrejtegetéssel gyanúsították. A politikai nyomozók az előbbire próbálták meg az ügyet felépíteni, ekkor még szóba sem került a statáriális eljárás, noha fegyverrejtegetésről (is) szó volt. Józsa vallomást tett egy pisztolyról (ezt nem találták meg)

44 Lásd pl.: Nezvál 1957.

45 A per részletes feldolgozását lásd: György 2019b.

46 A távollétében halálra ítélt Kummer Károly. Lásd: perek56.hu (letöltve: 2021. július 26.).

és a Csabának átadott géppisztolyról is, amit viszont csak február 19-én foglaltak le nála a rendőrök. Józsa megnevezte 22 társát is, de róluk a politikai nyomozók nem találtak semmit terhelőt. Nem zárható ki, hogy ez az eredménytelen „füles” (félrevezetés?) is szerepet játszott Józsa későbbi tragédiájában. Józsa „ellenforradalmi” tevékenységét beismerő vallomásai mellett több tanúval is megpróbálták igazolni. Ezek azonban közelebb állnak *A tanú* című film világához, mint a valósághoz: az egyik szerint például Józsa – aki 1933-ban született – azzal dicsekedett, hogy 1944-ben a kassai gettóban zsidókat lőtt agyon.⁴⁷ Miután a politikai szál nem állt meg, az ekkor már csak fegyverrejtegetési ügyet március 8-án átadták a Debreceni Katonai Ügyészségnek. Fegyverrejtegetési (és egyéb, statárium hatálya alá tartozó) ügyekben a katonai igazságügyi szervek jártak el, viszont a rögtönbíráskodást részleteiben szabályozó 6/1956. kormányrendelet (1956. december 12.) értelmében a gyanúsítottat „haladéktalanul” át kellett volna adni a legközelebbi katonai ügyésznek, és a terheltet csak akkor lehetett volna statáriális bíróság elé állítani, ha az illető bűncselekmény miatt rendes eljárást még nem indítottak ellene. Józsánál egyik körülmény sem állt fenn, ráadásul a kérdéses fegyver nem volt birtokában. Ennek ellenére a Debreceni Katonai Bíróság 1957. március 19-én halálra, Csaba Bélát 10 év börtönre ítélte. Józsat Miskolcon végezték ki április 12-én. A per jellemző vonása, hogy az ügyész bemondására fogadták el tényként, hogy Józsának „ellenforradalmi céljai” voltak a géppisztollyal (ebben az esetben azért feltehetőleg nem a negyedik faluban tartotta volna). Látható, hogy Józsat mindenképp el akarták ítélni; sosem követte el, ami miatt kivégezték, de sosem vádolták meg azzal („szervezkedés”), amiért felelősségre vonhatták volna.

Összegzőként megállapítható, hogy 1956 története nem ismerhető meg a peranyagok nélkül, ugyanakkor tiszta képet a megtorlás során keletkezett dokumentumok alapján sem kaphatunk. A kutatást nehezíti, hogy alig léteznek olyan (megbízható) források, amelyek egyfajta „kontrollcsoportként” szolgálhatnának az állambiztonsági/politikai szemszögből készültek (ide értve a sajtót is) mellett. Látható, hogy a peranyagok, amelyek eleve nem feltétlenül adnak pontos képet egy eseményről (a

47 Józsa vallomásai is ellentmondásosak, sokszor életszerűtlenek (az egyik szerint pisztollyal a zsebében félt hazamenni, de vállára vetett géppisztollyal gond nélkül sétált egy műúton). Józsa emellett a bíróságon arra is hivatkozott, hogy kényszer hatására vallott. György 2019b, 274.

vádolt enyhébb büntetést akar, a nyomozó eredményes ügyet, az ügyész vádemelést, és ennek megfelelően ténykednek), számos esetben ellentmondásosak (hanyagásból, teljesítési kényszerből), a vádlotti és tanúvallomások nagyon nagy arányban kérdésesek, és sokszor megfigyelhető a politikai ráhatás (kézi vezérlés), illetve a „példát kell statuálni” (vagyis megfélemlíteni) hozzáállás is. A koncepciók pereket/elemeket sokkal nehezebb felfedezni, mint a Rákosi-kor pereinél, ugyanakkor kétségtelenül sor került ilyen eljárásokra '56 után is; ahogy Józsa György példája mutatja, nem csak országos jelentőségű ügyekben. Ugyanakkor nem szabad (nem is szükséges) mindenáron bebizonyítani egy perről, hogy koholmány; többnyire elég egy kétely vagy ellentmondás is, hogy megingassa az adott ítélet hitelességét.⁴⁸

Az is bizonyos, hogy rengeteg még nem kutatott peranyag hever a levéltárakban (és a már „kivesézett” perekben is lehetnek újdonságok), amelyek tovább bővíthetők, árnyalhatják mind a forradalomról, mind a megtorlásról alkotott képünket. Az iratok kutatása során elengedhetetlen a fokozott óvatosság és a lehető legszigorúbb forráskritika.

Források és irodalom

Levéltári források

Balázs Géza és társai pere, Budapest Főváros Levéltára XXV.4.a. 1057/1957.

Berecz György és társai pere, HM HIM Hadtörténelmi Levéltár XI.22. 0106/1957.

Kokics Béla és társai pere, Budapest Főváros Levéltára XXV.4.a. 338/1958.

Patyi István és társai pere, Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára XXV.30.b. 8/1957.

Rizmajer József és társai pere, Budapest Főváros Levéltára XXV.4.a. 1944/1957.

Török István és társai pere, Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára XXV.3.b. 182/1957.

Sajtóforrások

Bemutatták a Tóth Ilonka című darabot a Nemzetiben. <http://magyarforradalom1956.hu/v/bemutattak-a-toth-ilonka-cimu-darabot-a-nemzetiben/> (letöltve: 2021. augusztus 31.)

⁴⁸ Lásd pl. Mindszenty László és társai pere, perek56.hu (letöltve: 2021. július 26.).

- Gyilkos indulatokat kavart az 56-os darab. <http://nol.hu/archivum/archiv-438152-246677> (letöltve: 2021. augusztus 31.).
- Kende, Péter: Szobor egy gyilkosnak? http://www.kende.hu/images/stories/dokumentumok/cikkek/kp_szobor_1gyilkosnak.pdf (letöltve: 2021. augusztus 31.).
- Kolozsi, Ádám: Tóth Ilona: ártatlan vagy gyilkos? https://index.hu/tudomany/tortenelem/2017/06/27/toth_ilona_gyilkos_vagy_artatlan/ (letöltve: 2021. augusztus 31.).
- Nezvál, Ferenc 1957: Kétféle jog, kétféle törvényesség. *Népszabadság*, 2. évf., 52, 1957. március 2. 3.

Monográfiák, tanulmányok, szakcikk

- Eörsi, László 2002: Tóth Ilona. *Beszélő*, VII. évf., 6 (2002). <http://beszelo.c3.hu/cikkek/toth-ilona> (letöltve: 2021. augusztus 29.).
- Eörsi, László 2010: Konceptiós mítoszrombolás. *Beszélő*, 15. évf., 1 (2010). <http://beszelo.c3.hu/cikkek/konceptios-mitoszrombolas> (letöltve: 2021. augusztus 19.).
- Eörsi, László 2016: „Rendkívüli idők, rendkívüli cselekmények”. *Tóth Ilona és Mansfeld Péter története és mítosza*. Budapest, szerzői kiadás.
- Eörsi, László 2018: Tóth Ilona – forradalmi baleset. <https://tenyleg.com/2018/10/04/eorsi-laszlo-toth-ilona-forradalmi-baleset/> (letöltve: 2021. augusztus 29.).
- Fazekas, Árpád 2001: Kanyó Bertalan mártírsága. *Honismeret*, 39. évf., 5 (2001), 23–25. http://epa.oszk.hu/03000/03018/00163/pdf/EPA03018_honismeret_2001_05_023-025.pdf (letöltve: 2021. augusztus 19.).
- György, Sándor 2019a: „...a becsületes dolgozók joggal követelnek hathatós intézkedéseket”. Statárium az 1956-os forradalom után. <https://ntf.hu/index.php/2019/01/31/a-becsuletes-dolgozok-joggal-kovetelnek-hathatos-intezkedeseket-statarium-az-1956-os-forradalom-utan/> (letöltve: 2021. augusztus 27.).
- György, Sándor 2019b: A fegyvertelen fegyverrejtegető. Józsa György és társa pere. In Balogh-Ebner, Márton – György, Sándor – Hajnáczy, Tamás (szerk.): *Történelmi töredékek. Válogatás a Napi Történelmi Forrás szerzőinek írásaiból III.* Budapest, Gondolat, 261–285.
- Györkei, Jenő – Horváth, Miklós (szerk.) 2001: *Szovjet katonai intervenció 1956*. A bevezető tanulmányt írta: Györkei Jenő és Horváth Miklós. Budapest, H&T.
- Kiss, Réka 2015: A Tóth Ilona-per. *Rubicon*, 26. évf., 10 (2015), 20–25. http://www.rubicon.hu/ma_files/2015_10_20-25.pdf (letöltve: 2021. augusztus 29.).
- Kiss, Réka – M. Kiss, Sándor 2007: *A csalóány elszállt. Tóth Ilona tragikum*. Budapest, Kairosz.
- Kloska, Tamás 2016: Sortűz az Acélvárosban. https://ntf.hu/index.php/2016/10/17/sortuz_az_ancelvarosban/ (letöltve: 2021. augusztus 24.).
- M. Kiss, Sándor 2015: *Csalóányvadászok. Három tételben a Tóth Ilona ügyről, 1956–1966–1989. Kádár Jánostól – Kádár Jánosig*. Budapest, Éghajlat.
- Müller, Gabriella 2017: Egy újabb adalék Tóth Ilona és társai tragédiájához. *Betekintő*, 2017/1. https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2017_1_muller_gabriella.pdf (letöltve: 2021. augusztus 29.).
- Papp-Nagy, Zsolt 2019: Kialkudott büntetés – Vádalku, avagy egyezés a bűnösség beismeréséről. <https://www.jogiforum.hu/cikk/2019/08/21/kialkudott-buntetes-vadalku-avagy-egyezes-a-bunosseg-beismereserol/> (letöltve: 2021. augusztus 28.).
- Rásó, József 1998: *1956 miskolci dokumentumai a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárban. Acta Archivistica 5*. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár.

- Szakolczai, Attila 2000: Tömegmozgalmak Miskolcon, 1956. október 25–26. In Kőrösi, Zsuzsanna – Standeisky, Éva – Rainer M., János (szerk.): *Évkönyv VIII.* Budapest, 1956-os Intézet. 303–322. http://www.rev.hu/rev2/htdocs/hu/kiadvanyok/evkonyv_2000.pdf (letöltve: 2021. augusztus 24.).
- Szakolczai, Attila 2008: Szegény Jankó Piroska – Megsemmisítő eljárás. In Germuska, Pál – Rainer M., János (szerk.): *Közelítések a kádárizmushoz. 1956-os Intézet Évkönyve, XIV.* Budapest, 1956-os Intézet. 279–374. http://epa.oszk.hu/02200/02288/00015/pdf/Evkonyv56_15_2008_279-374.pdf (letöltve: 2021. augusztus 19.).
- Szakolczai, Attila 2016: *Gyilkosság különös kegyetlenséggel. A Tóth Ilona és társai per komplex vizsgálata.* Budapest, Budapest Főváros Levéltára. (A szerző azonos című, 2014-es disszertációja online elérhető: <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/14974/szakolczai-attila-phd-2015.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [letöltve: 2021. augusztus 29.]).
- Szakolczai, Attila 2018: A Tóth Ilona és társai per tanulságai. <https://tenyleg.com/2018/10/04/szakolczai-attila-a-toth-ilona-es-tarsai-per-tanulsagai/> (letöltve: 2021. augusztus 30.).
- Takács, Tibor 2008: Szövegek, tények, stratégiák. A történelem és forrásai. *Budapesti Könyvszemle*, 20. évf., 4 (2008), 353–362.

Internetes adatbázisok

- Hollós Ervin életrajza: https://perek56.hu/ords/f?p=1051:13:669657041488::NO:RP,13:P13_SZEMELY_ID:76900 (letöltve: 2021. augusztus 25.)
- Balázs Géza és társai pere: https://perek56.hu/ords/f?p=1051:2:10527488253226::NO:RP,2:P2_PER_ID,P2_SZEMELY_ID:81450, (letöltve: 2021. augusztus 26.)
- Berecz György és társai pere: https://perek56.hu/ords/f?p=1051:2:15997027636308::NO:RP,2:P2_PER_ID,P2_SZEMELY_ID:81456, (letöltve: 2021. augusztus 24.)
- Kokics Béla és társa pere: https://perek56.hu/ords/f?p=1051:2:362013221364::NO:RP,2:P2_PER_ID,P2_SZEMELY_ID:81501, (letöltve: 2021. augusztus 24.)
- Kőrösi Sándor és társai pere: (https://perek56.hu/ords/f?p=1051:2:13556156101123::NO:RP,2:P2_PER_ID,P2_SZEMELY_ID:81506, (letöltve: 2021. augusztus 31.)
- Kummer Károly pere: https://perek56.hu/ords/f?p=1051:2:12735474637506::NO:RP,2:P2_PER_ID,P2_SZEMELY_ID:455326, (letöltve: 2021. augusztus 31.)
- Mecseri János és társai pere: (https://perek56.hu/ords/f?p=1051:2:13556156101123::NO:RP,2:P2_PER_ID,P2_SZEMELY_ID:81513, (letöltve: 2021. augusztus 31.)
- Mindszenty László és társa pere: https://perek56.hu/ords/f?p=1051:2:12735474637506::NO:RP,2:P2_PER_ID,P2_SZEMELY_ID:455331, (letöltve: 2021. augusztus 31.)
- Patyi István és társai pere: https://perek56.hu/ords/f?p=1051:2:6936419908161::NO:RP,2:P2_PER_ID,P2_SZEMELY_ID:81528, (letöltve: 2021. augusztus 19.)
- Rizmajer József és társai pere: https://perek56.hu/ords/f?p=1051:2:362013221364::NO:RP,2:P2_PER_ID,P2_SZEMELY_ID:81536, (letöltve: 2021. augusztus 24.)
- Somlai István pere: https://perek56.hu/ords/f?p=1051:2:13556156101123::NO:RP,2:P2_PER_ID,P2_SZEMELY_ID:81542 (letöltve: 2021. augusztus 25.)
- Török István és társai pere (Miskolc): https://perek56.hu/ords/f?p=1051:2:12314092640570::NO:RP,2:P2_PER_ID,P2_SZEMELY_ID:81559, (letöltve: 2021. augusztus 19.)

RIGÓ RÓBERT

A vidéki Magyarország 1956 után

Absztrakt

A vidékellenes politika már 1945-ben megjelent, 1948-tól fokozódott, majd 1956 után radikális változások történtek a – legtöbb embert foglalkoztató – mezőgazdaságból élő emberek életében: erőszakkal megfosztották földjeiktől és állatállományuk jelentős részétől az addig önálló gazdákat, és szinte bérmunkásként a szovjet mintára felállított, rosszul gazdálkodó téészekbe kényszerítették őket. A parasztok kilépési kérelmek beadásával próbáltak ellenállni annak, amit megtiltottak, majd a szembenállásukat távolmaradással, szándékosan rosszul végzett munkával, lopással és más technikákkal fejezték ki. A munkaegységre épülő bérezés csődöt mondott, a hagyományosan motiválőbb megoldásokhoz kellett visszatérni. A hatvanas évek végén a téészek jelentős részében családokkal, az adatok manipulálásával próbálták elfedni a működésképtelenséget. Megállapításaimat elsősorban Bács-Kiskun megyei levéltári forrásokkal támasztom alá.

Kulcsszavak: kényszer-kollektivizálás, termelészövetkezet, parasztság, ellenállás, szembenállás, korruptió

Abstract

Anti-rural policy appeared as early as 1945, intensified from 1948, and after 1956 radical changes in the lives of people living in agriculture, which employed the most number of people: they forcibly deprived them of their land and livestock, the once independent peasants were employed as quasi-wage workers, forced into poorly managed agricultural cooperatives. Peasants tried to resist by submitting exit requests, which they were banned from, and then expressed their opposition through absenteeism, intentional poor work, theft, and other techniques. Unit-based pay has gone bankrupt, they had to return to traditionally more motivating solutions. In the late 1960s, a significant proportion of cooperatives tried to cover up their inoperability by fraud and data manipulation. I support my findings mainly with archival sources in Bács-Kiskun county.

Keywords: collectivization, agricultural cooperative, peasantry, opposition, resistance, corruption

Tanulmányomban a „vidéki Magyarország” meghatározás keretében a mezőgazdaságból élőkre igyekszem fókuszálni az 1957 és 1970 közötti időszakra vonatkozóan.¹ Az 1945-ös földtulajdonviszonyok radikális

¹ A Nemzeti Emlékezet Bizottsága (NEB) és a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának (MTA BTK) együttműködésével 2014-ben jött létre a Vidéktörténeti Témacsoport, melynek kutatásaiban a kezdetektől részt veszek. Kutatási területem elsősorban Bács-Kiskun megye, tanulmányomban elsősorban az itteni példákat mutatom be.

átalakítását követően, 1949-ben az aktív keresők fele (47%) földbirtokkal rendelkező önálló parasztgazda és a mezőgazdasági munkások aránya 7 százalék volt, így a foglalkoztatottak több mint fele tartozott ide, azaz a magyar társadalom többségének a megélhetése, az élete a rurális vidékhez kötődött. Az ötvenes, hatvanas években ezen a területen zajlottak a legjelentősebb társadalmi változások, ugyanis 1970-re az önálló parasztgazdák rétegét szinte teljesen felszámolták, az arányuk 1,6 százalékra zsugorodott, mialatt a mezőgazdasági munkásoké 22 százalékra emelkedett. Így az agráriumból élők aránya két évtized leforgása alatt a társadalom több mint feléről kevesebb mint negyedére csökkent, és a birtokos parasztokból részben agrárproletárok, részben ipari munkások lettek.² 1957 és 1970 között közel három és fél millió ember (3 460 843) költözött faluról városba vagy másik községbe, a falvak városokkal szembeni vándorlási vesztesége ezen időszakban közel hatszázezer (580 728) főt tett ki.³

A több mint negyvenesztendő megszállás során a szovjet modell szerinti politikai, gazdasági és társadalmi berendezkedést kényszerítettek az országra. Ennek legfontosabb jellemzői: a marxista–leninista ideológia kizárólagossága a korábbi vallásos világnézet helyett; a többpártrendszer gyors felszámolásával 1948-ra kiépült a szovjet iránymutatást követő, pártállami hatalmi berendezkedés; a magántulajdonra és a piacra épülő gazdaság helyett az állami tulajdonon alapuló tervutasításos gazdaság bevezetése; az új berendezkedés vélt vagy valós ellenérdekeltjeinek üldözése; a civil társadalom felszámolása; a lakosság elnyomása és megfélemlítése; röviden a kommunista diktatúra kiépítése és működtetése. A második világháborút követően a várva várt demokratikus jogállam helyett sztálini típusú diktatúra épült ki, amit a magyar társadalom többsége nem támogatott, jól mutatják ezt – az adminisztratív beavatkozások és választási csalások ellenére is – az 1945-ös és 1947-es választási eredmények. Az 1945. november 4-én tartott választáson a korabeli politikai spektrum jobboldalán elhelyezkedő Független Kisgazdapárt és a Polgári Demokrata Párt a szavazatok 59 százalékát szerezte meg, míg az 1946 tavaszán blokkba tömörülő baloldali pártok (a Magyar Kommunista Párt,

² Andorka 2006, 180.

³ Romány 1998, 348–349.

a Szociáldemokrata Párt és a Nemzeti Parasztpárt) együtt 41 százalékot kaptak. Az 1947-es választáson a kisgazdapárt „szalámizása” miatt több jobboldali párt indult, melyek együttesen a szavazatok 57 százalékát kapták, míg a baloldali pártok 43 százalékot szereztek.⁴ Vidéken a forradalom idején, 1956. november 1-jén Kiskunhalason tartottak többpárti, szabad helyhatósági választást a kisgazda Nagy Szeder István kezdeményezésére. A választáson 16 ezer szavazó adta le a voksát, a kisgazdák 76%-ot kaptak, a szociáldemokraták 14%-ot, a parasztpárt 6%-ot és a kommunisták 4%-ot, összesen 551 fő szavazott rájuk, pedig a Magyar Dolgozók Pártjának 1200–1300 tagja volt a városban.⁵ Megállapíthatjuk, hogy az ország többsége, amikor véleményt nyilváníthatott, elutasította a szovjet típusú berendezkedést, és a többpárti demokrácián nyugvó jogállam, a magántulajdonon alapuló piacgazdaság és a vallásos világnézet mellett tette le a voksát.

A hazai kommunista berendezkedés 45 éve alatt ciklikusan jelentkeztek a szovjet modellhez közelítő időszakok, amelyek alatt a lakosságra nehezítő nyomás fokozódott, majd a gazdasági válságjelenségek és a társadalmi elégedetlenség erősödése miatt enyhülési időszakok következtek, amikor ismét nagyobb szerepet kaptak a piaci elemek, az egyéni boldogulás lehetőségeinek a biztosítása és az életszínvonal javulása. Ilyen időszak volt Nagy Imre 1953 és 1955 közötti miniszterelnöksége, az 1968-cal kezdődő új gazdasági mechanizmus, majd a hetvenes évek végén indított reformok az életszínvonal-mutatók megőrzésére. A reformok rendszerint kifulladásra a szovjet, illetve a hazai keményvonalas kommunisták nyomására.⁶

A vidék 1956 előtt

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 600/1945-ös rendelete alapján kooztta el az új berendezkedés az egyházi földeket és gyakorlatban a 100 kataszteri holdnál (kh) nagyobb világi birtokokat. A földigénylő bizottságokban

4 Rigó 2014, 308–314, 350–359.

5 Zelei 2003, 15, 122–125.

6 Rainer M. 2010, 8–11.

számos visszaélés történt, nem dokumentálták a földosztás eredményét, cserélgettek, újraosztották a földeket, virágzott a korrupció.⁷ Ugyanakkor a korábban rendkívül egyenlőtlen birtokviszonyokat felszámolták, több mint 400 ezer új egyéni kisbirtok jött létre, és 240 ezer kisparaszti területet egészítettek ki. Ennek következtében az 1949-ben közel 2,2 millió agrárkereső több mint 60 százaléka 1–10 kh-as birtokkal rendelkezett, közel 20 százaléka 10–25 holddal és 3,1%-uk (67 424 fő) 25 holdnál nagyobb földterülettel.⁸ 1949 végéig közel 1300 téeszt hoztak létre 27 fős átlagos taglétszámmal, 232 hold átlagterülettel.⁹ Az agráriumot ért rendkívül súlyos háborús veszteségek és a földosztás következtében a tulajdonviszonyok anarchikussá váltak, a termésmennyiségek jelentősen visszaestek, a szovjet katonaság ellátása, a háborús jóvátétel és a világtörténelem legnagyobb inflációja miatt az emberek éheztek, és feketekereskedelemre, „batyuzásra” kényszerültek.¹⁰ A forint 1946. augusztus 1-jei bevezetésével, az agrárról mesterséges szétnyitása következtében, a pénzügyi stabilizáció a parasztság rovására történt. A mezőgazdaság össztermelése még 1949-ben is csak az 1938-as szint 85%-a körül volt.¹¹

Rákosi Mátyás 1948. augusztus 20-án – immáron negyedszer – ismét Kecskeméten mondott beszédet, ekkor hirdette meg a mezőgazdaság szovjet modell szerinti átalakítását, a parasztság termelőszövetkezetekbe kényszerítésének programját és a módosabb parasztgazdák, azaz a kulákok üldözését. Három-négy év alatt a parasztság 90%-át tervezték szövetkezetekbe kényszeríteni.¹² A parasztság elnyomása ezt követően fokozódott. A mezőgazdaság adóterhei 1949 és 53 között megháromszorozódtak. A beszolgáltatások, a kuláküldözések, a tagosítások egyre nagyobb ter-

7 Például a Kecskeméti Földigénylő Bizottság elnökét, Szabó Ferencet felfüggesztették tiszttségéből 1946 augusztusában, mert a tanúként megjelent Gyuris Jenőné elmondta, hogy 10 kh földet juttattak nekik, és „amikor a birtoklevelet megkapta, Szabó Ferenc követelte tőlük, hogy 15 kg babot és naponta 1 liter tejet adjanak a föld után. A tejet 3 hónapig adták Szabó Ferencnek, majd amikor a többi földigénylőtől arról értesültek, hogy ezen szolgáltatásokra nincsenek kötelezve, Szabó Ferenc a juttatást 4 holdra csökkentette le. Leánya, Csikós Gyuláné 1 és fél hold szőlőt kapott, őtöle Szabó 500 P-t, 1 liter pálinkát és egy malacot követelt. A malacot nem tudta megadni, ezért Szabó Ferenc a szüret után elvette tőlük a szőlőt.” Rigó 2014, 305.

8 Valuch 2001, 191.

9 Szakács 1998, 333.

10 1945-ben kedvező volt az időjárás, 1946-tól látszik igazán a földtulajdonviszonyok átalakításának negatív hatása. Ö. Kovács 2017, 53–57.

11 Romsics 2001, 307–315.

12 Szakács 1998, 331.

heket róttak a parasztságra.¹³ A kulákcsaládokat napi szinten zaklatták, fosztogatták¹⁴, ennek következtében családi tragédiák, öngyilkosságok történtek, amik az erőszakos események miatt számos családot traumatizáltak.¹⁵ Azokban a térségekben, ahol a módosabb gazdák aránya magasabb volt, ott a gazdákat fokozottan molesztálták, ellenőrizték. A módosabb gazdák, azaz a kulákok legnagyobb arányban Bács-Kiskun megyében voltak, a kuláknak nyilvánítottak közel 20 százaléka élt a Duna–Tisza közén.¹⁶ Sokan úgy próbáltak megmenekülni a fokozódó terhek és zaklatások elől, hogy a földjüket felajánlották az államnak.¹⁷ Az 1948-ban kezdődő kollektivizálási hullám eredményeként 1953 közepén már 5224 termelőszövetkezetet és termelőszövetkezeti csoportot tartottak nyilván 376 ezer taggal, akik 2819 ezer kataszteri holdon gazdálkodtak, azaz az

13 Egy 400 gazdaságra vonatkozó vizsgálat adatai szerint fél évvel a tagosítást követően a csereföldek 70%-át műveletlenül hagyták a pórul járt gazdák. Szakács 1998, 334.

14 Puha Ferencné Kelecsényi-Tóth Máriaival 2021. május 13-án készítettem interjút Hetényegyházán. 1934-ben született, tíz gyermek közül kilencedikként. 1942-ben az orosz fronton meghalt a nővére férje, 1946-ban a tízéves öccse fölrobbant, mikor bombát találtak, 1947-ben édesapja fuvarosként autóbaleset áldozata lett. 5,5 hold szőlőjük és 3 hold szántójuk volt, így kuláklistára kerültek. 1950-ben a házuk két szobáját lefoglalták, és kiutalták másoknak. 1952-ben a bátyját lecsukták, két és fél évre kényszermunkatáborba vitték, mert nem tudták teljesíteni az előírt beszolgáltatást. 1952. október 22-én a helyi kommunisták a rendőrség közreműködésével őket is kifosztották. Fölvettek náluk egy úgynevezett „Transzferálási jegyzőkönyvet” az „eltranszferált holmikról”, többek között olyan tételekkel, mint „2 pár női cipő, 1 pár gumicsizma, 1 kombiné, 1 melltartó, 1 bugyogó, 2 függöny, 1 mázsa, 1 lábas, 27 mázsa fa”, ezen túl egy másik lapra Mária feljegyezte az értékeesebb tételeket, amiket nem vettek jegyzőkönyvbe és írtak alá, két lovas kocsit, egy 10 hektoliteres hordót, 2 bekecsset, 1 köbméter fenyődeszkat. Elvitték az egyetlen tehenüket is. Mária megjegyezte: „Így kifosztani egy ilyen szörnyű helyzetben lévő családot! Így kirabolni valakit, én a kommunistákat nem tudom bevenni!” Mária elmondta, hogy azért kereste meg a Nemzeti Emlékezet Bizottságának elnökét, mert „nem szeretne úgy meghalni, hogy ezt ne mondja el.” Az interjú teljes szövege a szerző archívumában található.

15 2017-ben jelent meg egy interjúkötet, melyben 14 idős kecskemétivel beszélgettünk a 20. század középső évtizedeiről. A módosabb családok történetének többségében megjelentek a földbirtok, a módosabb családi ház miatti zaklatás, kilakoltatás, kuláküldözés megpróbáltatásai, ami a család elszegényedéséhez, ellehetetlenüléséhez, nem egy esetben öngyilkossághoz, elmebetegséghez vezetett. Például a Horák Bélával, Horváth Gyulánéval, Zinner Árpádné Bauer Kamillával, Polyák Péterrel, Varga Lászlóval, Réthey Gyulával készített interjúkban található erre vonatkozó adatok. Rigó 2017.

16 Ö. Kovács 2012, 112–115.

17 Megdöböntő esetet mondott el Zinner Árpádné Bauer Kamilla, aki túlélte a holokausztot. Szüleinek 50 holdas szőlőbirtoka volt Kecskemét határában, Hetényegyházán, amit a zsidótörvények következtében elvettek tőlük, majd vízei birtokként Bély Alajos vezérezedes kapott meg. Bauer Kamilla 1946-ban házasodott össze a szintén holokauszt túlélő Zinner Árpáddal, és gazdálkodni kezdtek a visszakapott szülői birtokon, de ismét támadást indítottak ellenük a helyi lapban mint kizsákmányoló kulákok ellen, így 1949-ben felajánlották a birtokukat, mely ekkortól az első kecskeméti termelőszövetkezeti csoport központja lett. Kriskó 2017, 109–149.

ország mezőgazdasági területének 26 százalékán.¹⁸ Ekkoriban elsősorban az újonnan földhöz jutott törpebirtokosok léptek be a téészekbe.

Az 1952-ben megszervezett Bács-Kiskunsági Református Egyházmegegyében Pap Géza esperes jelentéseket kért a gyülekezeti lelkészektől a téészesítés előrehaladásáról, melyekben az ő támogató „munkájukról” kellett beszámolniuk. A források arról tanúskodnak, hogy a téészeknek átadott területeken nem művelték meg a korábbi színvonalon a földet, a szőlőültetvények jelentős része elgazosodott, lepusztult, ami elidegenítette a parasztokat a téészektől, mert az ő értékrendjük alapján a gazda teljesítményét az adta, hogy miként műveli a földjét, szőlejét.¹⁹ Tehát az évek óta működő termelészövetkezetek nem tudták bizonyítani a parasztság előtt az életképességüket, amit más források is alátámasztanak.²⁰

Sztálin halálát követően, 1953 júniusában Rákosit Moszkvában igyekeztek korlátok közé szorítani, így szovjet nyomásra Nagy Imre lett Magyarország miniszterelnöke, aki az 1953. július 4-én elmondott kormány-

18 Ö. Kovács 2012, 143.

19 Dobos Károly, a fővárosból Szankra kényszerített lelkész jelentésében sorra vette, hogy a parasztok milyen okok miatt idegenkednek a termelészövetkezetbe történő belépéstől: „Vannak, akik azt mondják: »Én egész életemben cselédsorban éltem, más parancsolt. Mindig arra vágytam, hogy egyszer a magam gazdája legyek. Kaptam juttatott földet, ezt most már végre el is értem. Hagyják már, hogy egy kicsit a magam ura lehessen, s ne parancsolgassanak nekem. Én dolgozni dolgozok, termelek, többet, mintha a közösen lennék.« Mások azt mondják: »Ott voltunk Bugacon, mikor Rákosi elvtárs is beszélt, mikor felosztották a pusztát, és megmondotta, hogy azzal a karóval verjük agyon azt, aki tőlünk a megkapott földet el akarja venni, amelyikkel most a földünket kicövekeltek. Hát akkor most mégis miért akarják az adott földet elvenni?« A harmadik csoport azt mondja: »Ha látnánk, hogy a közösen lévő embereknek a földje jobban, többet terem, s ők maguk is jobban boldogulnak, nem kellene minket biztatni, sorba állnánk, hogy vegyenek be minket is. De sajnos a meglévő tsz-ekben azt látjuk, hogy különösen a kapások elhanyagoltak, s nem olyan gondozottak, mint az egyéniak kapásai.« Végül mások azt mondják: »Vannak olyanféle emberek, akik maguk nem tudnak boldogulni, de ha irányítják őket, szépen elvégzik a munkát. A csoportos gazdálkodás főleg ezeknek szükséges.« Mindezen téészellenes és logikus érvek felsorakoztatása után Dobos Károly hozzátette, hogy „nem mindig a magántulajdonhoz való ragaszkodás az egyetlen akadály, hanem főleg az, hogy a legtöbb ember, míg nem lát egy jól működő csoportot a szemei előtt, addig nincs meggyőződve annak jobb voltáról.” KREL Egyházmegegyei iratok, Ighirdetések, A/III. c. 6.

20 Például a kiskunhalasi tanyavilágból Csonka Mihály is hasonlóan látta, akinek 1950. október 1-jén táblásították a birtokát. „50 hold helyett kaptunk 48 hold rossz homokot [...] olyan rossz, sovány, dímbes-dombos járás volt, hogy alig volt benne szántó. [...] Úgyhogy amikor megnéztük a fiaimmal, azok azt mondták, ők nem mennek oda, [...] a kapott 48 holdat felajánlottam az államnak, melyet el is fogadtak erdősítésre. Így talán nem számítok kuláknak” – mivel nem maradt csak 23 holdja. „1950-ben az én régi birtokomon is termelőcsoport alakult. Hát kérem, azt nem volt jó még nézni sem, ahogy elvetették és kezelték akár a kukoricát, akár a cukorrépat vagy a krumplit, mindegy volt. Nagyobb volt a gaz, mint a vetemény, és ez így volt az állami gazdaságokban is. [...] Szóval hanyagul, kedvetlenül, nem szívből dolgoznak, mert nincs magántulajdon, nincs jó szándék, hányd el, vesd el módjára történik minden, nincs felelősség, de annál több parancsoló, és mind nagyon bölcs.” Romsics 2009, 274–275.

fői programbeszédében a szocializmus építésének „új szakaszát” hirdette meg. Az addig erőltetett iparosítást visszafogták, és a mezőgazdaság fejlesztésére nagyobb hangsúlyt helyeztek, mérsékeltek a parasztság adó- és beszolgáltatási kötelezettségeit, eltörölték az adóhátralékokat. Az erőszakkal létrehozott téeszekből lehetővé tették a parasztok kilépését, engedélyezték az agrártermékek szabadpiaci forgalmát, és három évre előre meghatározták az agrártermékek adó- és beszolgáltatási kvótáját. Az erre az időszakra vonatkozó lelkesítő jelentésekből igen jól kirajzolódik a parasztság optimistább hangulata, a munkakedv és a bizalom erősödése. Nagy Imrének a rendszer racionalizálását és a társadalom életszínvonalának elfogadható szintre emelését szem előtt tartó politikája jórészt Rákosi szembenállása és a Moszkvában folytatott aknamunkája miatt hamarosan, 1955 áprilisában megbukott, és megkezdődött a resztalinizáció folyamata. A hatalom ismét Rákosi és hívei kezébe került, akik a mezőgazdaságban is visszatértek a korábbi irányvonalhoz. Ennek szellemében érvénytelenítették a Nagy Imre-kormány intézkedéseit, és a korábban alkalmazott erőszakos módszerekkel újraindították a kényszer-kollektivizálást.²¹

1956 és következményei vidéken

Az 1956. október 23-át követő napokban a vidéki kisvárosokban, falvakban békés tüntetésekre került sor, rendszerint a tanácsházáról leverték a vörös csillagot és ledöntötték a szovjet „felszabadítási” emlékművet, majd az elmenekült, háttérbe húzódó kommunista vezetők helyére visszakerültek az 1948 előtti, főleg kispárti, közmegebecsülésnek örvendő, helyben elismert emberek, akik igyekeztek a település igazgatását, rendjét biztosítani. Több vidéki városban előfordult, hogy a fegyvertelen, tüntető tömegbe lőttek. A legkegyetlenebbül Gyurkó Lajos vezérőrnagy lépett fel, aki a kecskeméti központtal felállított 3. hadtest parancsnoka volt. Október 25-én Gyurkó tűzparancsot adott ki a tüntetőkre, majd 27-én vadászpüzlőket vetett be a polgári lakossággal szemben, melynek Kecskeméten négy,

²¹ Gyarmati 2011, 329–361.

Tiszakécskén 17 áldozata és 110 sebesültje lett.²² Mindezek ellenére vidéken hozzákezdtek a tanácsrendszer lebontásához, a demokráciára jellemző önkormányzati rendszer kiépítéséhez, és elindult a tulajdonviszonyok újrarendezése 1945-ös alapon.²³ Esterházy Péter összegzése szerint: „A falu lassabban, lustábban mozdult a forradalomra, ám azután a bosszúból ugyanúgy részt kapott, mintha lobogó, középen kilyukasztott zászlókkal mámorosan ünnepelte volna azt, amit szorongva várt.”²⁴ A forradalom és szabadságharc leverése után vidéken gyakran a forradalmi indulatokat konszolidálni igyekvő, a koalíciós időkben tekintélynek örvendő egykori kiscgazdákon, papokon, lelkészeken álltak bosszút, végigverték az országot, sokakat bebörtönöztek, de halálos ítéleteket is kiszabtak rájuk.²⁵

A téészek igen rossz körülmények között működtek 1956 után is. Az MSZMP Bács-Kiskun Megyei Mezőgazdasági Osztályához 1959-ben nagyon sok panasz érkezett a téészek gazdálkodására, fejetlenségére vonatkozóan, a tagok inkább kiléptek belőlük, mint be.²⁶ Mácsai Lajos kalocsai téésztág következőképpen foglalta össze a téészekkel kapcsolatos véleményét a földművelésügyi miniszternek írt levelében 1960 augusztusában: „Előttünk volt egy 10 éves múltú, rosszul gazdálkodó tsz, ahol valósággal éheztek az emberek, és ha enni akartak, akkor el kellett menni a magánparasztokhoz napszámba, hogy legyen kenyérrevaló. Ezért félt és fél ma is a parasztság a [...] tsz-től.”²⁷

Az MSZMP 1959. január 28-án tartott Bács-Kiskun megyei aktívaülésen a tééma a „KB előző év decembéri határozatának megtárgyalása a párt agrárpolitikájáról és a téészek fejlesztésével kapcsolatos problémákról és feladatokról” szólt. Az ülésen Molnár Frigyes²⁸ megyei első titkár kije-

22 Gyurkó Lajos október 31-én átszökött a szovjetekhez, a forradalom leverése után a karhatalom vidéki parancsnoka és a megtorlások aktív részese lett. 1957 és 1960 közt a határőrség parancsnoka volt, majd 1959-ben az MSZMP Központi Bizottságának póttagjává választották. Orgoványi 1999, 176.

23 M. Kiss 2012, 26–27.

24 Esterházy 2000, 654.

25 Például Szobonya Zoltánt kivégezték, aki Jánoshalmán igyekezett konszolidálni a forradalmi eseményeket. György 2020, 399–403.

26 MNL BKML XXXV. 1. f. 11. cs. 20. ó. e. 1. irat.

27 MNL BKML XXXV. 1. f. 11. cs. 20. ó. e. 25. irat.

28 Dr. Molnár Frigyes (1922–1989) Madarason született, ekkor az MSZMP Bács-Kiskun Megyei Végrehajtó Bizottság első titkára, előtte az Ideiglenes Intéző Bizottság elnöke (1956. november 2. – 1968. november 15.).

lentette, hogy a téeszmozgalomban „az ellenforradalmi kártevés mérhetetlen rombolást okozott”. Míg 1956. október 1-jén 266 téesz működött a megyében 17 ezer taggal és 160 ezer hold területtel, addig a forradalom következtében 116 (44%) téesz feloszlott, a tagság közel fele, 42%-a kilépett, és a területük közel 30%-kal csökkent. Molnár elmondta, hogy a megyei pártvezetés 1956 decemberében a téeszek mellé állt, így a további széthullásukat 1957 első felében sikerült megállítani, majd „fokozatosan megszilárdítani”. 1958 végéig 76 téeszt tudtak újjászervezni, így ekkor már 222 téesz működött a megyében.²⁹ Országosan a téeszek száma a forradalmat követő hónapokban közel felére, 3265-ről 1777-re csökkent. A beszolgáltatás eltörlése és a paraszti gazdálkodás elismerése 1957-ben visszaparasztosodási folyamatot indított el, így ebben az esztendőben a magángazdaságok 71 százalékkal részesedtek az agrártermelésből, míg a téeszek csak 5-tel.³⁰

A parasztságnak a téeszekkel szembeni ellenérzését az állampárt is érezte, amit jól megvilágít az MSZMP Bács-Kiskun Megyei Intéző Bizottságának 1957. június 10-én hozott határozata, miszerint annak érdekében, „hogy a falu dolgozó parasztsága egységesen helyeselje és támogassa a mezőgazdaság szocialista átszervezését, ahhoz be kell bizonyítani a korszerű szocialista nagyüzemek fölényét a kisgazdaságokkal szemben – úgy, hogy a meglévő termelőszövetkezeteinket minél előbb példamutató, korszerű, belterjes gazdaságokká kell fejleszteni. Termelési színvonaluk, árutermelésük legyen magasabb, mint az egyénileg termelő kisgazdaságoké – ezek alapján a termelőszövetkezeti tagság életszínvonala haladja túl az egyénileg dolgozó parasztok életszínvonalát.”³¹ A párthatározatban megfogalmazott cél a lényegre tapintott, a kérdés csak az volt, miként lehet ezt átültetni a gyakorlatba. Miként lehet megszervezni, hogy a téeszek magasabb színvonalon gazdálkodjanak, mint a paraszti gazdaságok, és magasabb jövedelmet biztosítsanak a tagságnak.

29 BKMT VB Elnöki iratok 1954–1961. Mezőgazdasággal kapcsolatos iratok.

30 Horváth–Óze 2018, 32–33.

31 MSZMP-nek mezőgazdaságról jelentések. 91. doboz. MSZMP BKM Intézőbizottsága Jelentése 1957. június 7. Javaslatvezet a megye tsz-eiben a pol.-i és gazd.-i tennivalók megjavítása érdekében.

A kényszer-kollektívizálás

1957 nyarán az MSZMP Központi Bizottsága (KB) elfogadta a teljes körű kollektívizálás tervét, de a korábbi erőszakos módszerek helyett a több évre elnyújtott folyamat során az „agitálásra” és az „önkéntességre” helyezték a hangsúlyt.³² Az 1959. február 1-jén megjelent kormányhatározatban igyekeztek felgyorsítani a folyamatot, és megállapították, hogy a párt és a kormány „egyik fő feladatának tartják a mezőgazdaság szocialista átszervezését, a termelőségmozgalmi mozgalom fejlesztését. [...] A bevált és helyesnek bizonyult módszerek fenntartása mellett indokoltá vált néhány intézkedésnek a gyakorlati élet követelményeinek megfelelő kiegészítése és továbbfejlesztése annak érdekében, hogy [...] hozzájáruljanak a termelőségmozgalmi mozgalom számszerű fejlődéséhez.”³³ Tehát a kényszer-kollektívizálás folyamatának felgyorsítása érdekében, még ha a rendeletben burkoltan fogalmaztak is, a „bevált módszereket ki lehetett egészíteni és továbbfejleszteni”. A kollektívizálási kampányt a téli hónapokra koncentrálták, amikor többnyire az otthonukban tartózkodtak a parasztok, megyéről megyére jártak az agitátorok. A kényszer-kollektívizálással egy-egy településen igyekeztek minél gyorsabban végezni és aláíratni a parasztokkal a termelőségmozgalmi belépési nyilatkozatot, amikor pedig mindenkivel aláíraták, ünnepélyes keretek között „termelőségmozgalmi községnek” nyilvánították a falut, és ezt a település nevét hirdető tábla mellé is kiírták. A parasztság inkább úgy tekintett az ilyen „meghódított” falura, mint amelyik – egyfajta háborús terminológiával élve – „elesett”. Zám Tibor szociográfus leírása szerint „jellemző, hogy a szomszéd falvak Nagylétát figyelték”. Mikor az övezeti község lett, „elesett”, akkor azt mondták: „Mi sem tarthatjuk soká magunkat.”³⁴

Rendszerint a budapesti és a nagyobb vidéki városok gyárainak munkásai, esetleg a vidéki állami gazdaságok, gépállomások megbízható, jó részt a párt iránt elkötelezett emberei végezték a parasztok agitálását. Általában a korábbi kisebb, néhány fős népművelő brigádok helyett egy-

³² Romsics 2001, 418–419.

³³ Romsics 2000, 216–217.

³⁴ Zám 1987, 105. Zám Tibor Hajdú-Bihar megyében, Berettyóújfalun született, Létavértest a szomszédos Nagyléta és Vértes egyesítésével hozták létre 1970-ben. A példát a szülőföldjéről hozta.

egy faluba néhány száz agitátort vezényeltek, és ők rövidebb idő alatt is rákényszerítették a gazdákat a belépési nyilatkozat aláírására. A bács-szőlősi jelentésben is arra a következtetésre jutottak, „hogy a helyi népnevelők nem tudnak olyan munkát kifejtteni, hogy meggyőzzék a dolgozó parasztságot a nagyüzemi gazdálkodás fölényéről. A máshonnét érkező népnevelőkkel eredményesebb munkát lehet végezni.”³⁵ A népnevelők, agitátorok munkáját az is hátráltatta, hogy a parasztok rendszerint elbújtak előlük, és a maguk módján igyekeztek elkerülni, hogy találkozzanak velük. Borotáról azt jelentették, hogy „a népnevelők elől, amennyiben tehetik, megszöknek. Több népnevelő elmondta, hogy beszélgettek az át-szervezésről és különböző gondokról, egyszer csak azt vette a népnevelő észre, hogy maga maradt, nincs kivel beszélgetni.”³⁶

Ha mégis létrejött a személyes találkozás, igyekeztek a gazdák a témát más irányba terelni, megvendégelni, megetetni, megboroztatni az agitátorokat a belépési nyilatkozat aláírása helyett. Ilyen esetekben előfordult, hogy a földbirtokosok megpróbálták halogatni, kitolni a belépési nyilatkozat aláírását. A parasztok gyakran arra hivatkoztak, hogy csak akkor írják alá a belépési nyilatkozatot, ha más környékbeli gazdák is aláírják. Dávodról azt jelentették, hogy az egyéni parasztok passzívak, ennek oka egyrészt, hogy „egymásra várnak a belépéssel – mondván, hogyha a másik belép, akkor utána ő is be fog lépni.”³⁷

Mivel az agitátorok rendszerint nem boldogultak a nagyobb birtokkal rendelkező, öntudatosabb, helyben nagy tekintélyű gazdákkal, az a gyakorlat alakult ki, hogy őket berendelték vagy bevitték a tanácsházára, és ott egy-egy „népnevelő” brigád igyekezett jobb belátásra bírni őket. A gazdák számára további problémát jelentett, hogy nemcsak a földet kellett bevinniük a téeszbe, hanem az állatállomány egy részét (elsősorban a lovakat, teheneket – melyekhez a parasztok erősen kötődtek érzelmileg is) és a gazdaságban használt eszközeiket (eke, borona, vetőgép, ekekapa) is.

Az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztálya 1960. február végén március 15-ig összefoglaló jelentést kért: „milyen mértékben sértették meg egyesek a párt politikáját, az önkéntességet, hogy a megyében milyen durvaságok, tettlegességek történtek, kik követték el azokat, mi volt a durva-

35 MNL BKML XXXV. 1. f. 11. cs. 20. ó. e. 7. irat.

36 MNL BKML XXXV. 1. f. 11. cs. 20. ó. e. 15. irat.

37 MNL BKML XXXV. 1. f. 11. cs. 20. ó. e. 10. irat.

ság oka, milyen módon zárták le ezeket az ügyeket, esetleg milyen káros visszahatást szültek a meg nem engedett módszerek.” Tehát az államirányítás az általa előírt kollektivizálási utasítást önkéntes téeszbe történő belépésnek, a földnek, a termelőeszközöknek, az állatoknak a „közösbe” adását – a parasztság tulajdonától való megfosztását – mintegy önkéntes lemondásként próbálta beállítani. Egyéni túlkapásként igyekezett értelmezni a kollektivizálás során alkalmazott kényszerítő eszközöket, azt – amit minden szereplő pontosan tudott –, hogy a magyar parasztság földtől való megfosztása csak megfélemlítéssel, erőszakkal hajtható végre. A rendszeresen előforduló bántalmazást, tettelegességet egyéni esetekként, és nem a rendszer által működtetett mechanizmusként vizsgálták ki.

A Bács-Kiskun megyei jelentésben Molnár Frigyes megyei első titkár igyekezett eljelentékteleníteni, kicsinyíteni az erőszak mértékét. Felsoroltak néhány esetet a megyéből, ahol megsértették az „önkéntességet”, ahol „túlkapások” történtek: a kiskőrösi, a dunavecsei, a kiskunfélegyházi és a kiskunhalasi járásokban, összesen 18 községben, Tiszaalpáron és Borotán verekedés is történt. Fülöpszálláson-Kunszentmiklóson elterjedt a hír, hogy Szabadszálláson Kusztoz Lajost annyira megverték, hogy belehalt. Ezt kivizsgálták, és kiderült: „A hírből semmi sem igaz, a nevezett dolgozó paraszt hólyagrákban szenvedett, és abba halt bele.” Ezzel szemben a *Népszabadság* szerkesztőségének írt névtelen levélíró szerint: „Ott voltam Szabadszálláson és akkor temették K. L.-t 74 éves, azt is úgy verték agyon a betegágyában, a nemi testrészét elkapták, és úgy húzták ki az ágyból...”³⁸

A Bács-Kiskun megyében elkövetett erőszak brutalitására néhány névtelen levél alapján következtethetünk. 1960. február 1-jén a *Szabad Föld* szerkesztőségéből írtak az MSZMP megyei bizottságának, hogy Madarásról elkeseredett levelet kaptak. A levélíró elpanaszolta, hogy erőszakos módon folyik a téeszszervezés: „A községünkben működő tsz szervezőbizottság leírhatatlan embertelenségre vetemedett. Meggyőző érvek helyett állati sorsra alacsonyítják az embereket. [...] Nem tudjuk helyes-e ez? Ez nem lehet a kormányprogram... Leszünk-e emberek, vagy vegyünk vándorbotot s hagyjuk el falunkat? [...] Tűrnünk kell, hogy ütnek, köpködnek, mezítelenre vetkőztetnek, több fegyvert fognak ránk, felakasztással fe-

38 Ö. Kovács 2012, 496.

nyezetnek bennünket. Őszülő emberek hangosan zokognak megalázásukért, gyermekek sírnak az édesapjuk után, aki nem otthon tölti az éjszakát, kéken-zölden látják viszont. Ezek az emberek aligha tudják, mi a népi demokrácia, mit jelent az, hogy ember. [...] Ilyen erőszakkal létesített szövetkezet nem lesz életerős, és nem leszünk boldogok, mert akkor nem tudunk kedvvel dolgozni, termelni, kérjük a szíves intézkedésüket.” A lap szerkesztősege kérte, hogy vizsgálják meg a madarasi helyzetet, „mert ha fele igaz is az írottaknak, azzal is többet árt a szövetkezeti mozgalomnak, a népi demokráciának az illető »szervező bizottság«, mintha semmit nem tenne”. A választ Tompa Béla, a megyei mezőgazdasági osztály vezetője írta 1960. február 6-án, megállapította, hozzájuk is érkezett hasonló panaszos levél Madarásról, melyet a helyszínen kivizsgáltak, a levélben leírt durvaságok nem feleltek meg a valóságnak. „Erősebb hanghasználat történt, de az is jórészt csak a tsz. szervezéstől függetlenül.”³⁹

A *Népszabadság* szerkesztőségének is írtak névtelen levelet „Bács-Kiskun megye lakossága” aláírással, melyben a Szabadszállás, Fülöpszállás környéki állapotokról adtak hírt. Leírták, hogy a „termelő szövetkezeti csoportba belépni nem kötelező és még is oly csúfos dolgot tettek, hogy a népnek sok részét is össze verték és rugdalták, így sokan félelemükbe minden szó nélkül aláírta a nyilatkozatot. [...] aki 1 szóval is azt mondta, hogy nem irom alá akkor már dur ütöttek ilyen alapon nem lehet a népet vezetni, mert ez foradalmat vált, mert ez valóságos álati dolog [...] mikor szabadszálláson jártunk hallottuk, hogy a tanács elnök elkezd köpködni és káromkodni mikor a népeket hívják és mondja, hogy én nem tudom ezt a piszkos szegény parasztot a csoportba bevinni tehát ütni és rugni kel majd akkor belép [*sic!*].”⁴⁰

Az erőszakhullám után „kivizsgálták és felelősségre vonták” azokat, akik valójában a hatalom utasítását hajtották végre, és fentről megpróbálták elhithetni, mintha ezek csak helyi túlkapások lennének. Esetenként „megbüntették” a végrehajtókat (például hazaküldték a beszerzés lezárása előtt, pártfegyelmet kapott), így a felelősséget áthárították az agitátorokra, a települési, járási vezetői szintekre, a hatalom helyi kiszolgálóira.

39 Rigó 2019, 109–115.

40 Ö. Kovács 2012, 496. 21. dokumentum. Fejér megye déli részéről is hasonló tartalmú névtelen levelet írtak. A Vidéktörténeti Témacsoport *Magyar dúlás* címmel 2019-ben megjelent tanulmánykötete számos adalékkal szolgál a kényszer-kollektivizálás során elkövetett erőszak brutalitására vonatkozóan. Galambos–Horváth 2019, 7–11.

A felső vezetés a felelősséget az alsóbb szintekre toltta, nem véletlen a sok panaszos levél a legmagasabb szinten lévőknek és a sajtónak a korszakban. Ezentúl a hatalom igyekezett tabusítani a téveszesítés során elkövetett erőszakot, leginkább azzal, hogy megtiltották a parasztnak, hogy beszéljenek a belépési nyilatkozat aláírásának körülményeiről. A hatalom részéről mindkét technika rendkívül kártékony volt. A társadalom egyes csoportjainak szembeállítása (munkás–paraszt, városi–vidéki, haladó–elmaradott, esetleg reakciós, kommunista–vallásos, esetleg klerikális) aláásta a társadalmi tőke és a bizalom szintjét az emberek között.⁴¹ A tabusítás azért problémás, mert ha a megalázott emberek erőszakkal kikényszerített sérelmeiket nem mondhatják el, nem dolgozhatják fel, az pszichés feszültségekhez, lelki betegségekhez, azaz a deviáns viselkedési formák növekedéséhez vezet. Minden bizonnyal ezek az okok is hozzájárultak ahhoz, hogy az öngyilkosság, az alkoholizmus, a lelki betegségek terén hazánk a világ élvonalához tartozott a hetvenes-nyolcvanas években. A pártállami vezetés 1962-re elérte, hogy a mezőgazdasági keresők 94%-a a szocialista szektorban dolgozott. A hatalomnak sikerült megtörnie a magyar vidék legbefolyásosabb társadalmi csoportját, a parasztságot, mely évszázadokon át tökéletesítette azt a tudást, munkaszervezési formát, aminek révén a tájjal harmonikusan, a környezet erőforrásait pótolva tudott élni, gazdálkodni.

A kényszer-kollektívizálás a „szervezési sikereken” túl ugyanakkor nagyon jelentős ellátási problémákat okozott, az országban komoly élelmiszerhiány alakult ki. 1961. január 6-án Bács-Kiskun megyében kibővített elnöki értekezletet tartottak, amelyen Apró Antal a mezőgazdasági termelésről számolt be. Megállapította, hogy 82%-ra nőtt a szocialista nagyüzem aránya a mezőgazdaságban, de elmondta azt is, hogy 1960-ban 45 ezer vagon gabonát és sok húst (főleg sertéshúst és zsírt) importált az ország, ami zavart okozott a fizetési mérlegben. Az import negyede mezőgazdasági termékekből állt, még borból is importra szorult az ország. A pártállam ekkor viszonylag gyorsan be tudta kényszeríteni a parasztságot a téveszekbe, de a hatvanas évek első felében komoly ellátási gondok jelentkeztek, a megtermelt termények mennyisége csökkent, az állatállo-

⁴¹ Rigó 2010, 173–190.

mány száma apadt, és az állapota is romlott.⁴² A téeszekben dolgozó családok jövedelme jelentősen csökkent a hatvanas évek elején, az 1958-as szintet csak 1964-ben érte el, és közben a háztájiból származott a jövedelmük nagyobbik része, 1961-ben az 54%-a.⁴³

Romány Pál⁴⁴ szerint a parasztság regionálisan eltérően viszonyult a kényszer-kollektivizáláshoz, ebből a szempontból a történelmi és a valási okok alapján négy régiót különböztetett meg az országban, szerinte a téeszbe kényszerítés a legnehezebben a Duna–Tisza közén ment, főleg a Homokhátságon. Ezen a vidéken a gyenge minőségű talajadottságok, az intenzív szőlő- és gyümölcsstermesztés, valamint a kiterjedt tanyavilág és a parasztgazdák földhöz való ragaszkodása miatt a kényszer-kollektivizálás nem vezetett eredményre, ezért az állampárt legfelsőbb döntéshozó testületében – a megyei vezetés közbenjárásával – sikerült elérni ezen a területeken a szövetkezeti gazdálkodás rugalmasabb formáinak, a szakszövetkezetnek és egy ideig a termelőszövetkezeti csoportnak a létrehozását, így a földek, elsősorban a szőlő- és gyümölcsültetvények, egyéni művelésben maradhattak.⁴⁵

Az új téeszek kezdeti nehézségei és a paraszti ellenállási formák

A téeszekbe kényszerített parasztság lelkiállapotára jól rávilágít a tiszakécskei Tiszagyöngye Mgtysz első évét összefoglaló, 1960. évi zárszámadásának szöveges beszámolója: „A megalakulás után az újonnan alakult téesz tagjai *kíváncsian* várták a vezetőség első intézkedéseit. Sokan *kétkedtek* abban, hogy valamit is produkálni tud a téesz az első évben. Sokan naphosszat a *korcsmában ültek*, onnan *nézték pipázgatva és megjegyzése-*

42 Varga 2004, 104.

43 Varga 2009, 235.

44 Romány Pál (1929–2019) agrármérnök, az MSZMP Bács-Kiskun Megyei Bizottsága első titkára (1970. nov. 2.–1973. jún. 29. és 1980. júl. 3.–1987. dec. 31.), mezőgazdasági és élelmiszerügyi miniszter (1975. júl. 4.–1980. jún. 27.), az MSZMP KB tagja (1970. nov. 28.–1989. okt. 7.); Fehér Lajos mellett a szövetkezetpolitikai bizottság titkára, elnöke (1966–1975). <https://www.nevpont.hu/palyakep/romany-pal-48d6f> (letöltve: 2021. május 4.)

45 Kovács 2006, 132–133.

ket téve azokat az embereket – csak *néhány volt* –, akik a melegágyi telepek berendezésével foglalatostkodtak. [...] Nem túlzunk, ha azt mondjuk, hogy tsz-ünk így is tudta zárni ezt az esztendőt, az asszonyoknak lehet köszönni. [...] Azok a jókedvű asszony-munkacsapatok, akik a burgonya vetését még talán saját maguk is *jó tréfának fogták fel*, úgy vallották, hogy nagyon jól halad a munka közösen és sokra halad egy nap annyi ember. [...] Ezek az asszonyok, azonkívül, hogy saját maguk is *jó példát mutattak*, a sok iszákos és tétlen férjet is arra készítették, hogy igenis *dolgozni kell*, mert ha dolgozni fognak, akkor lesz valami, de ha nem, akkor biztos nem lesz semmi.”⁴⁶

Az újdonsült téeszbérmunkások viselkedését az ellenállás (rezisztencia, aktivitást feltételező), a szembenállás (passzív ellenállás) és az együttműködés (kollaboráció) mezőben értelmeztem. Például amikor a téesztaggá vált parasztok beadják a téeszvezetés számára a kilépési kérelmüket, és az aláírásukkal nyíltan felvállalják, hogy nem kívánnak a szocialista mezőgazdaságban részt venni, azt aktív ellenállási formának tekintem. A vizsgálati jelentések rávilágítanak számos szembenállást (passzív ellenállást) mutató viselkedésformára is, ide sorolható a munkától való távolmaradás, a szándékosan rosszul elvégzett munka, a háztáji föld területének az önkényes növelése, a lopás a téesz terményeiből, a téeszvezetők utasításainak be nem tartása. A parasztság a kikényszerített téeszbe léptetésre különböző ellenállási formákban reagált. Az egyik igen gyakori reakció a közösben végzett munkától való passzív távolmaradás volt. Varga Zsuzsanna megállapítása szerint a „maga-ura” paraszti réteg a téeszbe történő belépést követően a „kivárára” rendezkedett be, azaz abban bízott, hogy a szövetkezet ismét felbomlik, vagy a három év elteltével ki tudnak majd lépni belőle.⁴⁷ Együttműködésnek tekintem azt, amikor a téesz előrehaladása és a tagok megélhetésének biztosítása érdekében megfelelő munkával segítik az előrehaladást, a tervek teljesítését.

A kilépési törekvéseknek a kényszer-kollektivizálás utolsó nagy hullámát, 1959–1961-et követően sem lett vége az országban, így Bács-Kiskun

⁴⁶ MNL BKML XXIII. 309. a. Kecskemét Járási Tanács VB Mezőgazdasági Osztály iratai, Különkezelt iratok, Tiszakécske Szabadság Mgtysz, Tiszagyöngye Mgtysz, 1960–1970. (Kiemelés tőlem – R. R.)

⁴⁷ Varga 2009, 237–240.

megyében sem.⁴⁸ Ezen kilépési törekvések csúcsa 1963 tavaszára tehető, ekkor több mint félezer kilépési kérelmet adtak be, amelyeknek a visszavonása érdekében jelentős erőfeszítést tett a pártvezetés, de több téveszenben a tagok hónapokon át kitartottak az elhatározásuk mellett.⁴⁹ 1963. május 30-án a Bács-Kiskun megyei mezőgazdasági osztály készítette feljegyzést a téeszeknél uralkodó kilépési hangulatról, melyben megállapították, hogy a gyengén gazdálkodó téeszeknél az utóbbi időben kilépési hangulat alakult ki, ami a Kiskunfélegyházi járásban a legjelentősebb. A jelentés szerint a megyében összesen 562 fő adott be kilépési kérelmet, ebből 52-t visszavontak.⁵⁰

A Kalocsai járásból 1963. május 29-én kelt jelentés szerint 96 fő jelezte a kilépési szándékát, amit a legtöbben azzal indokoltak, hogy az 1959. évi 7. tvr. 17. § három év téesztagság után módot adott a kilépésre, az agitátorok a beszerzés során ezt mondták is a parasztnak, de sokan említték kilépési okként a téesz gyenge gazdálkodását, fizetésképtelenségét, a személyi ellentéteket. A járási pártvezetés szerint „lehet ezt úgy is elemezni, hogy a haladó erők és a maradiak, spekulánsok összecsapása bontakozott ki egyes termelőszövetkezetekben”. A téeszközgyűlések nem járultak hozzá a tagok kilépéséhez.

Az 1959. évi 7. tvr. 17. § alapján a téeszből három évig nem lehetett kilépni, azután pedig csak szigorú feltételek teljesülése esetén tette volna lehetővé a jogszabály, de a gyakorlatban erre tényleges lehetőség nem volt. Az ide vonatkozó jogszabályok kimondták, hogy a tagsági viszony megszűnése esetén a taggal el kell számolni (1959. évi 7. tvr. 19. § és az 1967. évi III. tv. 13. §). Az elszámolás eleinte azt jelentette, hogy a tagot megillette a bevitt vagyontárgy után járó térítés és a végzett munka díja. 1967-től a törvény a termelőeszköz helyett a vagyontárgy fogalmat használta, és a munkaegység helyett a munkanapot vezette be, az „elszámolás

48 Jelentős megmozdulások történtek a belépési nyilatkozatok visszakövetelése érdekében is az agitációs brigádok elvonulását követően Nyírcsaholyon 1960 februárjában. Farkas 2019, 123–124.

49 A Dunántúlon már 1961 őszén jelentős számban adtak be kilépési kérelmeket, mert ott a kényszer-kollektívizálás korábban kezdődött, így a jogszabályban rögzített hároméves kilépési moratórium is korábban lejárt volna. Varga 2009, 250.

50 MNL BKML XXXV. 1. f. 11. cs. 43. ó. e., 79–83. dokumentum.

alapja bővült a vagyoni hozzájárulás után járó osztalék időarányos részével” és az éves eredménytől függő részesedés arányos részével.⁵¹

Bakos András 1963. június 15-én kelt feljegyzésében a Kalocsai járásban, Foktőn szerzett tapasztalatait foglalta össze, ahol a falu vezetőivel és a téeszelnökkel is tárgyalt. Rögzítette, hogy a járásban „a kilépési hangulat itt a legerősebb. A vezetők elmondják, hogy teljesen kétségbe vannak esve, mert elvesztették befolyásukat az emberek felett. A 400 fős tagságból kb. 100 fő az, aki rendszeresen részt vesz a munkában. Ezek a föld nélkül beléptettek, akik rá vannak szorulva a mindennapi keresetre. Már ezek részére is nagyon nehezen tudják biztosítani a rendszeres előleget. A tagság zömét képező 300 fő egyáltalán nem dolgozik a részesművelésben vállalt területén felül. Van kb. 40 fő, aki semmilyen munkát nem hajlandó vállalni. Nem tekinti magát tsz-tagnak és a lovakat sem hajlandók leadni. Ezen felbuzdulva tömegessé kezd válni a lóvásárlás. Már több tag vásárolt lovat, és saját céljaira használja föl. Ezek az emberek olyan hangulatot teremtettek a községben, hogy szinte félnek egyesek a tsz-be menni, dolgozni. Szégyellik bevallani, ha kérdezik tőlük, hogy hova mennek. Szégyellik megmondani az igazat és inkább mást mondanak, nehogy megszólják őket, amiért a tsz-ben dolgoznak. A részes művelők terményeiket elhordják Budapestre értékesíteni.”⁵² A foktői tapasztalatok alapján kijelenthetjük, hogy ott 1963-ra a téesz megbukott, szinte teljesen szétesett, és a tagok többsége negligálta a vezetést, a részesművelésen kívüli munkát nem végezték el, az előállított terményeiket a téeszbe be nem adott fogataikkal a dunai kikötőbe, illetve a kalocsai vasútállomásra vitték, ahonnan Budapestre szállították értékesíteni.

A vizsgálati jelentések alapján megállapíthatjuk, hogy a parasztság féllelmei a téeszek vezetésére, gazdálkodására, jövedelemtermelő képességére vonatkozóan beigazolódtak. A szinte működésképtelen téeszek nem tudtak megélhetést biztosítani a tagoknak, a munkaegységrendszer nem tudta őket munkára motiválni, ezért csak a háztájira és a részesművelésből származó terményhányadra koncentráltak. A kényszer-kollektívizálást követően, 1962 és 1963 folyamán a tagság passzív és aktív ellenállási stratégiája jól működött, a téeszek megbénultak, és közülük nem

⁵¹ Gehér 1992.

⁵² MNL BKML XXXV. 1. f. 11. cs. 43. ó. e., 79–83. dokumentum.

egy a felbomlás határán volt hónapokon át, a politikai nyomásgyakorlás, a kilépés megtiltása tartotta egyben őket. A patthelyzetből az elmozdulást az jelentette, hogy a pártvezetésnek engednie kellett, és olyan jövedelemelosztási formákat bevezetnie, amelyek a tagokat munkára bírták és a háztáji gazdálkodást segítették.

A kényszer-kollektivizálást követően annyira visszaesett a termelés, hogy élelmiszerimportra szorult az ország, amit nem engedhetett meg hosszabb távon a pártvezetés, ezért kénytelenek voltak lehetővé tenni a szovjet kolhozmodellről való eltávolodást, és a rugalmatlan munkaegységrendszer helyett a részesművelés és a premizálási rendszer motíválóbbról és a korábbi gyakorlathoz jobban igazodó részleges, majd szinte minden területre kiterjedő gyakorlatát és a háztáji gazdálkodás hosszú távú biztosítását. Ezen folyamat legfelső szintű kommunikációjában, koordinálásában a KB mellett működő mezőgazdasági osztály Fehér Lajos vezetésével kulcsszerepet játszott. Az országos vezetés összegyűjtötte a tagok érdekeltségének növelésére, motíválására vonatkozóan a téészek jó gyakorlatait, és ezt a földművelésügyi miniszter évente közzétette, majd különböző fórumokon népszerűsítették. Ennek a megengedő gyakorlatnak köszönhetően egyre több ösztönző helyi kezdeményezés lett országosan is elfogadott, így egyre inkább azon múltott a megye téészeinek eredményessége, a vezetés és a tagság boldogulása, hogy a megyei pártelit mennyire volt nyitott az új munkaszervezési és munkadíjazási megoldásokra, illetve mennyire dogmatikusan ragaszkodott a szovjet modellhez.⁵³

Az új gazdasági mechanizmus a téészekben

A kényszer-kollektivizálást követően mind a téészek, mind a járások, megyék szintjén és a minisztériumban is szembesültek az átszervezett agrárium égető nehézségeivel. Növelni kellett volna a termelést a lakosság élelmiszer-ellátása és az export érdekében, biztosítani kellett volna a téészek pénzügyi stabilitását, de azoknak a termelés fokozásához jelentős beruházásra lett volna szükségük. A tagoknak megfelelő jövedelmet

⁵³ Varga 2009, 250–257.

kellett volna biztosítani, ami motivációt és némi elfogadottságot adhatott volna az új struktúrának, ehelyett a hatvanas évek elején alig kaptak valamit, vagy még fizetniük is kellett a zárszámadást követően. A téészekkel szembeni ellenézés egyik fő oka az volt, hogy nagyon alacsony színvonalú megélhetést biztosított a tagok többségének a korábbi életszínvonalukhoz képest. Horváth Gergely Krisztián tanulmányában sorra veszi a vidéken élők hátrányos helyzetének megjelenési formáit a hatvanas években, melyek között a jövedelemkülönbségre vonatkozóan is több adatot bemutat. Például 1966-ban az ipari átlagbér 1786 Ft (a bányászatban 2586 Ft, a kohászatban 1906 Ft), a téesztagé 936 Ft, ezt egészítette ki a háztájiból származó családi jövedelem, aminek az éves összege átlagosan 10 800 Ft volt. Budapesten 1969-ben 41,5%-kal volt magasabb az egy főre jutó jövedelemszint, mint vidéken.⁵⁴ Az alacsony téeszjövdelem miatt a fiatalok jelentős része elhagyta a mezőgazdaságot, a városban próbáltak munkát találni, így a téeszben dolgozók átlagos életkora erősen növekedni kezdett.⁵⁵ Országosan is kimutatható volt az a tendencia, hogy a téesztagok közötti jövedelmi különbségeket 50–60%-ban a termőföld minőségével lehetett indokolni, 1966-ban a holdankénti kataszteri tiszta jövedelem aranykoronánként 100 Ft-tal növelte a személyi jövedelmet.⁵⁶

A téeszek működését az 1959. évi 7. sz. törvényerejű rendelet szabályozta, ami előírta a tagok közötti maradékelvű jövedelemelosztást és a munkaegységrendszerét. A munkaegység a különféle munkák mértékegysége és a teljesített munka értékelési egysége is volt, ami alapján a jövedelmet számolták. A tagok munkáját munkaegységben vezették, aminek az értékét a zárszámadáskor, utólag határozták meg, és annak arányában részesültek a kiosztható jövedelemből. A téeszek tömeges megszervezését követően a megoldást fokozatosan egy rugalmasabb rendszer felé történő elmozdulás jelentette, melyben megjelent a részesművelés (lehetőleg egyéni, családi szinten, és nem brigádban), és a munkaegység-elszámolást prémiummal (munkaegységben, pénzben vagy terményben és ezek kombinációjával) egészítették ki. A leginkább működőképes gyakor-

54 Horváth 2020, 24–39.

55 Varga 2000, 254.

56 Horváth 2020, 35.

lat a családonkénti részesművelésben kiadott kézimunka-igényes feladatok elvégzése volt, amelyeknél nagyobb volt az önállóság és a motiváció.⁵⁷

A mezőgazdaságban már 1956 előtt is nagyarányú állami redisztribúció valósult meg, a beszolgáltatott termékek árát alulértékelték, ezért 1958-tól 36%-kal, 1966-tól 9%-kal, 1968-tól pedig további 8%-kal emelték meg a felvásárlási árakat.⁵⁸ A kényszer-kollektívizálás során felállított téeszeket ezzel igyekeztek helyzetbe hozni. Az áremelések ellenére az agrárrolló tovább nyílt, mert a mezőgazdasági gépek, berendezések ára viszonylag magas volt, így nem volt a téeszeknek, állami gazdaságoknak forrása a beruházásigényes gazdaságuk fejlesztésére. Az állam támogatására, hitelére a téeszek rá voltak utalva, de a forrás biztosítását feltételekhez, eredményekhez kötötték. A téeszeknek egyre inkább szükségük lett volna forgó pénzeszközre a fizetési előlegekhez, a műtrágya- és gépvásárláshoz, a beruházásokhoz. A hitelre, központi forrásokra utaltság kiszolgáltatottá tette a téeszeket és a vezetésüket.⁵⁹

A mezőgazdasági beruházásokat a tervgazdaság keretei között határozták meg. 1950 és 1970 közötti húsz év átlagában a beruházásokból az ipar 40%-kal, a mezőgazdaság 15%-kal részesedett.⁶⁰ Az agrárium részesedése a beruházásokból a kényszer-kollektívizálás időszakában és azt követően növekedett, míg az ötvenes években csupán 10–13%-ot kapott a szektor, addig 1959-től már 15–20%-ot.⁶¹ A hatvanas években a téeszeknek bármi áron, de működniük kellett, mert a pártállam ezzel tudta „legitimálni” a szocialista nagyüzem életképességét és a kényszer-kollektívizálást.⁶² Országosan a gazdaságilag gyenge téeszek 1959-ben az összes kollektívizált földterület 16,2%-át, 1960-ban a 22,8%-át, 1961-ben már a 34,3%-át tartották művelésben, és 1962-ben is ezen a szinten stagnált ez az érték. Ebben az időszakban a téeszek több mint egyharmada számított „gyenge” gazdálkodásúnak.⁶³ Az 1962-es adatok szerint Bács-Kiskun megyénél

⁵⁷ Varga 2000, 270.

⁵⁸ Horváth 2020, 37.

⁵⁹ Varga 2000, 262.

⁶⁰ Horváth 2020, 16.

⁶¹ Uo.

⁶² Zám 1987, 192.

⁶³ Ö. Kovács 2020, 60–65.

csak Borsodban és Baranyában volt több „gyenge” téesz, itt a téeszek közel fele (46,1%) számított ebbe a besorolásba.⁶⁴

Az MSZMP KB 1966. május 25–27. között zajló ülésén döntött arról, hogy 1968. január 1-jén bevezeti az új gazdasági mechanizmust, majd 1968-ban az MSZMP IX. kongresszusán is döntöttek több mezőgazdasági reformintézkedésről, melyeket már két évvel korábban elkezdtek előkészíteni. A kenyérgabona kivételével eltörölték a terveköttelezettséget, újraértékelték a téeszek állóeszköz-állományát, közben kiderült, hogy számos épületet, berendezést magas értékben tartanak nyilván. Felülvizsgálták a téeszek hitelállományát, minek során 1 milliárd forint tartozást töröltek. Az előkészítést követően „az 1968. január 1-jével hatályba lépett új szövetkezeti törvény a termelőszövetkezetek vállalatszerű, önálló gazdálkodásának az alapjait teremtette meg”.⁶⁵ Zám Tibor szerint ezzel 1968-ban megtörtént a „termelőszövetkezeti mozgalom nagykorúsítása”.⁶⁶ Változott a téeszek felsőbb vezetése, mert megszűnt a közvetlen tanácsí irányítás, helyette hatósági, igazgatási jellegű irányítás és új közgazdasági szabályozók bevezetése vált meghatározóvá. Felállították a termelőszövetkezetek területi szövetségeit, amik képviseleti, érdekvédelmi, tanácsadó, segítő funkciókat töltöttek be.⁶⁷

A reformokkal párhuzamosan a termelőszövetkezetekről és a földhasználatról szóló jogszabályokat is újraszabták. Az 1967. évi III. tv. a mezőgazdasági termelőszövetkezetek működését szabályozta. A törvény a téesz legfőbb testületi szervének a közgyűlést tekintette, melyet a tagok öszszessége alkotott. A közgyűlés a vezetőséget négy évre a tagok közül választotta. A mezőgazdasági szövetkezetek így nagyobb önállóságot kaptak, mint a gazdaság más ágazataiban működő vállalatok. A törvény a téeszek számára lehetővé tette a melléküzemágak kiépítését, azaz az agrártevékenység mellett az élelmiszer-feldolgozást, az építőipari tevékenységet és az értékesítést.⁶⁸

Az 1967. évi IV. törvény a földtulajdon és a földhasználat továbbfejlesztéséről és a termelőszövetkezeti földtulajdon megteremtéséről szolt.

⁶⁴ Uo., 63–67.

⁶⁵ Glied et al. 1970, 20.

⁶⁶ Zám 1987, 174.

⁶⁷ Kereskedő 1970, 73.

⁶⁸ Kovács 2006, 135–136.

A jogszabály előírta, hogy a szövetkezettel tagsági viszonyban nem álló személyek (ún. kívülállók) földjeit a téesz váltsa meg. Ezt követően azok, akik kiléptek a téeszből, illetve elhalálozásuk esetén, ha örökösök nem voltak téesztagok, akkor a földjeik jelképes áron a szövetkezet tulajdonába kerültek. A jogszabály következtében a szövetkezeti közös tulajdonnak tekintett földterület aránya a téeszeken belül a rendszerváltásig folyamatosan nőtt, 1990-ben már elérte a 60%-ot.⁶⁹ A törvény rögzítette, hogy a termelőség szövetkezet háztáji vagy illetményföldet ingyenesen adhat a tagjai és az alkalmazottai használatába. A háztáji szántó legfeljebb 1600 négyszögöl, azaz 1 kataszteri hold, az illetményföld – hasonlóan a szőlőben és gyümölcsösben kijelölt háztájihoz – csak a fele, legfeljebb 800 négyszögöl lehetett. Háztájit a tagok, illetményföldet a téesz alkalmazottai, de később mások is, például a helyi pedagógusok is kaphattak. A rendszerváltásig ezek a jogszabályok voltak érvényben kisebb módosításokkal. 1967-től a földterület mértékegysége megváltozott, a katasztrális holdat felváltotta a hektár.⁷⁰

A források szerint Bács-Kiskun megye téeszének kétharmada sikeresen át tudott állni az új gazdasági mechanizmus révén bevezetett vállalati működésre, de egyharmaduk nem, főként a Homokhátság rosszabb talajadottságú területein. Ha a téeszek jelentős veszteséggel zártak, az állam szanálási eljárást indított, azaz a veszteség rendezésével igyekezett átalakítani és jövedelmezővé tenni a gazdálkodásukat. Zám Tibor ezen téeszek problémáit és az 1969-es és 1970-es szanálási eljárások tanulságait vizsgálta a *Valóság* 1971. márciusi számában megjelenő „tényfeltáró” tanulmányában. Zám az írásához a statisztikai adatok mellett az elérhető dokumentumokat is összegyűjtötte és elemezte, beszélt a szanált téeszek tagjaival, a leváltott és a helyükre került téeszek vezetőivel. A veszteséges téeszek száma növekedett, 1968-ban a megye 193 téeszéből 17 volt veszteséges és 10-et szanáltak, 1969-ben a megye 184 téeszéből 22 volt veszteséges és 14-et szanáltak, a veszteség összege közben 27 millió forintról 51-re, majd 1970 harmadik negyedévére már 70 millióra nőtt.⁷¹

69 Glied et al. 1970, 21.

70 Kovács 2006, 135–136.

71 Zám 1987, 177. A téeszek száma azért csökkent, mert a kisebb és veszteséges téeszeket összevonták a nagyobb, jobban működőkkel ebben az időszakban.

A szanálási bizottságok jegyzőkönyveiben a veszteséges gazdálkodás okai hasonlóak voltak. Zám külön fejezetet szentelt a téeszek könyvelési anomáliáinak, amiknek a fő okát abban látta, hogy 1969-ben a szövetkezeti főkönyvelők csupán 40%-a rendelkezett megfelelő képezéssel, de harmaduk csak általános iskolát végzett. 1969-ben a szanált 14 téesz közül kilencnél támadt a szanálási bizottságnak kétsége a „mérleg valóságára” iránt. A népi ellenőrök szerint mindenhol lehetőség nyílt a „mérleg kozmetikázására”, és számos helyen éltek is vele. Zám Tibor beszélt a Tiszagyöngye Tsz főkönyvelőjével, aki a problémát abban látta, hogy a hatvanas évek elején „abban a fejlődési szakaszban, amikor az együttlét tudatát kellett kialakítani, a szövetkezeti adminisztráció helyzete vagy állapota sokdrangú kérdés volt [...] és a tanácsi revizorok is elnézők voltak.”⁷² Zám szerint Tiszakécskén, de a falu határán túl is téma volt, hogy a Tiszagyöngyében sosem volt tisztességes zárszámadás, de a szabálytalanságok és mérlegcsalások tömegessége csak a szanálás során látott napvilágot. A szanálási bizottság 1970-ben megállapította: „1966 óta minden évben nagyobb összegű munkadíj került kifizetésre, mint amennyire pénzügyi fedezet volt.”⁷³ Zám egyik riportalanya szerint lényegében a „szövetkezeti főkönyvelők a tanácsi revizoroktól tanulták meg, hogyan lehet mérleget kozmetikázni. [...] Az emberek általában tudják, mit várnak tőlük. A mozgalommal szemben az volt az elvárás, hogy életképességét bizonyítsa.”⁷⁴ A csalásokról az elnökök is tudtak, mert ők is érdekelték voltak a kiegészítő részesedésben, ráadásul többszörösen, mint a tagok, a belső ellenőrzés a téeszek többségében hiányos, megoldatlan volt.

Zám Tibor említett írása végén megállapítja, hogy a téeszek közös tulajdonának védelme gyakorlatilag nem volt biztosítva, így a gazdaságban sokféle változatban virágzott a „kalandorság”, azaz a korrupció és a visszaélés, és miután lebuktak a csaló vezetők, más pozícióba helyezték őket, és komolyabb felelősségre vonás, büntetés nélkül élhettek tovább. „A fegyelmi bizottságok által kiszabott, illetve kiszabható fegyelmi büntetések nincsenek arányban a cselekmények súlyával, s csak jelképesen szankcionálják a szanálási bizottságok által feltárt vétkeket. [...] A bűnösök vi-

⁷² Uo., 191–192.

⁷³ Uo., 194.

⁷⁴ Uo., 192.

dáman továbbállnak, viszont az öngazgatás eszméje [...] lejáratik.”⁷⁵ Arra vonatkozóan, hogy téeszelnökök által elkövetett botrányos visszaélések, korrupciók nemcsak Bács-Kiskun megyében, hanem az ország minden részén előfordultak, a Magyar Nemzeti Levéltár gondozásában megjelent *Kommunista kiskirályok* című kötetben számos adalékkal találkozhatunk. A kötetben a hatvanas-nyolcvanas évekből botrányos ügyeket mutatnak be. A mezőtúri Új Élet Tsz vezetésének jogi és pénzügyi visszaéléseiről és orgiáiról írt a szerző, a téeszelnök, Csató Ferenc erőszakos vezetési stílusáról, amit a városi és megyei szervek igyekeztek elkendőzni, végül a nyilvánosság erejével sikerült az igazságszolgáltatás útjára terelni.⁷⁶ Tolna megyében a dunaszentgyörgyi és a felsőnyéki téeszelnök korrupt visszaéléseiről olvashatunk, akik szintén komolyabb felelősségre vonás nélkül élhettek tovább.⁷⁷ A Szári Béke Tsz botrányos viselkedésű elnöke az új gazdasági mechanizmus nyújtotta lehetőségeket maximálisan kihasználva épített korrupcióra és csalásra alapozott melléküzemág-birodalmat.⁷⁸ A nyolcvanas évekből a pozícióhalmozó tarpai téeszelnök visszaéléseiről és az őt védelmező megyei pártvezetés ügyeiről is részletesen tájékozódhatunk, és Géderlakon is hasonló események történtek a hatvanas években.⁷⁹

Összegzés

A téeszkek megítélésével kapcsolatos hasonló ellentmondást – miszerint a kutatók egy része „sikertörténetként”, más része „zsákutcaként” értékeli a működésüket – Varga Zsuzsanna azzal oldotta fel akadémiai doktori értekezésében, hogy „mindkét magyarázat tartalmazza a valóság elemeit, de egyik sem igaz teljes egészében, éppen azért, mert a termelészövetkezetek négy évtizedes történetéből más-más időszakot helyez előtérbe, ugyanakkor az ebből levont következtetéseket kiterjeszti az egész peri-

⁷⁵ Uo., 219.

⁷⁶ Cseh 2019, 166–187.

⁷⁷ Aradi 2019, 226–247.

⁷⁸ Czetz 2019, 248–273.

⁷⁹ Gottfried 2019, 273–293; Gyenesei 2019, 294–313.

ódusra.”⁸⁰ Azaz a „zsákutcás” megközelítés követői az 1960-as évek vége előtti időszakra és az állami kényszerítő eszközökre helyezik a hangsúlyt, a „sikertörténeti” narratíva történészei pedig a hetvenes, nyolcvanas évek termelési eredményeire, és nem nézik egyben az egész negyvenéves korszakot, 1948-tól 1989-ig.⁸¹ Az átlagtermelés a háború előttihez képest jelentős mértékben nőtt, a nyugat-európai átlaghoz is közelítettünk, de azt nem értük el, csak visszakerültünk a háború előtti szintre, a közepes termésátlagú országok közé.⁸² Jelen tanulmányomban a hetvenes évek elejéig vizsgálom a megyei sajátosságokat, de a fentiek alapján a „mezőgazdaság szocialista átszervezését” követően, 1961 után is látok komoly ellentmondásokat a téeszek megítélésével kapcsolatosan. Véleményem szerint a téeszek „virágkora” nagyjából az 1970 és 1985 közötti másfél évtizedre tehető, az eredményeket elsősorban a tagok háztáji gazdaságban végzett többletmunkájával és termelésük integrálásával, a melléküzemágak bevételeivel, valamint az agrártámogatások kiterjedt rendszerével lehetett fenntartani – amihez magas szintű politikai kapcsolatrendszerre volt szükség –, melyek mértékének meghatározása további kutatásokat igényel.

Levéltári források

KREL = Kecskeméti Református Egyházközség Levéltára

Egyházmegyei iratok, Igehirdetések, A/III. c. 6. Lelkipásztorok tevékenysége a téeszésítés és a mezőgazdasági munkák kapcsán.

MNL BKML = Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára

XXIII. 1.b. Bács-Kiskun Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága (BKMT VB) Elnöki iratok 1954–1961. Mezőgazdasággal kapcsolatos iratok.

XXIII. 1.b. MSZMP-nek mezőgazdaságról jelentések. 1956–1963. 91. doboz.

⁸⁰ Varga 2014, 4–5.

⁸¹ A legfontosabb gabonanövény, a búza termésátlaga a háború előttihez képest a nyolcvanas évekre három és felszeresére nőtt (a búza termésátlaga 1,4 tonna volt hektáronként a harmincas évek átlagában, ami a nyolcvanas évekre 4,8-re nőtt), közben a műtrágyahatóanyag-felhasználás a hektáronkénti 2 kg-ról 256-ra nőtt. Meg kell jegyezni, hogy a nyolcvanas években a nyugat-európai országok átlagához viszonyítva a hazai búzatermesztés hektáronkénti termésátlaga 85,7% volt, míg a műtrágya-felhasználás 72,1%. Tehát a nagyobb arányú műtrágya-felhasználásnak köszönhetően a hazai termésátlag közelített a nyugat-európaihoz, de azt nem érte el, ahogy a műtrágya-felhasználás sem a szocializmus időszakában. Gockler 2016, 41.

⁸² Romsics 2001, 434.

- XXIII. 309. a. Kecskemét Járási Tanács VB Mezőgazdasági Osztály iratai, Különkezelt iratok, Tiszakécske Szabadság Mgtsz, Tiszagyöngye Mgtsz, 1960–1970.
- XXXV. 1. f. 11. cs. 20. ó. e. MSZMP Bács-Kiskun Megyei Bizottsága Mezőgazdasági Osztály, Aktívák jelentései a tsz-ek politikai és szervezeti megszilárdításáról

Irodalom

- Andorka, Rudolf 2006: *Bevezetés a szociológiába*. Budapest, Osiris.
- Aradi, Gábor 2019: „Szövetkezet a lejtőn.” A dunaszentgyörgyi és a felsőnyéki téészelnök. In Majtényi, György – Szabó, Csaba – Mikó, Zsuzsanna: *Kommunista kiskirályok*. Budapest, Libri, 226–248.
- Czetz, Balázs 2019: „Kupeckedett, üzérkedett, spekulált.” A Szári Béke Téesz elnöke. In Majtényi, György – Szabó, Csaba – Mikó, Zsuzsanna: *Kommunista kiskirályok*. Budapest, Libri, 248–73.
- Cseh, Géza 2019: „Mezőtúron az egyik tsz-t úgy, ahogy volt, elkártyázták.” A mezőtúri tanácselnök, a párttitkár és a rendőrkapitány. In Majtényi, György – Szabó, Csaba – Mikó, Zsuzsanna: *Kommunista kiskirályok*. Budapest, Libri, 166–187.
- Esterházy, Péter 2000: *Harmonia caelestis*. Budapest, Magvető.
- Farkas, Gyöngyi 2019: Kollektivizálás – paraszti ellenállás. A nyírcsaholyi asszonytüntetés, 1960. In Galambos, István – Horváth, Gergely Krisztián (szerk.): *Magyar dúlás. Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról*. Budapest, MTA BTK – NEB (Magyar vidék a 20. században, 4), 121–134.
- Galambos, István – Horváth, Gergely Krisztián 2019: *Magyar dúlás. Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról*. Budapest, MTA BTK – NEB.
- Gehér, József 1992: Jogfosztás és megkülönböztetés az új szövetkezeti törvényekben. *Magyar Szemle*, 1992/2, 3–13.
- Glied, Károly – Maár, András – Király, László – Magy, István Gyula – Papp, Géza – Pfenning, Gyula – Saskői, Lajos – Tassy, Gyula 1970: *Bács-Kiskun megye élelmiszergazdaságának 25 éve*. Kecskemét.
- Dr. Gockler, Lajos: Műtrágya- és szervestrágya-felhasználás hazánkban. *Mezőgazdasági Technika*, 2016. október, 40–43.
- Gottfried, Barna 2019: „Komoly feszültséget teremtett a községben.” A tarpai téészelnök. In Majtényi, György – Szabó, Csaba – Mikó, Zsuzsanna: *Kommunista kiskirályok*. Budapest, Libri, 273–293.
- Gyarmati, György 2011: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956*. Budapest, ÁBTL–Rubicon.
- Gyenesei, József 2019: „Kisebb-nagyobb hibáktól ő sem mentes.” A géderlaki téészelnök. In Majtényi, György – Szabó, Csaba – Mikó, Zsuzsanna: *Kommunista kiskirályok*. Budapest, Libri, 294–313.
- György, Sándor 2020: Szobonya Zoltán „A kulákok védőszentje”. In Czókos, Gergely – Kiss, Réka – Máthé, Áron – Szalai, Zoltán (szerk.): *Magyar hősök*. Budapest, MCC–NEB–Mandiner.hu, 398–406.
- Horváth, Gergely Krisztián – Őze, Sándor 2018: *Sorsfordítás. A paraszti társadalom felszámolása, 1945–1962*. Budapest, NEB.
- Horváth, Gergely Krisztián 2020: A vidékellenes politika elemei Magyarországon az 1960-as években. Kortárs szempontok egy évtized értékeléséhez. In Csikós, Gábor – Horváth, Ger-

- gely Krisztián (szerk.): *Az árnyékos oldalon. Vidéki Magyarország a rövid hatvanas években*. Budapest, MTA BTK – NEB, 13–53.
- Kereskedő, Sándor 1970: Változások az alföldi rónákon. In Csáky, Lajos (szerk.): *Negyedszázad*. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága, 65–84.
- Kriskó, János 2017: „A lelkemben folyamatosan ott volt a másodrendűség érzése”. In Rigó, Róbert (szerk.): *Sorsfordító évtizedek Kecskeméten. Kecskeméti élettörténeti elbeszélések az 1940-es évektől az 1960-as évekig*. Kecskemét, Kecskemét Írott Örökségéért Alapítvány – Neumann János Egyetem Pedagógusképző Kar, 109–149.
- M. Kiss, Sándor 2012: „...a vezér nélküli felkelőknek ez a csodálatos látványa...” (1956). In Gaganetz, Péter – Galambos, István (szerk.): *A vidék forradalma – 1956*. Budapest, Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesület.
- Orgoványi, István 1999: Az 1956-os forradalom és szabadságharc kecskeméti eseményeinek története. In Tóth, Ágnes (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából XV*. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 163–289.
- Ö. Kovács, József 2012: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Budapest, Korall.
- Ö. Kovács, József 2017: Földindulás. A leplezett kommunista diktatúra társadalmi gyakorlata a vidéki Magyarországon 1945-ben. In Csikós, Gábor – Kiss, Réka – Ö. Kovács, József (szerk.): *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*. Budapest, MTA BTK – NEB, 19–69.
- Ö. Kovács, József 2020: A téeszneurózisról. „Gyenge” téeszek és földügyek a kollektivizált vidéki Magyarországon. In Csikós, Gábor – Horváth, Gergely Krisztián (szerk.): *Az árnyékos oldalon. Vidéki Magyarország a rövid hatvanas években*. Budapest, MTA BTK – NEB, 55–96.
- Rainer M., János 2010: *A Kádár-korszak 1956–1989*. Budapest, Kossuth.
- Rigó, Róbert 2010: A bizalom eróziója és újjáépítésének szükségessége a 21. században. *Forrás*, 2010/7–8, 173–191.
- Rigó, Róbert 2014: *Elitváltások évtizede Kecskeméten (1938–1948)*. Budapest–Pécs, ÁBTL–Kronosz.
- Rigó, Róbert (szerk.) 2017: *Sorsfordító évtizedek Kecskeméten. Kecskeméti élettörténeti elbeszélések az 1940-es évektől az 1960-as évekig*. Kecskemét, Kecskemét Írott Örökségéért Alapítvány – Neumann János Egyetem Pedagógusképző Kar.
- Rigó, Róbert 2019: Kényszerkollektivizálás Kecskemét térségében. In Galambos, István – Horváth, Gergely Krisztián 2019: *Magyar dűlős. Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról*. Budapest, MTA BTK – NEB, 103–121.
- Romány, Pál 1998: Az Agrárpolitikai Tézisektől a Nemzeti Agrárprogramig, 1957–1997. In Gunst, Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Budapest, Napvilág, 345–437.
- Romsics, Ignác (szerk.) 2000: *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999 II*. Budapest, Osiris.
- Romsics, Ignác 2001: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris.
- Romsics, Ignác (szerk.) 2009: *Csonka Mihály élete és világképe*. Budapest, Osiris.
- Szakács, Sándor 1998: A földosztástól a kollektivizálásig, 1945–1956. In Gunst, Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Budapest, Napvilág, 285–345.
- Valuch, Tibor 2001: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, Osiris.
- Varga, Zsuzsanna 2000: Mezőgazdasági reformmunkálatok (1961–1964). *Múltunk*, 2000/2, 253–282.

- Varga, Zsuzsanna 2004: Illúziók és realitások az új gazdasági mechanizmus történetében. In Rainer M., János (szerk.): *„Hatvanas évek” Magyarországon*. Budapest, 1956-os Intézet, 99–126.
- Varga, Zsuzsanna 2009: „Földindulás” után. A hatalom és a parasztság Magyarországon az 1960-as évek első felében. *Történelmi Szemle*, 2009/2, 231–258.
- Varga, Zsuzsanna 2014: *Modelltranszferek keletről és nyugatról: mezőgazdasági termelészövetkezetek Magyarországon 1949–1989*. Akadémiai doktori értekezés, Budapest, real-d.mtak.hu/743/7/dc_795_13_doktori_mu.pdf (letöltve: 2021. szeptember 4.).
- Zám, Tibor 1987: *Tények és indulatok. Válogatott szociográfiai írások*. Budapest, Magvető.
- Zelei, Miklós 2003: *A halasi norma*. Budapest, GM & Társai.

WIRTHNÉ DIERA BERNADETT

Katolikus ifjúsági közösségek 1956 előtt és után

Absztrakt

Az 1945-től folyamatosan kiépülő kommunista diktatúra elsődleges ellenfélként tekintett a katolikus egyházra. Az egyház működési lehetőségeinek szűkülésével párhuzamosan megindult a papok, szerzetesek és több esetben világiak által vezetett kisebb közösségek, csoportok építése, amelyek legfontosabb feladatuknak az ifjúság nevelését tekintették. A fiatalok közösségei 1946-tól 1952-ig zavartalanul működhettek, mert a kommunista pártnak ekkor legfontosabb célja a teljhatalom megszerzése és az egyházak vezetésének megtörése volt. A folyamat mérföldkövei: az egyházi birtokok államosítása (1945. március 18.), a vallásos egyesületek felszólítása (1946. július 4.), az egyházi iskolák államosítása (1948. június 16.), Mindszenty József esztergomi prímás-érsek letartóztatása és elítélése (1948. december–1949. február), a fakultatív hitoktatás bevezetése (1949), az 1950-es egyezmény aláírása, a szerzetesrendek működési engedélyének megvonása (1950. szeptember 7.) és a Grósz József kalocsai érsek elleni koncepció-sorozat (1951). 1952 után az államvédelem figyelme újra a katolikus kisközösségekre irányult, az olyan szervezetekre, amelyekben autonóm módon élnek meg és adják tovább a keresztény értékeket. Az ifjúsági kisközösségeket életre hívó piarista szerzeteseket és segítőiket több hullámban (1952, 1955) tartóztatták le és ítélték el, akik az '56-os forradalom hatására visszakapták szabadságukat. A forradalom utáni megtorlás egyrészt több korábbi elítélt újbóli bebörtönzését jelentette, másrészt elterelte a figyelmet a hitoktatást végző csoportokról. 1958-ra jutott el újra a hatalom oda, hogy intenzív megfigyelésbe és a csoportok szisztematikus feltérképezéséhez kezdjen. A közel hároméves előkészítő nyomozás eredményeként került sor a Kádár-korszak legnagyobb rendőrségi akciójára, a „Fekete Hollók” ügyre, amely több száz hívő meghurcolásához vezetett.

Kulcsszavak: katolikus közösségek, ifjúság, vallásgyakorlás, állami erőszak

Abstract:

The communist dictatorship, which has been developing since 1945, has regarded the Catholic Church as its primary opponent. In parallel with the narrowing of the possibilities of the operation of the church, the construction of smaller communities and groups led by priests, monks and, in many cases, the laity began, whose most important task was to educate the youth. From 1946 to 1952, the communities of the youth were able to function smoothly, because the main goal of the Communist Party at that time was to gain full power and to break the leadership of the churches. Milestones in the process: nationalization of ecclesiastical estates (March 18, 1945), dissolution of religious associations (July 4, 1946), nationalization of ecclesiastical schools (June 16, 1948), arrest and conviction of Archbishop József Mindszenty of Esztergom (December 1948-February 1949), the introduction of optional religious education (1949), the

signing of the 1950 Convention, the revocation of the operating license of the monastic orders (September 7, 1950) and the conceptual lawsuit against Archbishop József Grósz of Kalocsa (1951). After 1952, the focus of state defense was again on small Catholic communities as an organization where Christian values are lived and passed on autonomously. Piarist friars and their helpers who brought small youth communities to life were arrested and convicted in several waves (1952, 1955) who regained their freedom as a result of the '56 revolution. Retaliation after the revolution meant, on the one hand, the re-imprisonment of several former convicts and, on the other hand, diverted attention from religious education groups. By 1958, power had regained its place to begin intensive surveillance and systematic mapping of groups. As a result of nearly three years of preparatory investigation, the largest police action of the Kádár era, the "Black Ravens" case, led to the abduction of hundreds of believers.

Keywords: catholic communities, youth, religious practice, state violence

A hit átadásának új formái, az egyházi kisközösségek

A második világháborút követően alapvető változások álltak be a politika, a gazdaság és a társadalom számos területén. A világszinten zajló folyamatok Magyarország tekintetében sajátos lehetőséget, ugyanakkor terheltséget is hoztak.¹ A megszálló szovjet csapatok árnyékában kiépülő demokráciát a születése pillanatától a maga képére próbálta formálni az egyeduralomra törekvő kommunista párt. Az egyházakban legyőzendő ellenfelet látva megkezdődött tudatos kiszorításuk a közéletből. A társadalomban mély gyökerekkel rendelkező egyházakat nem sikerült egyik napról a másikra háttérbe szorítani; szisztematikus ellehetetlenítésük azal vette kezdetét, hogy az egyházi birtokokat minden kárpótlás nélkül államosították.² Ezután lépésről lépésre szűkítették azt a mozgásteret, amiben az egyházak vezetői és hívei létezhetek. Ha csak az egyesületek feloszlására vagy az egyházi iskolák, kórházak, idős- és szegénygondozó intézmények államosítására gondolunk, akkor látható, hogy a kommunista állampárt (1948 júniusától Magyar Dolgozók Pártja) célja az egyházak társadalomból való teljes kiszorítása volt. Retorikai szinten a hatalom „megegyezésre” törekedett az egyházakkal, valójában olyan diktátumot

¹ Horváth–Kiss 2017.

² Ö. Kovács 2017, 19–65.

kényszerített rájuk, ami érdekeikkel ellentétes volt. A protestáns egyházak tekintetében könnyebb dolga volt a kommunista pártnak, hiszen az egyház felépítésének demokratikus jellege miatt hamarabb találtak olyan vezetőket, akikkel alá lehetett írni a megállapodásokat. Az iskolák államosítása után először a református, majd az unitárius egyházzal és az izraelita felekezettel, végül pedig az evangélikus egyházzal kötött egyezményt az állam.³ A katolikus egyházzal nehezebb dolga volt a hatalomnak, nemcsak azért, mert hierarchikus felépítése és a Rómával való szoros egység nem engedte, hogy nemzeti hatáskörben kössön megállapodást a magyar katolikus püspöki kar, hanem azért is, mert az esztergomi érseki székben egy olyan főpap ült Mindszenty József személyében, aki a kommunista diktatúrával szemben állók szimbólumává vált.⁴ A hatalom számára sokáig kérdés volt, milyen úton távolítsák el a bíborost,⁵ végül Rákosi Mátyás döntésére 1948. december 26-án letartóztatták. A kihallgatások és kínvallatások során megszerzett információk és egyéb koholt bizonyítékok alapján koncepciós perben ítélték el. A perre 1949. február 3. és 8. között került sor, amelyben Mindszenty Józsefet életfogytig tartó fegyházra ítélték.⁶ Ezzel a lépéssel a hatalomnak sikerült félreállítania a legnagyobb erőt képező szervezet legmarkánsabb és legeltökéltebb vezetőjét. A karizmatikus vezető nélkül maradt püspöki kar még két éven keresztül ellenállt a hatalom nyomásának, azonban 1950 nyarán a szerzetesek internálásával, illetve a békepapi mozgalom elindításával olyan feszült helyzet teremtődött, aminek hatására a Grösz József kalocsai érsek által vezetett püspöki kar kénytelen volt tárgyalásba kezdeni.⁷ A megbeszélések eredményeképpen 1950. augusztus 30-án a magyar katolikus püspöki kar aláírta a megállapodást, majd néhány nap múlva az állam megvonta

3 A magyar kormány és a református egyház képviselőinek egyezménye az egyház helyzetének újrendezéséről. (Budapest, 1948. október 7.) Közli: Balogh–Gergely 2005, 863–868. A magyar kormány és az unitárius egyház képviselőinek egyezménye az egyház helyzetének újrendezéséről. (Budapest, 1948. október 7.) Közli: Balogh–Gergely 2005, 869–872. A magyar kormány és az izraelita hitfelekezet képviselőinek egyezménye az hitfelekezet helyzetének újrendezéséről. (Budapest, 1948. december 7.) Közli: Balogh–Gergely 2005, 874–879. A magyar kormány és az evangélikus egyház képviselőinek egyezménye az egyház helyzetének újrendezéséről. (Budapest, 1948. december 14.) Közli: Balogh–Gergely 2005, 880–885.

4 Mindszenty életéről az eddig megjelent legteljesebb összefoglaló: Balogh 2015.

5 Gyarmati 2000, 69–90.

6 Mindszenty József perét kelet-közép-európai összefüggésében lásd: Fejérdy–Wirthné 2021.

7 Gergely 1990.

a szerzetesrendek működési engedélyét.⁸ A vallásszabadság demonstrálására négy rend esetében engedélyezték a korlátozott működést és rendszerként két-két középiskola fenntartását.⁹ A rendelettel 10-12 ezer férfi és női szerzetest kényszerítettek gyökeresen új élethelyzetbe, akik esetleg egyházi, de sok esetben civil pályán kényszerültek megélhetést találni.¹⁰

Az 1945 és 1950 közötti időszakot az egyházak szempontjából a fokozatos térvesztés fogalmával írhatjuk le. A különböző felekezetek más-más választ adtak a kihívásokra, ezért történetük különböző módon alakult. A továbbiakban a katolikus egyházra fókuszálva bemutatjuk, milyen lehetőségeik maradtak a hit továbbadására, vagyis azt vizsgáljuk, hogy milyen eszközökkel és módszerekkel dolgoztak azért, hogy a következő nemzedék is aktívan megélje, megőrizze vallásos értékrendjét. Ha egy szóval kellene összefoglalni az ifjúságnevelés (és a diktatúrában megélhető, gyakorolható vallásosság) mikéntjét, akkor a kisközösségeket tekinthetjük alappilléreknek; azokat a papok, szerzetesek vagy világiak által vezetett, kisebb létszámú csoportokat, amelyekben a hangsúly a hit közös megélésén volt. Ezek a kiscsoportok sok szempontból különböztek egymástól, a közös pontot az ifjúság nevelése jelentette.

A katolikus ifjúsági kisközösségek színes világa

Az ifjúsági közösségeknek többféle formája alakult ki attól függően, kik vállalták vezetésüket, milyen lehetőségeik voltak, vagy éppen kit tekintettek célcsoportnak. A következőkben néhány tipikus formáját vázoljuk fel az „illegális” hitoktatásnak, amelyek egy része meglévő hagyományo-

8 A megállapodás szövege: Balogh–Gergely 2005, 944–946. A rendelet szövege: Balogh–Gergely 2005, 947–948.

9 A bencések Pannonhalmán és Győrött, a ferencesek Esztergomban és Szentendrén, a piaristák Budapesten és Kecskeméten, a Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolánövérk Budapesten és Debrecenben tarthattak fenn iskolát. Az oktatás és a rendi élet fenntartására hatvan főben határozták meg egy-egy rend létszámát, azok, akik nem kerültek be, „kereten kívüli” szerzetesek lettek. Helyzetük azért is volt egészen különös, mert az állam által engedélyezett rend tagjaként nem illettük meg őket azok a lehetőségek, amikkel a kereten belüliek rendelkeztek; gyakorlatilag minden pasztorális tevékenységük államellenesnek minősült. Témánk szempontjából fontos jelezni, hogy kereten kívüli szerzetesek voltak Bulányi György, Juhász Miklós és Lénárd Ödön piarista atyák.

10 A női szerzetesek túlélési stratégiáira lásd: Bögre–Szabó 2010.

kat folytatott, más részük a világháború után alakult ki.¹¹ Az első szerveződés, amely közvetlenül a II. világháború lezárulta után felismerte azt, hogy a hit továbbadásának módja a kisebb csoportokban való összejövetel, Bulányi György nevéhez köthető,¹² ami egy külön típust jelenített meg az „illegális” hitoktatáson belül. Bulányi piarista szerzetesként tanított a rendhez tartozó iskolákban. Utolsó állomáshelye Debrecen volt, ahonnan a front átvonulása előtt Budapestre ment, majd 1945 elején visszatért debreceni rendházukba. Az ott töltött idő és a találkozás különösen fontos eseménynek mutatkozott életében, mert ott érte az az inspiráció, aminek hatására elindította saját „mozgalmát”. Ő maga így emlékezett vissza erre a fordulatra:

„Meghatározó volt az életemben, hogy 1954 [Vélhetően elírás, és 1945 a helyes dátum, hiszen 1954-ben Bulányi György már a börtönbüntetését töltötte – *W. D. B.*] februárjában Debrecenben – ahol én piarista tanár voltam – egy hónapot töltött egy horvát jezsuita, mint később megtudtam, álnévvel. Nem tudott magyarul, az ott-tartózkodásának egy hónapja alatt mégis négy kisközösséget szervezett. Egyet munkásfiúkból, másikat munkásleányokból, harmadikat felnőttekből, negyediket diákokból. Amikor eltelt az egy hónap, azt mondta, hogy most már megy tovább a Szovjetunió irányába, és a diákközösséget szeretné rám bízni. Megkérdeztem tőle, minek ez. Azt mondta, hogy jön majd olyan idő, amikor az egyház csak ilyen házanként összegyűlt kisközösségekben tud élni. Kolakovics névvel volt ott, az igazi nevét is megtudtam, de elfelejtettem.¹³ Jezuita volt. Amikor hallottam róla, Indiában élt még. Utoljára akkor hallottam róla, amikor 17 év börtönre ítélték Szlovákiában.”¹⁴

11 A fakultatív hitoktatás bevezetése után csak azok járhattak (iskolai) hittanra, akik beiratkoztak. A hittanbeiratásoknak szigorúan szabályozott rendje volt annak érdekében, hogy minél kevesebben kérjék gyermekük hitbéli nevelését. A tanulmány az „illegális” hitoktatás formulával azt a jelenséget írja le, amikor állami engedéllyel nem rendelkezők tanítottak gyerekeket. A fogalom pontos körülírása azért is nehéz, mert a résztvevők nem szűk értelemben vett hitoktatást végeztek, hanem a gyerekekkel, fiatalokkal együtt élve a keresztény életbe vezették be a rájuk bízottakat. Ezt a tevékenységet a résztvevők nem tekintették illegális cselekedetnek, szemben az állambiztonság narratívájával, amelyben következetesen használták az „illegális” jelzőt. A tanulmányban erre a dilemmára utalunk, amikor idézőjelben használjuk a fogalmat („illegális”).

12 A Bulányi-féle bázisközösség létrejöttéről részletesen: Mezey 2014, 230–241.

13 Minden valószínűség szerint Stjepan Tomislav Poglajen jezsuita szerzetesről van szó.

14 Hetényi 2002, 511. A fenti epizódot máshol is közli Bulányi, például az alábbi visszaemlékezésében: http://www.bulanyi.hu/images/onrajz/aki_dudas_akar_lenni_10.pdf (letöltve: 2021. június 15.).

Bulányi György az említett diákközösség mintájára több csoportot is szervezett, hiszen tanár lévén közel állt a fiatalokhoz. A szervezőmunkában rendtársai között társakra talált Juhász Miklós és Török Jenő személyében. A kisközösségi élet Bulányihoz köthető megszervezésére Budapesten kívül Debrecenben és Szegeden is sor került, utóbbiban Kovács Mihály piarista atya munkája kapcsán.

1945 és 1948 között látszólag változatlan körülmények között lehetett az ifjúsággal foglalkozni, de a levegőben volt, hogy bármelyik pillanatban komolyabb támadás indulhat az egyházak ellen, ezért a fenyegetés és az ezzel párhuzamosan megindult felkészülés a katakombalétre a mindennapok részévé vált. 1948 nyarán az egyházi iskolák államosítása nem jelentette azonnal a kötelező hitoktatás megszüntetését, a szeptemberben kezdődő tanévben órarenden belül maradtak a hittanórák. Mindszenty József prímás már 1947-ben felvázolta azt a menetrendet, ami végül bekövetkezett: „Úton-útfélen halljuk, plakátokon olvassuk a jelszót: »Előbb demokráciát, aztán szocializmust!« Attól tartunk, hogy a hitoktatás kérdésében is sokaknál ez a szándék: előbb fakultatív hitoktatást, azután semmilyen hitoktatást, végül materialista világnézeti oktatást!”¹⁵ A kötelező hitoktatás eltörlése Mindszenty József letartóztatása és elítélése után vált újra aktuálissá. A politika ekkor már leplezetlen magabiztossággal alkotta meg az 1949. évi 5. számú törvényerejű rendeletet, amely a hitoktatás módjáról rendelkezett. Egy mondatban számolta fel a kötelező hitoktatást és szegte meg az egyházaknak tett ígérését: „A Magyar Népköztársaság Alkotmányának 54. §-ában foglalt, az állam és az egyház különválasztására vonatkozó rendelkezésnek megfelelően a vallásoktatás az iskolákban nem kötelező.”¹⁶ A szeparáció – önmagában – nem jelentett volna problémát, de az a politikai és társadalmi környezet, amelyben megvalósult, fordulópontot jelentett az egyház nevelésben való részvételében. Egyrészt azért, mert ezután alapvetően változott meg a hittan iskolán belüli helyzete: fakultatív mivolta azt jelentette, hogy csak a tanítási órák után lehetett tartani, külön procedúrákhoz kötötték a jelentkezést, és külön listát vezettek a résztvevőkről. Másrészt azért gondoljuk fordu-

¹⁵ Mindszenty 1989, 173.

¹⁶ Balogh–Gergely 2005, 894.

lópontnak, mert a vallásoktatás, kiszorulva az iskolákból, szükségszerűen tartott az „illegális” irányába.

A fakultatív hitoktatás bevezetése gyakorlatilag kiszorította a vallás-oktatást a gyerekek és fiatalok iskolai életéből. Az ötvenes-hatvanas évekre minimalizálódott az iskolai hitoktatásban részt vevők száma, és teljes elsorvadását az is segítette, hogy azok, akik komolyan szerették volna venni gyermekük vallásos nevelését, nem az iskolában igyekeztek biztosítani azt számukra. A kötelező hitoktatást megszüntető rendelet, az azt megelőző, illetve követő lejárató kampány sokakban visszatetszést váltott ki, és jobbnak látták „alternatív” utakat keresni gyermekeik vallásos nevelésére. A szülői igények hatására az arra vállalkozó lelkipásztorok segítségével megindult az iskolán kívüli – az Állami Egyházügyi Hivatal külön engedélye nélküli – „illegális” hitoktatás. A papok a ministránsok összefogásával, énekkarok szervezésével vagy csupán kiscsoportok találkozóival gondoskodtak a gyerekek és fiatalok hitbeli képzéséről.¹⁷ Ez a fajta alulról induló szervezkedés az egész ország területén jellemző volt, hiszen papok, szerzetesek, több esetben világiak mindenhol vállalták a kockázatot a következő nemzedék hitbeli neveléséért.

A fiatalok nevelése területén legnagyobb tapasztalata az iskolákat fenntartó szerzetesrendeknek volt. Közülük most a cisztercieket emeljük ki, mert ők az iskolák államosítását követően szinte azonnal új lehetőségeket kezdtek keresni a tanítványaikkal való kapcsolattartásra, és nagy hírű gimnáziumaikat nem kapták vissza 1950-ben. Budapesten és Egerben az segítette a szerzeteseket, hogy nemcsak iskolájuk, hanem plébániájuk is volt, ezáltal több személlyel tudták megszervezni a hitoktatást. Természetesen nem minden ciszterci folytatott „illegális” hitoktatást, néhány – a fiatalok iránt – különösen elkötelezett szerzetes gyűjtött maga köré kisebb-nagyobb csoportokat. Barlay Szabolcs a fővárosban alakított csoportokat nemcsak fiatalok, hanem férfiak és nők részére is.¹⁸ Székesfehérvárott Trimmer Elek, Pécsen Wöllner Ferenc, Egerben Hervay Ferenc fejtett ki nagyszabású ifjúsági munkát.¹⁹ Az iskolából kinövő „illegális” hitoktatás kialakulása az iskolák államosításához köthető, hiszen

17 A papság közösségformáló szerepéről lásd: Völgyesi 2015, 1445–1469.

18 A szentimrévárosi csoportokról lásd: Kamarás 1992 és Wirthné 2011, 223–234.

19 A pécsi kisközösségi életről lásd: Wirthné 2010, 291–310; az egeri közösségek történetéről: Wirthné 2012, 227–238.

a rendi gimnáziumokban tanuló fiatalok nagy része nem akarta feladni vallásos világnézetét. Ők mindenáron folytatni akarták hitbeli képzésüket, ezért az iskolából eltávolított szerzetes tanárok ministránsköröket, énekkarokat, kisebb csoportokat, nyelvtanuló köröket szerveztek, amelyekben elsősorban azon volt a hangsúly, hogy az adott keretek között hogyan tudják megőrizni kereszténységüket. Ezek a foglalkozások abban a pillanatban váltak „illegálissá”, amikor a szerzetesrendektől megvonták a működési engedélyt, és a szerzetesek vagy egyházmegyei szolgálatba kerültek át, vagy a civil életben kellett boldogulást találniuk. Közülük többen elköteleződtek a fiatalabb nemzedékek mellett, és korábban gyakorolt nevelőmunkájukat nem adták fel, hanem az állami rendelkezésekkel szembeállva folytatták a létrehozott csoportok mentorálását és a vezetők lelki kísérését. A cisztercieknek, miután állami kereten kívül maradtak, nem volt „törvényes” lehetőségük az ifjúsággal való foglalkozásra, ezért a különböző csoportokkal titokban találkoztak.

Szorosan a katolikus iskolákhoz tartoztak a gyerekek tanításon kívüli neveléséhez kapcsolódó mozgalmak, köztük is kiemelkedően a cserkészlet. A mozgalom a vallás erkölcsi nevelés egyik legfontosabb bázisa volt a két világháború közötti Magyarországon nem csak a katolikusok körében.²⁰ A cserkészvezetők és cserkészpapak sem tűntek el nyomtalanul a szervezet betiltása után, hanem sok esetben folytatták csoportjaik vezetését. A cserkészlet felszámolása hosszabb folyamat volt, de azok a vezetők, akiket 1961-ben a „Fekete Hollók” ügyben ítélték el, több mint egy évtizedes „illegális” hitéletet tudhattak maguk mögött. Néhány lelkipásztor különösen fontosnak érezte a fiúk cserkészizmódszerekkel való nevelését, például Kölley György Budapesten, majd Dunabogdányban tevékenykedett ilyen szellemben,²¹ vagy Arató László Botond, Bolváry László és Csonka Ferenc Pécssett.²² A Mecsek szomszédságában elterülő város különösen alkalmas volt arra – egyrészt vallási hagyományai, másrészt szerencsés fekvése miatt –, hogy kirándulások, túrák alkalmával mélyítsék hitüket a fiatalok. A cserkészlet eszközeit (kalandos próbatételek, fizikai és szellemi kihívások, túrázási ismeretek átadása stb.) azonban sokkal szélesebb körben használták, és a legtöbb „illegális” csoportnál megtalálhatók

20 A cserkészlet két világháború közötti történetét feldolgozza: Tabajdi–Szigeti 2020.

21 Kölley György önéletírása: Kölley 2017, tevékenysége: Czajlik 2017.

22 A pécsi földalatti cserkészetről: Arató–Ivasivka 2006 és Várdai 2017, 72–78.

egyres elemei. Nem szorosan a cserkészethez köthető papok – Hervay Ferenc, Barlay Ödön – és világiak – Nobilis György, Gáldi Zoltán, Rozgonyi György – is rendszeresen vitték kirándulni a gyerekeket, egyfelől azért, mert az iskolás korosztály számára megfelelő elfoglaltságnak látszott, másrészt azért, mert a hegyekben túrák alkalmával nyugodtan, kíváncsi szemek és fülek nélkül tudtak beszélni hitbéli kérdésekről.

A rétegpasztorációt megvalósító Katolikus Iparos- és Munkásifjak Országos Egyesülete (KIOE) abban hasonlít a cserkészethez, hogy a két világháború között alakult ki és indult fejlődésnek Magyarországon, viszont célcsoportja más volt, mint a cserkészeké. A tanoncokat és a szakmunkástanuló fiatalokat próbálta összefogni, segíteni tanulmányaikat és elhelyezkedésüket.²³ Tanoncotthonokat alapítottak, ahol a vidékről érkezett munkásfiatalok szállást kaptak, és a tanuláson kívüli képzésük-ről is gondoskodtak. A mozgalom a fővárosban volt a legjelentősebb, de vidéken is alakultak csoportjai. A papi irányítók mellett munkásifjú vezetők is foglalkoztak a fiatalokkal, így a KIOE-ban megvalósult a világiak bevonása a pasztorációba. A szervezetet – a többi katolikus egyesülettel együtt – feloszlatták, de „illegálisan” a KIOE-csoportok is próbáltak tovább működni, mert a tagok között kialakult kapcsolatokat és a múltban megélt közös tapasztalatokat nem lehetett egyik percről a másikra annulálni. A KIOE főtitkára Ikvay László volt, akit 1952-ben Bulányi Györggyel együtt ítéltek el az első olyan perben, amelyben fiatalok hitre nevelését minősítették államellenes szervezkedésnek.

Az ifjúságnevelés egyik legkarakteresebb és leghosszabb ideje fennálló ága a Regnum Marianum Mozgalom volt. A XX. század első felében alakult világi papi közösség a külvárosokban kallódó fiúk összefogását tekintette fő feladatának.²⁴ Hitoktatói munkájuk mellett szabadidejüket is a fiatalokkal töltötték, így lehetőséget adtak nekik a társadalmi felemelkedésre. A Regnum lelki és szellemi hátterét Prohászka Ottokár, majd Shvoy Lajos székesfehérvári püspökök adták. A két világháború között csak fiúk nevelésével foglalkoztak, feloszlásuk után (ami Damjanich utcai házuk bezárását jelentette) azonban a fiúcsoportok mellett fokozatosan megjelentek a lányok csoportjai is.²⁵ A Regnum sajátos útja – hasonlóan a cser-

23 A KIOE mozgalomról összefoglaló: Soós 2017a, 66–71 és Hollai 2009.

24 A Regnum indulásáról: Soós 2020, 61–70.

25 A Regnum történetét bemutatja: Emődi 2016.

készethez – a közös élményeket és a hit megélését jelentette. A regnumi atyákat 1961-ben ítélték el először,²⁶ utána még két alkalommal álltak bíróság előtt ifjúságnevelő munkájuk miatt: 1965-ben és 1971-ben.

Támadások a katolikus kisközösségek ellen az 1956-os forradalom előtt

A rendőrségnek hamar szemet szúrt a negyvenes évek végén, ötvenes évek elején kibontakozó kiscsoportos élet, és mivel nem voltak pontos ismeretei a „föld alatt” szerveződő egyházzól, illetve a hozzájuk csatlakozott emberekről, ezért kezdetben minden olyan csoportot, amelyben hitoktatással foglalkoztak, a piarista atyákhoz, Bulányi Györgyhez, Juhász Miklóshoz és Török Jenőhöz kapcsoltak. 1946-tól ők hárman voltak a motorjai annak, hogy az egyházszervezet helyi szintjeitől (plébániák) függetlenül egy-egy pap vagy világi vezető köré kisebb létszámú csoportokat szervezzenek, amikben hosszú távon a tagok feltűnés nélkül tudnak találkozni, és segíteni egymásnak a hitélet fenntartásában. Nyugat-európai példák hatására szervezték meg mozgalmukat,²⁷ amely vezetőjének Bulányit tekintették, bár a résztvevők visszaemlékezése szerint mind a hárman aktívan kivették részüket a kisközösségek szervezéséből.²⁸

Az ország különböző területein papok és szerzetesek vállalták a fiatalok nevelését, rendszeresen találkoztak, hogy néhány napos lelkigyakorlatos együttlétük alatt elmondják tapasztalataikat, és megvitassák a munka folytatásának lehetőségeit. A találkozókon nagyjából 25 pap vett részt, akik közül Himfy Ferenc kiskunfélegyházi káplán a következőképpen emlékezett az indulásra, illetve Bulányi György szerepére:

„Talán annyit mondanék még el, hogy már félegyházi korszakom idején kiderült, naiv vagyok, amikor azt hiszem, hogy egyedül csinálom ezt az egészet az országban. [...] Egyik alkalommal egynapos értekezlet volt, amikor is gyakorlati dolgokat cserélgettünk, ki hogy csinálja,

²⁶ A Regnum elleni eljárásokat összegzi: Soós 2017b, 18–22.

²⁷ Völgyesi 2015, 1449–1450.

²⁸ Mezey 2014, 237.

mint csinálja, téma, módszer stb., és volt egy másik alkalom, amikor háromnapos lelkigyakorlatot tartottunk. Nem választottunk vezetőt vagy elnököt, de valahogy a dolog természetéből jött az, hogy mindenki elismerte Bulányi atya vezető szerepét.”²⁹

Mivel országos viszonylatban dolgoztak, szükség volt valamilyen munkamegosztásra, ezért Bulányi György Debrecen és környékének (Berettyóújfalu, Szeghalom, Karcag), Juhász Miklós és Török Jenő Budapest és tágabb vonzástörzetének (Vác, Salgótarján, Szolnok, Mezőtúr, Nagykőrös, Kalocsa, Székesfehérvár, Esztergom és Veszprém), Himfy Ferenc és Lakos Endre Szeged és tágabb környezetének (Kecskemét, Szarvas, Gyula), Orosz Árpád Győrnek és környékének (Zalaegerszegtől északra, a Balatontól nyugatra), Ágoston Julián ciszterci szerzetes (1950 után Cserhádi József, majd Kerkovics Gyula) Pécsnek és a Balatontól délre, illetve a Zalaegerszeg és Szekszárd közötti területnek lett a vezetője.³⁰

1946-tól 1952-ig a csoportok nagyjából zavartalanul működtek, mert a kommunista pártnak ekkor legfontosabb célja a teljhatalom megszerzése és az egyházak vezetésének megtörése volt. 1952 augusztusában még összejöttek azok a papok, akik az ország különböző részein csoportokat vezettek, és igyekeztek a további munka kereteit kijelölni. A sokszínű közösséget az ifjúság pasztorációja kötötte össze, hiszen más lehetőségei voltak a fővárosban legálisan működő papoknak, szerzeteseknek vagy az „illegálisba” szorult szerzeteseknek, illetve a vidéki lelkipásztoroknak. Nem minden résztvevő értett egyet a piarista vezetőkkel abban, hogy a plébániáktól független, „önálló” csoportokat hozzanak létre és tartsanak fenn. Barlay Ödön, aki előbb Budapesten, a szentimrévárosi plébánián káplánként, 1951 után pedig az egyházmegyei keretből is kikerült papként annak a híve volt, hogy csak a plébániákhoz, lelkészségekhez kötődően foglalkozzanak az ifjúsággal. Juhász Miklós 1958. június 19-i tanúvallomása szerint:

29 Völgyesi 2015, 1452.

30 Az adatok a Bulányi György és társai elleni per 1952. december 10-én kihirdetett ítéletéből vannak, a városok és vonzástörzetükhöz tartozó települések is a résztvevők vallomásai alapján szerepelnek. Az ítélet Vadas Éva 1961-es peranyagában megtalálható: BFL 4. f. 9263/1961. Kémény Bertalan és társa. 109–118, 112.

„Egy alkalommal, kb. 1951-ben egy papi összejövetelen a Bulányi György vezetése alatt álló illegális csoport tevékenységét helytelenítette, kalózkodásnak minősítette, mert egyházközségi keretektől függetlenül történik. Azt hangsúlyozta, hogy az egyház keretén belül minden lelkipásztori munkának az egyházközségi szervezetben kell történnie. Ő is ilyen módon foglalkozik az ifjúsággal.”³¹

Úgy tűnik, hogy az államvédelem is azokat a kisközösségi vezetőket tekintette veszélyesebbnek, akik az egyházszervezettől függetlenül munkálkodtak, így tartóztatták le Bulányi Györgyöt és piarista rendtársai közül Juhász Miklóst és Török Jenőt is 1952. augusztus 28-án. Letartóztatásuk közvetlen előzménye a szalézi segítőtestvér, Sándor István elfogása, aki munkásfiatalokkal való kapcsolata miatt került az államvédelem célkeresztjébe.³² Bulányival való kapcsolata is arra vezethető vissza, hogy elkötelezetten foglalkozott a fiatal munkástanulókkal, köztük olyanokkal is, akik korábban Bulányi György debreceni csoportjába tartoztak.³³

A Bulányi vezette papi körök a francia munkáspapok eszményét is magukénak vallották, ezért különösen otthonra találtak azok is, akik korábban hivatásszerűen foglalkoztak munkásokkal. Így került Ikva László, a KIOE vezetője, illetve Jolsvay Hedvig szociális testvér is közéjük, majd a letartóztatottak közé. Az első perben, amely kifejezetten a kisközösségek vezetői ellen irányult, kilenc vádlottat ítétek el, akik elkötelezett papok, szerzetesek, illetve szerzetesnők voltak. A legsúlyosabb ítéletet az elsőrendű vádlottra, Bulányi Györgyre mérték, akit életfogytiglani börtönbüntetésre ítélt a bíróság. Közvetlen munkatársait, Juhász Miklóst tizennégy évre, Lakos Endrét, Ikva Lászlót és Vadas Évát, a Szociális Missziótársulathoz tartozó nővért és Sigmond Ernőt tíz, Jolsvay Hedviget nyolc, Sötér Tibor kapucinus szerzetest és Braun István római katolikus papot hét évre ítélt el a Jónás Béla vezette bírói tanács.³⁴ Török Jenőt külön perben ítélték el Juhász Miklóshoz hasonlóan tizennégy évre.³⁵

31 ÁBTL 2.5.7. 114-1277/1960. Juhász Miklós tanúkihallgatási jegyzőkönyve. Budapest, 1958. június 19. Juhász Miklós ekkor börtönbüntetését töltötte a Kozma utcai Országos Börtönben.

32 Sándor Istvánról összefoglaló életrajz: Wirthné 2020, 360–365; illetve B. Varga 2016.

33 http://www.bulanyi.hu/images/onrajz/aki_dudas_akar_lenni_15.pdf (letöltve: 2021. június 15.).

34 BFL 4. f. 9263/1961. Kemény Bertalan és társa. 109–118.

35 Török személyéről és az ítélet háttéréről: <https://piarista.hu/hirek/h%C3%ADres-piarist%C3%A1k-k%C3%B6nyvkiad%C3%B3-t%C3%B6k-jen%C5%91> (letöltve: 2021. június 15.).

A kisközösségi vezetők azon tagjai, akik elkerülték a letartóztatást, egy ideig szüneteltették a munkát, de legkésőbb 1953 első felében újrakezdték a fiatalok nevelését. Az egyik legaktívabb hitoktató Fekete Gabriella volt, aki több asszonyt, illetve fiatal lányt vont be a kisközösségek vezetésébe. Mindannyian elkötelezett módon vállalták a gyermekek hitoktatását. Az elköteleződés mélységét mutatja, hogy a tagok évenként fogadalmat tettek arra, hogy legfontosabb feladatuknak az ifjúság nevelését tekintik.³⁶ Fekete Gabriella munkáját leginkább Androsits István és Eglis István római katolikus papok segítették azzal, hogy rendszeresen előadásokat tartottak teológiai, pszichológiai és szociológiai témákban a csoportvezetők számára, akik így eredményesebb csoportmunkát tudtak végezni.³⁷

1955 nyara fordulópontot hozott az államvédelem gyakorlatában, és a megfigyelések, ügynöki beépülések és bomlasztások után újra olyan tervek születtek, hogy a rendszerrel nem szimpatizáló egyháziak ellen eljárásokat indítanak.³⁸ Az őrizetbe vételek 1955 őszén kezdődtek és 1956 tavaszáig tartottak, a házkutatások és a letartóztatások katoliku-

³⁶ A fogadalom szövege a következő volt: „Uram, Jézus Krisztus és Boldogasszony Anyánk, elétek térdelek ma buzgó szívvel és elszánt akarattal, hogy magamat a Ti szolgálatotokra felajánljam. Kérlek, Uram, adj feltétlen hitet isteni tanításodban, mert ez az egyetlen útja földi és égi boldogságomnak. Engedd meg és segíts, hogy elsősorban Érted dolgozhassam, hirdetve másoknak a Te üdvözítő és boldogító tanításodat. Fogadom, hogy tanításod szerint egyszerűen, érezhető szegénységben akarok élni, kerülök minden felesleges kiadást, hogy abból, amit nélkülözni tudok, másokon segíthessek. Megfogadom, hogy a tisztátalanság minden cselekedetét kerülni fogom, és hogy saját lelkiéletemre, valamint az ifjúságért folytatott munkára vonatkozóan vezetőségünk irányítását fogom követni. A pillanatonként adódó választási lehetőségekben törekedni fogok az inkább Istennek tetsző megoldást választani. Fogadom, hogy életem fő feladatának a magyar ifjúság Krisztus Urunkhoz való vezetését tartom, és ennek a feladatnak minden időmet és minden egyéb törekvésemet önzetlenül alárendelem. Hogy ezt őszinte örömmel tehessem, fogadom, hogy derűs lelkületre törekszem. Amikor most ezeket jövő év Nagyboldogasszony ünnepéig megfogadom, kérlek, Uram, tartsd meg bennem hivatásod szeretetét, hogy ezt a fogadalmat, életem végéig évről évre örömmel újíthassam meg. Jézus Szentsége Szíve, add kegyelmedet, hogy a Te tanításod szerint éljünk, és így életünk példájával ne tanítsunk, hanem vonzzuk Feléd a lelkeket. Kérlek, Uram, önts szívembe akkora buzgalmat embertestvéreim lelki üdve iránt, mint amekkora égett apostolaid lelkében. Amen.” Völgyesi 2017, 91.

³⁷ Több pap (Csiszér Ferenc, Panthol Márton, Himfy Ferenc, Körmendi István), illetve szerzetes (Fényi Ottó premontrei, Szőnyi István piarista) alkalmasszerűen vett részt a csoportvezetők képzésében. Völgyesi 2017, 95.

³⁸ Az államvédelmi jelentés a következő intézkedést javasolta: „Az illegális ifjúsági mozgalom ellenforradalmi tevékenységének megszakítása és dezorganizálása érdekében javaslatot tettünk a mozgalomban résztvevő 33 személy – világi pap, volt szerzetes, szerzetesnő, valamint nem papi személy – őrizetbevételére. Ezzel egyidőben kategorikus javaslatot tettünk a szervezkedésben résztvevő személyek ellen egyéb adminisztratív intézkedések megtételére.” ÁBTL 3.1.5. O-13405/2. Magyar Római Katolikus Püspöki Kar, 143. Radványi Kálmán államvédelmi őrnagy jelentése. Budapest, 1955. augusztus 19.

sok széles tömegét érte el,³⁹ aminek eredményeképpen Fekete Gabriellát és munkatársait, Eglis Istvánt, Androsits Istvánt, Jüttner Sándornét, Tímár Vendelnét, Kovács Erzsébetet, Harangi Lászlónét, Eördögh Lászlót és Bakó Saroltát is őrizetbe vették.⁴⁰ Perükre 1956. szeptember 10-én került sor, az ítéletet szeptember 19-én hirdették ki. A pert már a kortársak is „második” Bulányi-perként emlegették, tegyük hozzá, teljes joggal, hiszen a kisközösségben megvalósuló hitoktatás összefogói közül azokat ítélték el, akiket 1952-ben szabadlábon hagytak. Minden bizonnyal a politikai helyzetben érződő változás eredményezte azt, hogy a négy évvel korábbi ítéletnél jóval enyhébb született.⁴¹ Fekete Gabriella kapcsolatai miatt Veszprémben is folytatott nyomozást az államvédelem, melynek során a keletkezett iratokat ún. operatív dossziéba rakták. A dossziét 1955 novemberében nyitották, és azért kell külön felhívni a figyelmet rá, mert egyrészt tartalmazta a Jüttner Sándorné, illetve Kovács Erzsébet elleni anyagokat, másrészt – és ez a fontosabb – a dossziét (Veszprém) Megyei Fekete Hollók címmel látták el.⁴² A későbbiek folyamán ennek az elnevezésnek hosszú és megrázó története lesz – hiszen a forradalom utáni megtorlás idején minden addiginál kiterjedtebb nyomozás vette kezdetét a katolikus kisközösségek ellen –, de ennél a pontnál lehet először megragadni, hogy az államvédelem „Fekete Hollók” elnevezést használ fedőnévként egy olyan nyomozás során, amelyben katolikus kisközösségekről, csoportokról gyűjt információkat.

Az 1956 októberében kitört forradalom a politikai rabok számára elhozta a szabadságot. Az egyházi perekben elítéltek előtt kinyílt a börtönök ajtaja, és Mindszenty Józseftől kezdve Bulányi Györgyön és Lénárd Ödönön át egészen a legutoljára elítéltekig több száz egyházi vagy egyházi ügyben elítélt személy térhetett vissza otthonába.⁴³

39 Az 1955-ös begyűjtésnek ezek áldozatul jezsuita atyák (Tamás János, Süle Géza, Luzsenszky Alfonz, Palánkai Tibor, Faragó László, Váczi Jenő, Kálmán Sándor, Kerkai György és Petruch Antal), a Jézus Szíve Népleányaihoz (Kern Margit, Ádám Márta, Nagy Lenke, Dobos Erzsébet, Borbély Ilona) és a Szociális Testvérek Társaságához (Gerstner Ida, Görög Lenke, Gölniczky Mária) tartozó szerzetesnők.

40 Völgyesi 2017, 88.

41 A per anyaga a Fővárosi Levéltárban található: BFL XXV. 4. f. 1956-006099. Fekete Gabriella és társai.

42 ÁBTL 3.1.5. O-12464/1,1a,2. Megyei Fekete Hollók.

43 Dr. Szántó 1993, 40, 49, 66.

A katolikus kisközösségek lehetőségei az 1956-os forradalom után

Az 1956-os forradalom alapjaiban rázta meg Magyarországot. Néhány nap alatt összedőlt az erőszakkal kiépített kommunista rendszer, felbomlott az államvédelem és az Állami Egyházügyi Hivatal is. Mindszenty bíboros kiszabadulása és a forradalmi változások több püspököt is arra sarkalltak, hogy egyházmegyéjük irányítását újra szuverén módon intézzék.⁴⁴ A szovjet intervenció után kezdődő megtorlás a forradalom hatására kiszabadult egyháziakat abban érintette leginkább, hogy a hatóság sokakat újra letartóztatott és börtönbüntetésük folytatására kényszerítette őket. 1957 márciusa, a forradalom lángjának lehetséges fellobbanása különös félelemmel töltötte el a legitimációért küzdő Kádár-kormányt, ezért számos papot és szerzetest hosszabb-rövidebb időre őrizetbe vett.⁴⁵ Az internálás újra bevett gyakorlat lett, bírói ítélet nélkül tartották fogva azokat a személyeket, akiket a hatalom – bármilyen szempontból – veszélyesnek ítélt. Nemcsak politikai okból lehetett internálást szenvedni, hanem több egyházi, illetve világi személy raboskodott Tökölön is, akik érintettek voltak a fiatalok vallásos nevelését végző munkában.

Barlay Ödön ciszterci szerzetest már az 1955-ös őrizetbe vételi hullám során le akarták tartóztatni, de ezt sikerült elkerülnie azzal, hogy eltűnt a hatóságok szeme elől. A forradalom napjait szüleinél, Siklóson töltötte, majd lassan elkezdte újra látogatni budapesti csoportjait. 1958. március 4-én letartóztatták, és közbiztonsági őrizetbe (internálás) helyezték. A nyomozás nem szolgáltatott elegendő bizonyítékot bűnösségére, ezért – jogerős bírói ítélet nélkül – Tökölön raboskodott egészen 1959. december 15-ig.⁴⁶ Barlay egyik világi csoportvezetőjét, Stéger István orvostanhallgatót szintén Tökölre internálták, miután megtagadta az állambiztonsági szervekkel való együttműködést, azaz elutasította ügynöki beszervezését.⁴⁷

44 Az egyházak forradalomban betöltött szerepéről: Rosdy 2006; Szabó–Szigeti 2007; Botos 2018.

45 Dr. Szántó 1993, 134–142.

46 ÁBTL 2.5.7. 114-1277/1960.

47 Stéger István beszervezési kísérlete, majd meghiúsulásának eseményei részletesen megismerhetők: ÁBTL 3.1.5. O-11802/11. Fekete Hollók, 96–386.

1958-ra az '56-os megtorlás tömeges mérete csökkent, ezért az állambiztonságon belül felszabadultak erőforrások, és újra mód nyílt foglalkozni a korábban elhanyagolt témákkal, így az egyházak esetében is megkezdődött, illetve folytatódott a megfigyelés és az anyaggyűjtés. 1958 májusában az állambiztonság előzetes ellenőrző csoportdossziét nyitott a „Fekete Hollók” ügyben, ezzel visszanyúlt az 1955-ben indult katolikus ifjúsági közösségek elleni nyomozás elnevezéséhez.⁴⁸ A Belügyminisztériumhoz beérkezett jelentések és adatok alapján nagyjából 1958–59 fordulójától kezdett el körvonalazódni az a koncepció, ami végül a „Fekete Hollók” ügyhöz vezetett, és amivel újra a katolikus ifjúságot vallásos szelvényben nevelő kiscsoportok kerültek a hatalom figyelmébe. Az állambiztonság különösen veszélyesnek ítélte meg a helyzetet, és arra sarkallta a politikai vezetést, hogy minél előbb adjanak engedélyt a csoportok felszámolására.⁴⁹ Az állambiztonság felhívó akciójára azonban nem érkezett támogató válasz a pártközpontból. A pártapparátus és maga Kádár János is azt gondolta, hogy nem ez a megfelelő pillanat az egyházzal szembeni újabb erőszakos fellépésre. Álláspontjukat egyfelől a folyamatban lévő, de már a végéhez közeledő '56-os eljárásokkal indokolták,⁵⁰ másfelől a közvélemény lassan lecsillapodó nyugalmanak megőrzése érdekében gondolták, hogy tanácsos volna lemondani egy országos egyház elleni akcióról 1958-ban. Kádár véleményének az MSZMP PB ülésén is hangot adott: „Célszerű nekünk most az egyház ellen általános offenzívát indítani? Azt hiszem, nem célszerű. Nekünk még vannak fasiszta áramlataink, nacionalista áramlataink, meg örökségeink, meg opportunisták, meg osztályellenesség, és ezt a kérdést ezen belül kell nekünk kezelni...”⁵¹

A jóváhagyás tehát 1958-ban még nem érkezett meg, így egyre több résztvevőt derítettek fel a hatóságok. A titkos nyomozás során 1959-ben⁵² 947, egy évvel később már 1700 főt azonosítottak, akik Budapesten és az ország nagyobb városaiban élő középiskolás és egyetemi hallgatók voltak.

48 ÁBTL 3.1.5 O-11802/1. Fekete Hollók, 7.

49 „Ennek az ügynek a társadalmi veszélyessége rendkívül nagy és itt, ha egy-két éves perspektívát állítanánk fel, akkor esetleg egy komoly tömegmozgalom válhatna belőle, aminek szétvétele már nehéz feladat lenne. Ezért fél év, esetleg háromnegyed év határidőt kell felállítani az egész ügy lefejezésére.” ÁBTL 3.1.5 O-11802/1. Fekete Hollók, 34.

50 Nagy Imre és társai perében az ítéletet 1958. június 15-én hozták. Romsics 2005, 407.

51 Idézi Kiss–Soós–Tabajdi 2012, 30.

52 ÁBTL 3.1.5. O-11802/11. Fekete Hollók, 80.

Az úgy vidéki szálai különösen fontosnak bizonyultak, a kimutatás szerint az ügyben érintettek egyharmada nem a fővárosban élt.⁵³ Szegeden, Pécsen, Egerben, Baján, Székesfehérvárott működtek csoportok papok és szerzetesek vezetésével; a világi vezetők aránya a fővárosban volt jelentős. A nyomozóknak nem volt egyszerű bizonyítékokat szerezniük arra nézve, hogy az ifjúsági közösségek államellenes tevékenységet folytatnak, ahogy erről több jelentésben is beszámoltak: „Egymagában az, hogy fiatalok összejönnek és feltehetően egyházi kérdéseket tárgyalnak, ez még nem jelenti azt, hogy szervezkedés bűncselekményével állunk szemben.”⁵⁴ 1958 és 1960 között az állambiztonság készen állt arra, hogy bármelyik pillanatban elindítsa az akciót; politikai okai voltak annak, hogy végül 1961. február 6-án kezdődtek a tömeges letartóztatások.

Törekvés a katolikus kisközösségek teljes felszámolására 1960–61 folyamán

A kádári egyházpolitikát egyszerre jellemezte az egyházellenes harc és az egyházak korlátozott szabadsága.⁵⁵ Amikor a párt „balszárnya” erősödött, rendszeres következményként jelentkeztek az egyház elleni adminisztratív lépések. Ennek az erősödésnek markáns megmutatkozása az MSZMP KB Politikai Bizottság 1960. június 21-én elfogadott határozata, amely a reakció fő erejeként az „egyházi jobboldalt” és az „illegális klerikalizmust” jelölte meg.⁵⁶ Ezzel a határozattal elvileg a legfelsőbb politika megnyitotta az utat a „Fekete Hollók” ügy elindításához.⁵⁷ Az ügy fontosságát önmagában az a tény is jelezte, hogy 1960 őszén Biszku Béla belügyminiszter tájékoztatta a szovjet nagykövetet a tervezett letartóztatásokról:

53 ÁBTL 3.1.5. O-11802/11. Fekete Hollók, 103.

54 ÁBTL 3.1.5. O-11802/11. Fekete Hollók, 61.

55 Balogh 1997, 3.

56 Köbel 2005, 137.

57 A Belügyminisztérium Titkárságának 1961. november 5-én keletkezett irata a következőképpen mutatott rá az 1960. júniusi határozat sorsdöntő voltára: „A Belügyminisztérium Kollégiuma megtárgyalta az 1960/61-ben vizsgált szervezkedési ügyek tapasztalatait és az alábbiakat állapította meg: A politikai nyomozó szervek a szervezkedések felderítése és felszámolása vonalán munkájukat eredményesen, az MSZMP Politikai Bizottsága 1960. július 21-i határozata alapján végezték [...]” MNL OL XIX-B-1-z-17. d.

„Az MNK⁵⁸ Belügyminisztériumának szervei ugyancsak ellenőrzés alatt tartják néhány vallásos szervezet tevékenységét. A közeljövőben szándékunkban áll felszámolni a katolikus papok ellenséges szervezetét. [...] Az említett szervezet leleplezését fel kívánják használni a vallásellenes propaganda erősítésére és a lojális papok szélesebb körű bevonására a népi demokratikus rendszer oldalára.”⁵⁹ Az első őrizetbe vételekre már 1960. november 22-én sor került, amikor a Regnum Marianum mozgalomhoz tartozó papokat helyezték előzetes letartóztatásba. Az akció az 1961-es februári letartóztatások főpróbájának tekinthető, az ekkor gyűjtött tapasztalatokat felhasználták 1961. február 6-án. A Kádár-korszakban példátlanul nagyarányú rendőri intézkedés mintegy 200 helyen házkutatást, illetve nagyjából 100 fő letartóztatását jelentette.⁶⁰ A kutatás mai állása szerint a 17 perben 340 évnnyi börtönbüntetést szabott ki a bíróság, ami a Jéghegy csúcsának tekinthető, hiszen az elítéltek mellett több száz olyan fiatalról és felnőttről tudunk, akiknek azzal lehetetlenítették el az életét, hogy munkahelyükről elbocsátották, egyetemi tanulmányaik folytatását megtagadták vagy a középiskolából eltanácsolták. Az egyes résztvevőknek súlyos lelkiismereti válságot okoztak azzal, hogy a vezetőikbe vetett bizalmat különböző (több esetben erkölcsi) vádakkal aláásták, és a tagok egymás közötti kapcsolatában is meghatározó élménnyé vált a gyanakvás.⁶¹

A „Fekete Hollók” ügy szerves folytatása a katolikus kisközösségek ellen 1952-ben megkezdett megtorló intézkedéseknek. Azt lehet mondani, hogy a hatalom 1961-ben minden olyan csoporttal leszámolt, amelyben gyerekek, fiatalok vallásos nevelésével foglalkoztak. A hatalom sokadik nekirugaszkodása olyan nagyarányú és széles körű volt, hogy a csoportok közül alig maradtak, amelyek továbbra is folytatták nevelőmunkájukat.⁶² Az elítélt papok, szerzetesek, világi hívők többsége 1963-ban az általános amnesztia keretén belül kiszabadult, de számosan voltak, akiket nem érintett az amnesztia. A következő évtizedekben az egyházpolitika rész-

58 Magyar Népköztársaság.

59 Az 1960. október 21-én folytatott találkozóról Vlagyimir Ivanovics Usztyinov nagykövet készített feljegyzést. Közli: Baráth 2012, 274–276.

60 Wirthné 2015, 125–146.

61 Uo., 195–199.

62 A Regnum Marianum mozgalom vezetői és tagjai töretlenül kitartottak hivatásuk mellett, ezért 1965-ben és 1971-ben is bíróság elé álltak a vezetők.

ben új irányt vett, amelynek genezise az 1961-es perekhez köthető. A „Fekete Hollók” ügy hosszú távú következményeként új állampárti stratégia alakult ki. A büntetésekben megjelent és egyre fontosabbá vált a differenciálás elve, vagyis az, hogy ne mindenkit bírósági perekben vonjanak felelősségre, hanem egyéb eszközökhöz folyamodva fenntartsák a szabad vallásgyakorlás látszatát. A hatvanas évektől kezdve egyre inkább elvárás lett, hogy az egyház, vagyis a püspöki kar saját hatáskörében lépjen fel azok ellen a lekipásztörök ellen, akiknek tevékenységével állami oldalról nem voltak elégedettek. A szigorú adminisztratív intézkedések helyett az egyházi hierarchiára hárítás stratégiája került előtérbe, azaz belső egyházfegyelmi intézkedésekkel (áthelyezés) próbálták megoldani a „problémákat”. Ezzel párhuzamosan egyházpolitikai kérdésekben az állambiztonság irányt adó és kezdeményező szerepe fokozatosan háttérbe szorult, és helyét a hivatalos államigazgatási szerv, az Állami Egyházügyi Hivatal vette át. A struktúraváltás nem jelentette azt, hogy 1963 után nem voltak katolikus közösségeket érintő perek, az utolsó egyházi, akit a hatvanas években ítéltek el – Lénárd Ödön piarista szerzetes –, 1977-ben szabadult a börtönből.

Irodalom

- Balogh, Margit 1997: Egyház és egyházpolitika a Kádár-korszakban. *Eszmélet*, 9. évfolyam, 34, 69–79.
- Balogh, Margit 2015: *Mindszenty József (1892–1975) I–II*. Budapest, MTA BTK.
- Balogh, Margit – Gergely, Jenő 2005: *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005 II*. Budapest, História – MTA Történettudományi Intézet.
- Baráth, Magdolna 2012: *Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról a Hruscsov-korszakban*. Budapest, Napvilág – Politikatörténeti Intézet.
- Bögre, Zsuzsanna – Szabó, Csaba 2010: *Törésvonalak. Apácasorsok a kommunizmusban*. Budapest, Szent István Társulat.
- Botos, Katalin 2018: *A katolikus egyház és az 1956-os forradalom*. Budapest, Pázmány Press.
- B. Varga, Judit 2016: *Kényszer ellenére. Szaléziak és a kommunizmus*. Budapest, Új Ember.
- Czajlik, Nóra 2017: Turistáskodás cserkészszellemben – Kölley György táborai. In Tabajdi, Gábor (szerk.): *„Illegális ifjúsági munka”. Cserkészközösségek a diktatúrában*. Budapest, Magyar Cserkészszövetség, 110–115.
- Emödi, László: A Regnum Marianum története 1900–1970. https://penta.hcbc.hu/pppek/konyvek/Emodi_Laszlo_A_Regnum_Marianum_tortenete_1900_1970_1.pdf (letöltve: 2021. június 15.).

- Fejérdy, András – Wirthné Diera, Bernadett 2021: *The Trial of Cardinal József Mindszenty from the Perspective of Seventy Years. The Fate of Church Leaders in Central and Eastern Europe*. Città del Vaticano, Libreria Editrice Vaticana.
- Gergely, Jenő 1990: *Az 1950-es egyezmény és a szerzetesrendek feloszlatása Magyarországon*. Budapest, Vigilia.
- Gyarmati, György 2000: A Mindszenty-ügy „diplomáciai” rendezésének kudarcra. *Történelmi Szemle*, 42. évfolyam, 1–2, 69–90.
- Hetényi Varga, Károly 2002: *Szerzetesek a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában II*. Abaliget, Lámpás.
- Hollai, Ferenc 2009: *Ki volt Ikvay László? A magyar munkásifjú mozgalom főtítkárának életrajza*. Szombathely, magánkiadás.
- Horváth, Zsolt – Kiss, Réka (szerk.) 2017: *Remény és realitás. Magyarország 1945*. Budapest, NEB.
- Ivasivka, Mátyás – Arató, László 2006: *Sziklatábor – A katakombacserkészlet története*. Budapest, Új Ember – Márton Áron.
- Kamarás, István 1992: *Búvópatakok. A szentimrevárosi katolikus ifjúsági mozgalom története 1949-től 1961-ig (Visszaemlékező szociográfia)*. Budapest, Márton Áron.
- Kiss, Réka – Soós, Viktor Attila – Tabajdi, Gábor 2012: *Hogyan üldözzünk egyházakat? Állambiztonsági tankönyv tartóiszteknek*. Budapest, L'Harmattan.
- Köbel, Szilvia 2005: *„Oszd meg és uralkodj!” Az állam és az egyházak politikai, jogi és igazgatási kapcsolatai Magyarországon 1945–1989 között*. Budapest, Rejtjel.
- Kölley, György 2017: *Értetek és miattatok. Egy magyar cserkészvezető visszaemlékezései*. Szerk. Bank, Barbara – Soós, Viktor Attila. Leányfalu, Faluház és Ravasz László Könyvtár.
- Mezey, András 2014: Az első hazai bázisközösségek. In Barna, Gábor – Povedák, Kinga (szerk.): *Lelekiségek, lelkiségi mozgalmak Magyarországon és Kelet-Közép-Európában. Spirituality and spiritual movements in Hungary an Eastern Central Europe*. Szeged, SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológia Tanszék, 203–241.
- Mindszenty, József 1989: *Emlékirataim*. Budapest, Szent István Társulat.
- Ö. Kovács, József 2017: Földindulás. A leplezett kommunista diktatúra társadalmi gyakorlata a vidéki Magyarországon 1945-ben. In Csikós, Gábor – Kiss, Réka – Ö. Kovács, József (szerk.): *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*. Budapest, MTA BTK – NEB, 19–65.
- Romsics, Ignác 2005: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris.
- Rosdy, Pál (szerk.) 2006: *A katolikus egyház 1956-ban*. Budapest, Új Ember.
- Soós, Viktor Attila 2017a: A Katolikus Iparos- és Munkásifjak Országos Egyesületének üldözése. In Tabajdi, Gábor (szerk.): *„Illegális ifjúsági munka”. Cserkészközösségek a diktatúrában*. Budapest, Magyar Cserkészszövetség, 66–71.
- Soós, Viktor Attila 2017b: A Regnum Marianum ifjúságnevelő munkája. In Tabajdi, Gábor (szerk.): *„Illegális ifjúsági munka”. Cserkészközösségek a diktatúrában*. Budapest, Magyar Cserkészszövetség, 18–22.
- Soós, Viktor Attila 2020: Hármast Regnum Marianum. Cserkészlet regnumi lélekkel. In Tabajdi, Gábor – Szigeti, László (szerk.): *Magyar Cserkészélet (1910–1948)*. Budapest, Magyar Cserkészszövetség, 61–70.
- Szabó, Csaba – Szigeti, László (szerk.) 2007: *Magyar Katolikus Egyház 1956. A Lénárd Ödön Közhatalmú Alapítvány évkönyve 2007*. Budapest, LÖKA – Új Ember.
- Dr. Szántó, Konrád 1993: *Az 1956-os forradalom és a katolikus egyház*. Miskolc, Szent Maximilian Lap- és Könyvkiadó.
- Tabajdi, Gábor – Szigeti, László 2020 (szerk.): *Magyar Cserkészélet (1910–1948)*. Budapest, Magyar Cserkészszövetség.

- Várdai, Levente 2017: Katakombacserkészzet Pécsen. In Tabajdi Gábor (szerk.): *„Illegális ifjúsági munka”. Cserkészközösségek a diktatúrában*. Budapest, Magyar Cserkészszövetség, 72–78.
- Völgyesi, Orsolya 2015: Túlélés vagy megújulás? Himfy Ferenc és a katolikus alsópapság szerveződései az 1940-es, 1950-es évek fordulóján. *Századok*, 149. évfolyam, 6, 1445–1469.
- Völgyesi, Orsolya 2017: Katolikus kisközösségek az 1950-es években: a Fekete Gabriella és társai elleni per tanulságai. In Héjja, Julianna Erika – Sáfár, Gyula (szerk.): *EÁrchívum. Tanulmányok Erdész Ádám hatvanadik születésnapja tiszteletére*. Gyula, Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára, 87–97.
- Wirtné Diera, Bernadett 2010: A pécsi „Fekete Hollók”, avagy a hitoktatás elméleti és gyakorlati keretei az 1960-as években. In Balogh, Margit (szerk.): *„Alattad a föld, fölötted az ég...” Források, módszerek és útkeresések a történetírásban*. Budapest, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 291–310.
- Wirtné Diera, Bernadett 2011: „Fekete Hollók” a budapesti Szentimrévárosban. In Cúthné Gyóni, Eszter – Wirtné Diera, Bernadett (szerk.): *Visszatekintés a 19–20. századra*. Budapest, ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola, Új- és Jelenkori Magyar Történeti Program, 223–234.
- Wirtné Diera, Bernadett 2012: Az egri „Fekete Hollók”. In Cúthné Gyóni, Eszter – Szilágyi, Adrienn – Wirtné Diera, Bernadett (szerk.): *Mából a tegnapiról...* Budapest, ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola, Új- és Jelenkori Magyar Történeti Program, 227–238.
- Wirtné Diera, Bernadett 2015: *Katolikus hitoktatás és elitképzés a Kádár-korszakban – Az 1961-es „Fekete Hollók” fedőnevű ügy elemzése*. Doktori (PhD) disszertáció, Budapest, ELTE BTK.
- Wirtné Diera, Bernadett 2020: A munkásfiatalok partónusa. In Czókos, Gergely – Kiss, Réka – Máthé, Áron – Szalai, Zoltán (szerk.): *Magyar Hősök. Elfelejtett életutak a 20. századból*. Budapest, Mathias Corvinus Collegium Alapítvány – NEB, 360–365.

SZEKÉR NÓRA

Ellenforradalom, népfelkelés, nemzeti megbékélés

Az MSZMP és az 1956-os események újraértékelése a rendszerváltozás során

Absztrakt

A magyarországi rendszerváltás szimbolikus eseménye Nagy Imre és társainak újratemetése. Az újratemetésen nemcsak a Nagy Imre-perben halálra ítélteteket helyezték örök nyugalomra, de az ellenforradalom tételére épülő rezsim legitimitása is megingott. 1956 újraértékelése katalizátorként hatott a rendszerváltozás eseményeiben. A Magyar Szocialista Munkáspárt mindent megtett, hogy ne sodródjon az eseményekkel. Olyan szerepre törekedett, amelyben nem a rendszerváltás kerékkötőjeként, hanem a békés átmenet megteremtésének elengedhetetlen résztvevőjeként léphet fel. Ennek sikere főként attól függött, hogy 1956 újraértékelését mennyire tudja saját értelmezési keretei között tartani. Olyan formulát kellett találni, amely nem kérdőjelezi meg radikálisan a kommunista rendszer 40 évét, és nem hangsúlyozza túlzottan a párt felelősségét. A tanulmány az 1956-os forradalom újraértékelését és a rendszerváltás szempontjait nem társadalmi szemszögből vizsgálja, hanem az 1956-os események átértékelésének politikatörténeti jelentőségét kívánja elemezni.

Kulcsszavak: rendszerváltozás, Grósz Károly, Pozsgay Imre, Kádár János, forradalom, ellenforradalom, 1956 újraértékelése

Abstract

The reburial of Imre Nagy, the 1956 prime minister who was executed at the time of retaliations with his associates became a symbolic event in Hungary's regime change. At the reburial ceremony, not only those sentenced to death in the Imre Nagy trial were put to rest. The legitimacy of the regime that was built on the counterrevolution doctrine also lost ground. Questioning the "counterrevolution" description acted as a catalyst in "overturning" the system and in the events that unfolded during the regime change in Hungary. The Hungarian Socialist Workers' Party made every effort to keep from drifting with the events. He sought to play a role in which he did not appear to be the stopper of the regime change, but as being an essential element in creating a peaceful transition. The key to achieving this was can they keep the reassessment of 1956 within its own framework. A formula had to be found that does not radically question the 40 years of the communist system and does not over emphasize the party's responsibility. The study examines the aspects of the Revolution of 1956 and system change primarily from a non-social perspective but seeks an answer to the question of how this cardinal even was

evaluated and then re-evaluated (re-assessed) by the power, and its significance from the point of view of political history.

Keywords: political system change, Károly Grósz, Imre Pozsgay, János Kádár, revolution, counter-revolution

„A magyarországi rendszerváltás [egyik] különlegességét az 1956-os év szám jelölte, egy ketyegő bomba, amit a kommunista hatalom több mint 30 esztendeig tartó igyekezete ellenére sem volt képes hatástalanítani. 1989-ben a robbanás bekövetkezett” – írja Oplatka András Németh Miklóssal készült interjúkötetében. Az 1956-os forradalom a Kádár-rendszer bő harmincéves fennállása alatt mindvégig a hatalom nyugtalanító tehetétele: vérbe fojtása meghatározta születésének körülményeit, és a történekről szóló hivatalos beszéd mód megszabta a gondolatszabadság szűk határok közé szorítottságának légkörét, de az 1956 örökségével való hadakozás átszötte a rendszer végnapjait is.¹

Az 1956-os forradalomhoz és a leveréséhez kapcsolódó emlékek telve voltak a rendszerrel szemben felhalmozódott indulatokkal és a hatalom berkein belül jelen lévő ellentmondásokkal. '56 emlékének súlya és összetettsége arra kényszerítette a hatalmat, hogy annak kezelésében vagy – ahogy Oplatka András fogalmazott – hatástalanításában kifinomult taktikát kövessen. A kádári hatalom az „1956-os események” megítélésében radikális álláspontra helyezkedett, ugyanis azt nem csupán ellenforradalomként, hanem a külső és a belső ellenségek összehangolt *összeesküvéseként* értékelte: „1956. október 23-án az imperialisták aktív közreműködésével és a burzsoázia legreakciósabb, imperialista erőivel való szövetségben ellenforradalmi fegyveres lázadás robbant ki, hogy a dolgozó magyar népet és a szocialista hazát elárulja, a Magyar Népköztársaság törvényes rendjét megdöntse. Az államellenes szervezkedés élén Nagy Imre és legközvetlenebb bűntársai álltak, a népi demokratikus államrend minden rendű és rangú ellenségével szövetkezve”² – hangzik a hivatalos állásfoglalás. Ennek az összeesküvés teóriának a kádári hatalom kiépítése szempontjából meghatározó jelentősége volt. Az '56-os forradalom számonkérése és a kádári hatalom létjogosultságának meghatá-

¹ Oplatka 2014. A dolgozat az alábbi tanulmányokra épül: Székér–Riba 2014 és Székér 2015, 117–133; Székér 2016, 7–15. Lásd még: György 2000; Botyánszki 2013, 40–62.

² Az Igazságügyminisztérium közleménye Nagy Imre és társai ellen lefolytatott büntetőeljárásról. *Népszabadság*, 1958. június 17.

rozása ennek a határozatnak a jegyében történt. Ez a definíció azzal, hogy a történeteket nem csupán politikai eltévelyedésből fakadó ellenforradalomként, hanem a haza elleni, előre eltervezett összeesküvés-ként, hazaárulásként értékeli, a megtorlás mértékét és szigorát egészen más szintre emelte, és nagyon sok ember halálát okozta. Az eseményeknek csak ilyen radikális értékelése mellett lehetett ugyanis Nagy Imrétől a fegyveres forradalmárokig a történetekben szerepet játszó minden résztvevőt a legszigorúbb büntetéssel sújtani. Kádár János pedig mint a szocialista haza megmentője megalapozott indoklást kapott a hatalom gyakorlásához.

Ez az „összeesküvés-elmélet” (amire a kádári hatalom legitimitása épült) azonban nemcsak hogy nem igaz, de nem is igazolható. És akik azt kreálták, Kádár János és a kommunista párt legfelsőbb vezérkara, ezzel tökéletesen tisztában is voltak. Ennek talán legkézzelfoghatóbb jele a Politikai Bizottság (PB) 1958. szeptember 2-i határozata, amely az '56-os dokumentumokat szigorú kutatási zárlat alá vonta azzal az indoklással, hogy 1956 kutatásával kapcsolatban „nem követhető a káros objektivizmus, az osztálypolitika érdekeit sértő minden áron való igazságra törekvés.”³ Az 1956-os események 1989-es átértékelése kapcsán is érzékelhető volt, hogy a párt belső berkeiben is tisztában voltak azzal, hogy az ellenforradalmi összeesküvés tételét nem az abban való hit, hanem politikai cél szülte. „Nekem meggyőződésem, hogy politikai gyilkosság volt Nagy Imre kivégzése. Politikai gyilkosság volt. Valamennyi időre elítélhették volna őket ezért, azért, amazért, de nem úgy, hogy '53-ban összeesküdtek ellenük. Mert ez énszerintem dokumentálhatatlan, nem igaz. Politikai gyilkosság volt minden szempontból. Olyan szempontból is, hogy példát mutatni, de olyan szempontból is, hogy bosszút állni”⁴ – fogalmazott Fock Jenő egy 1989-es, zárt pártülésen. Grósz Károly és Németh Miklós között pedig az 1989. május 15-i, politikai bizottsági ülésen a következő párbeszéd hangzott el: „Németh Miklós: – Jaruzelski és Rakowski [...] azt mondja, [...] teljesen egyértelmű, hogy Nagy Imre politikai gyilkosság áldozata volt. [...] Grósz Károly: – Persze, ehhez kétség sem fér. Ez a megállapítás így pontos. Politikai gyilkosság áldozata lett. Ez egy dolog. Meg más do-

3 Részletesen lásd: Ripp 2002, 151.

4 Fock Jenő felszólalása az MSZMP KB Nemzetközi, Jogi és Közigazgatás-politikai Bizottságának 1989. április 28-i ülésén hangzott el. Idézi Szekér–Riba 2014, 120. (Riba András kutatása, ezúton is köszönöm, hogy a forrást a rendelkezésemre bocsátotta, és felhívta a figyelmet a jelentőségére.)

log, hogy itt, ha ezt az ügyet elkezdjük piszkálni, akkor mi minden jön itt a felszínre.”⁵

Ha a megtörtént esemény és a megkövetelt vélemény között ilyen óriási a szakadék, akkor annak „elfogadását” csak kemény, diktatórikus eszközökkel lehet kikényszeríteni a társadalomból. Egy újabb buktató, amivel a kádári hatalomtechnikának szembe kellett néznie. Kádár ugyanis nem a diktatúra fokozásában, hanem annak konszolidációjában gondolkodott, de egy olyan konszolidációban, ami nem a társadalmi erők kényszerítő hatására formálódik, hanem maga a hatalom oldja – saját döntésként és egyfajta kegyként – élhető hétköznappokká a sztálini diktatúra dermesztő légkörét. Az e konszolidációra való törekvés következménye, hogy a megtorlást követően nem követelték unos-untalan az ellenforradalmi gaztettek szajkózását, hanem inkább tabuvá formálták ’56 kérdését. Ha mégis beszélni kellett az „októberi sajnálatos eseményekkel” kapcsolatos álláspontról, az ellenforradalmi meghatározás mögött az összeesküvés vádja árnyékban maradt. A hatalom ugyanis nyíltan nem vállalta fel hivatalos véleményének sok ember halálát követelő elemét, mert az egy „összeesküvés-elméletből” fakadó ideológiai rugalmatlanság és merev hatalomgyakorlási megoldások foglyává tette volna. Ugyanakkor hatályon kívül sem helyezte, hiszen akkor törvényessége kérdőjeleződik meg. 1956 nem csupán ellenforradalomként, hanem összeesküvésként való értékelése egészen 1989 februárjáig, Pozsgay Imre nevezetes „népfelkelés” bejelentéséig érvényben volt.

A hivatalos álláspont „radikalizmusának” fel nem vállalásában benne rejlik a rendszernek az az alapvető törekvése, hogy elfedni igyekszik mélyen diktatórikus természetét. A tabusítási politika ugyanis nem azt jelentette, hogy a hatalom ne tette volna hivatalos álláspontjának elfogadását kötelező érvényűvé, csupán nem a meggyőződést várta el, hanem e történelmi ítéletbe való beletörődést: aki a Kádár-kori Magyarországon legális keretek között kívánt élni, az a nyilvánosság előtt a fenti értékelés tarthatatlanságát nem firtathatta. Még azzal sem, hogy az „ellenforradalmi” cselekményekért halálra ítélt szeretteinek síremléket állíthasson.

Ötvenhat 1989-es újraértelmezése a hatalmi helyzetben bekövetkezett változás elismerése. A kivégzett miniszterelnök, Nagy Imre és mártírtár-

⁵ Idézi: Gyurkó 1992, 221–222.

sainak újratemetése a rendszerváltozás történetének szimbolikus eseménye, amelyen nemcsak a Nagy Imre-per halálraítélteit és szimbolikusan a hatodik koporsóban a forradalom mártírjait helyezték örök nyugalomra, hanem a forradalom vérbe fojtásáért felelős rendszer legitimációja is megkérdőjeleződött. Ugyanakkor – visszautalva Oplatka András ketyegő bombát idéző hasonlatára – a robbanás 1956 értékelése kapcsán ugyan bekövetkezett, a hatalom „tűzszerészei” az uralmat azonban nem veszítették el teljesen az események felett. Ahogy a rendszerváltozás egészéről elmondható, hogy az nem a régi keretek elemi erejű szétrobbantásáról szólt, úgy 1956 újraértékelésére is érvényes, hogy annak nem engedtek teljes mértékben szabad folyást. Sok küzdelem és vita kíséretében ugyan, de a párt igyekezett '56 kérdésében a saját sorait rendezni, és ennek mentén a még mindig rendelkezésére álló állambiztonsági, infrastrukturális és egyéb eszközökkel befolyásolni '56 újraértelmezésének irányát.

Az ellenforradalmi tétel újragondolása

Gorbacsov színrelépésével a reformok felé való elmozdulás szükségessége a Szovjetunióból érkező direktívává vált. Alekszandr Jakovlevnek, Gorbacsov tanácsadójának 1989 januárjában készített emlékeztetője is érzékelteti, hogy a szovjet elvárás is abba az irányba ösztönözte a magyar pártvezetést, hogy ne a hatalmi túlsúly erejével, hanem a társadalommal való szélesebb konszenzus megteremtésével próbálja kézben tartani az eseményeket: „Politikai berendezkedésünket még most is gyengíti a legitimáció hiánya [...]. A tekintélyuralmi módszerek, a közvetlen nyomásgyakorlás nyilvánvalóan elavultak. A politikai szférában még abban az esetben is, ha bármely érintett országban gyors romlásnak indul a helyzet – és ennek a lehetőségét újabban nem zárhatjuk ki –, rendkívül valószínűtlen, hogy az 1956-os és 1968-as módszert alkalmazzuk mind elvi okokból, mind pedig az elfogadhatatlan következmények miatt. [...] Kiemelt fontossággal, átfogó megközelítésben kell kezelnünk a politikai pluralizmus struktúráit kialakító folyamatokat, a koalíciós, parlamentáris típusú berendezkedés felé vezető folyamatokat, az ellenzék legalizálását. Természetesen feltérképezetlen területen át vezet ez az út, ami szükségessé teszi, hogy a pártok szilárd alapelvekkel és taktikai rugalmassággal rendelkezzenek,

hogy képesek legyenek a folyamat irányítására, tehát hogy ne engedjék át a kezdeményezést az ellenzéki erőknek.”⁶

Magyarországon ahhoz, hogy a párt a fent vázolt irányelveknek megfeleljen, elsőként is a csak hatalmi helyzetből fenntartható ellenforradalmi tételt kellett felülbírálni. „Most dől el, összetörjük-e magunkat saját korlátainkon, vagy mi törjük össze korlátainkat”⁷ – fogalmazta meg Pozsgay Imre, a párt reformszárnyának vezető személyisége 1956 újraértékelésének tétjét a párt szemszögéből. E mondat azon az 1988. május 20–22-i országos pártértekezleten hangzott el, amelyen megtörtént Kádár János menesztése a pártfőtitkári pozícióból, és több olyan döntés is született, amely alapvetően befolyásolta a későbbi történeteket. Pár nappal e nagy jelentőségű értekezlet után Grósz Károly, az új pártfőtitkár megbízta Harangozó Szilveszter vezérőrnagyot, a Belügyminisztérium III. számú főcsoportfőnökségének vezetőjét, hogy állapítsa meg, Nagy Imre és társai hol nyugszanak, ezt követően 1988. augusztus 3-án az Új köztemetőben megkezdődött a sírok helyének meghatározása. Ezzel megtörtént az újratemetés irányába tett első lépés, de még annak hangsúlyozása mellett, hogy az csupán kegyeleti aktus, és nem rehabilitálás vagy 1956 újraértékelése.

A pártértekezlet döntésének értelmében ugyanakkor az MSZMP Központi Bizottsága (KB) megbízott egy munkabizottságot, hogy dolgozza ki a párt új reformprogramját.⁸ A bizottság elnökévé Pozsgay Imrét nevezték ki. A munkabizottság első számú albizottságát Történelmi Albizottság néven felhatalmazták, hogy történészek bevonásával dolgozza fel az elmúlt négy évtized történelmének eseményeit, és ennek keretében értékeljék újra az 1956-ban történeteket. A tét – ahogy a fenti Pozsgay-idézet is érzékelteti – súlyos volt: képes lesz-e az MSZMP pártszakadás nélkül reformerővé válni, és nemcsak mint akadályozó és eltörlendő tényező, hanem mint résztvevő a rendszerváltozás folyamataiban jelen lenni.

⁶ Az SZKP Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának Jakovlev részére készített emlékeztető Kapcsolatok a kelet-európai országokkal, stratégiai alapvonalak címmel. In Békés-Byrne (szerk.) 1999, 9. dokumentum.

⁷ A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve, 1988. május 20–22., 1988, 148.

⁸ A társadalom és a gazdaság három évtizedes fejlődésének átfogó, tudományos vizsgálatára, politikai elemzésére, a párt program-nyilatkozatának felülvizsgálatára kiküldött munkabizottság. Lásd: Szekér–Riba 2014, 49.

A feladata nem volt könnyű, az új értékelésnek szinte teljesíthetetlenül sok szempontnak kellett megfelelnie. Igazodnia kellett a párt félelmeihez, az átmenetben betöltött valós helyzetéhez és a jövőben vágyott szerepéhez. Olyan formulát kellett találni, amelyik gyökeresen nem kérdőjelezi meg a kommunista rendszer negyven évét és nem hangsúlyozza túl a párt felelősségét, a pártegység megőrzése érdekében az '56-os megtorlás ideológiai talaján álló ortodox vonal számára is elfogadható legyen, ugyanakkor a rendszer ellenzéke is előrelépésként értékelje.

Január végére az albizottság elkészült a *Történelmi utunk* című száztíz oldalas tanulmányával, amely az ellenforradalommal szemben a „népfelkelés” megjelölést javasolja az események árnyaltságának érzékeltetésére a megfelelő csatolt magyarázattal kiegészítve: „A népfelkelés kifejezés tulajdonképpen azt jelzi, hogy itt széles tömegek elégedetlenséggel és a helyzet megváltoztatásának igényével léptek fel. Az alapmotívuma a szocializmus megújítása volt, de a kezdetektől a legkülönbözőbb tendenciák keveredtek, illetve az utcán és a következő napokban sok irányú és ellentmondásos folyamatok együttese figyelhető meg”⁹ – foglalta össze 1989. január 29-én Berend T. Iván, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, az albizottság vezetője a tanulmány álláspontját.

A bizottsági vitára 1989. január 27-én került sor. A „pártszerű eljárás” szerint az albizottság által felterjesztett javaslatot a Politikai Bizottság, majd a Központi Bizottság elé kellett volna terjeszteni, és az e testületek által elfogadott értelmezést lehetett volna mint hivatalos pártvélemény nyilvánosságra hozni.¹⁰ „Jól tudtam, hogy mi lesz ennek a következménye – emlékezett vissza Pozsgay. – Mindenképpen az, hogy elmaszatolják, rossz kompromisszumokkal megtörik a mondanivaló lényegét, feloldják a pártfrazéológia langyos vizében, s végül a szülőanyja sem ismer rá az alapgondolatra.”¹¹ Pozsgay – saját bevallása szerint – ennek kívánta elejét venni. Az értekezlet utáni sajtótájékoztatón óvatos beszédmód uralkodott, és a bizottság tagjai ügyeltek arra, hogy érzékeltessék állásfoglalásuk sokrétűségét, háttéranyag jellegét, és kerüljék a hivatalos vélemény

9 <https://videotorium.hu/hu/recordings/2106/1956-nepfelkeles-nagy-imre-rehabilitacioja-akb-tortenelmi-albizottsaganak-nyilatkozata> (letöltve: 2021. június 3.); Berend T. Iván a Magyar Televízió *Hét* című, vasárnapi hírösszefoglalónak adott interjúja, amit a BBC magyar adása is közvetített január 29-én, és a *Népszabadság* 1989. február 4-i száma közölt.

10 Székér–Riba 2014, 52.

11 Pozsgay 1993, 94–95.

látszatát. Pozsgay azonban ennek pont az ellenkezőjére törekedett. „A bizottsági ülés végén sajtóértekezletet tartottunk. Én pedig sejtetően azt mondtam, aki még kíváncsi a véleményemre, annak állok rendelkezésére.” A Kossuth rádió két riportere, Orosz József és László József élt e felajánlott lehetőséggel.

A *168 óra* című rádióműsor 1989. január 28-i adásában¹² Orosz József riportere a következő kérdést tette fel az akkor államminiszter, KB- és PB-tag Pozsgay Imrének: „Hogyan ítélik meg Nagy Imre 1956-os szerepét, tevékenységét?” Válasz: „[...] ez a bizottság a jelenlegi kutatások alapján népfelkelésnek látja azt, ami 1956-ban történt, egy oligarchisztikus és a nemzetet is megalázó uralmi forma elleni felkelésnek.”¹³

E mondat mind a közvéleményben, mind a párton belül megrázó erejű volt. A mai napig Pozsgay-puccsként emlegetik ezt az eseményt, és bár Pozsgay a nyilatkozataiban ezt a minősítést visszautasítja, mondván, mögötte nem álltak a puccshoz nélkülözhetetlen „összeesküvő társak”¹⁴, a dolog horderejét a saját maga által adott értelmezés sem értékeli másként, hiszen mint írja, e bejelentésben benne rejtett, hogy „gyökereinél robbantsa ki a pártot a talajból”.¹⁵

Pozsgay a párt szempontjából egzisztenciális jelentőséggel bíró kérdésben hivatalos véleményként jelenített meg egy olyan álláspontot, ami nem volt a párt hivatalos álláspontja. Sőt, nemcsak a „pártszerű eljárásrendet” nem követte, de az albizottság által javasolt fogalmi irányvonalat sem. Ezt a különbséget fontos hangsúlyozni. Számos visszaemlékezés, utólagos értelmezés úgy interpretálja a történeteket, hogy Pozsgay lényegében az albizottság álláspontját ismételte meg rádióinterjújában.¹⁶ Ez tévedés. A *Történelmi utunk* című tanulmány az '56-os felkelés mögött

12 Az interjú rövidített, de az érintett mondatot tartalmazó változatát a *Reggeli Krónika* hajnali, háromnegyed ötös adása már leadta. A teljes beszélgetés délután négykor hangzott el a rádióban. Grósz Károly ezen a napon utazott Davosba, és három nap múlva tért csak haza.

13 Idézi: Pozsgay 1993 [222–227], 224.

14 Uo., 96.

15 Uo.

16 Orosz József úgy fogalmaz, Pozsgay „plagizálta” Ormosékat: https://index.hu/video/2009/01/28/husz_eve_lett_nepfelkeles_ezerkilencszazotvenhat/ (letöltve: 2021. július 10.). Buják 2019, 20–23.: „...az albizottság ülésén meglehetősen passzívan viselkedő Pozsgay legkevésbé sem a saját véleményét interpretálta, hanem a testület álláspontját tolmácsolta. Erről az interjú szövege maga tanúskodik, szívósan ismétli, sulykolja, hogy ez a szakértők álláspontja. [...] A nyilatkozatban végig érzékelteti, hogy az albizottság tájékozódott, vizsgálódott, tartalmas munkát folytatott.”

meghúzódó jogos elégedetlenséget a sztálinizmus visszaéléseivel magyarázta. A „népharag” a kommunizmusból törölni kívánta a sztálinista vonásokat és a terrorisztikus elhajlásokat: „ebben a szituációban a szocializmus megtisztítását és megújítását zászlajára tűző mozgalom lépett a színre.” 1956 eddig a pontig népfelkelés. „Ez adta az egyik alapvonását, fővonását ennek a fellépésnek.” Ebbe a fellépésbe azonban belekeveredtek „a legkülönbözőbb tendenciák”. „A Horthy-rendszer deklasszálódott, sértett, sőt bebörtönzött elemei, [...] esetenként szélsőjobboldali törekvések, a kommunistákkal szembeni revans hangulatot képviselő, lincshangulatot megtestesítő rétegek, csoportok”¹⁷ – értelmezte Berend T. Iván az albizottsági állásfoglalást. Ennek alapján az ’56-ra vonatkoztatható helyes definíció: *népfelkelés ellenforradalmi elemekkel*.

Az albizottság lényegében ahhoz a „kétszakaszos” meghatározáshoz tért vissza, amit a szovjet intervenció és a forradalom leverése után a Kádár-kormány első hivatalos véleményként megfogalmazott: „A hazánkban október 23-án megindult tömegmozgalom, amelynek nemes célja a Rákosi és társai által elkövetett párt- és népellenes bűnök kijavítása, a nemzeti függetlenség és szuverenitás védelme volt, [...] a mozgalomba beburakodott ellenforradalmi elemek növekvő befolyása révén veszélybe hozta szocialista vívmányainkat, népi államunkat, munkás–paraszt hatalmunkat, hazánk létét”¹⁸ – hangzik a Kádár-kormány november 4-én kiadott nyilatkozata, amely az elmarasztalás mellett még békülékeny hangot üt meg, és a forradalom bizonyos vonulataival az együttműködés lehetőségét is nyitva hagyja. Ezt az értelmezését addig a pillanatig tartotta érvényben, amíg a teljes körű rendteremtés feltételei meg nem teremtődtek számára. Egy hónap múlva, december 5-én már kiadta az eseményeket általánosan és minden kétséget kizáróan elítélő, *ellenforradalmi összeesküvés* tételmondatát meghirdető párthatározatát.

Pozsgay az albizottsági állásponttal szemben a történeteket „egy oligarchisztikus és a nemzetet is megalázó uralmi forma elleni felkelésként” értelmezi. Ez a kommunista rendszer felelősségének egy lényegesen átfozóbb és erőteljesebb hangsúlyozása. Pozsgay értelmezésében a felkelést kiváltó okok és követelések pedig nem állnak meg a kommunista rend-

17 <https://videotorium.hu/hu/recordings/2106/1956-nepfelkeles-nagy-imre-rehabilitacioja-akb-tortenelmi-albizottsaganak-nyilatkozata> (letöltve: 2021. június 3.).

18 Vass–Ságvári (szerk.) 1964, 13–17.

szer reformjánál. Az interjúban a népfelkelés célkitűzései kapcsán a szocializmus megújításának szándékáról még csak sorok között sincsen szó. Pozsgay a rendszer átfogó, egészét érintő bírálatát az alábbi mondatával még fokozza: „Itt visszamenni nem '56-hoz kell, hanem ahhoz a 48/49-ben vállalt vagy kényszeredett szocialista modellhez, amelyik egészében úttévesztésnek bizonyult.”¹⁹ Pozsgay minden jelző nélküli „népfelkelés” meghatározása azzal a *dicsőséges népfelkelés* értelmezéssel azonos, amit a párt és Nagy Imre az október 28-i fordulat után – a többpárti viszonyrendszert is elfogadva – képviselt, melynek során az eseményeket nemzeti demokratikus fordulatnak nevezte, és „egyértelműen a forradalom platformjára helyezkedett”²⁰.

Pozsgay „egyéni akciójával” azon túl, hogy „szabálysértések” sokaságát követte el, sorsfordító kérdésben állította kész helyzet elé a pártot. E „puccsra” válaszul az MSZMP kizárhatta volna a soraiból, megfoszthatta volna tisztségeitől, vagy legalább valamiféle megrovásban részesíthette volna. A párt azonban semmi ilyet nem tett, nem vállalta, hogy elhatárolódjon a legnépszerűbb politikusától, vagy nyíltan szembemenjen a társadalmi akarattal. Mégpedig azért nem, mert már „egy demokratizálódó politikai koordináta-rendszerben” volt kénytelen mozogni, ahol a társadalom nyomása közvetlen igazodási ponttá vált. Ez az elvárás azonban nem hozta könnyű helyzetbe az állampártot, mert bár a demokratizálódás tendenciái egyre jobban éreztették a hatásukat, az egypárti diktatúra rendszere még érvényben volt. Ahhoz, hogy a hatalom ebben a még fennálló rendszerben a lehető leghatékonyabban tudja érvényesíteni akaratát, a párt egységben tartása kardinális jelentőséggel bírt. Ebben a helyzetben nemcsak a társadalom nyomását kellett igazodási pontként figyelembe vennie, de a különböző pártirányvonalak érzékenységét is. Ez a kettős feladat '56 újraértékelése kapcsán hordta magában a legnagyobb nehézségeket, hiszen az ellenforradalmi tételhez egzisztenciálisan kötődő ortodox vonal torkán is le kellett nyomni az új értelmezést.

Ennek a kényszerűségnek a nézőpontjából is érdemes végiggondolni Pozsgay „népfelkelés” bejelentésének párt általi kezelését. Ugyanis e nyilatkozat, még ha gyökereinél is rendítette meg a pártot, de lehetőséget is

¹⁹ Pozsgay 1993, 225.

²⁰ A párt 1956-os értékelésével kapcsolatos álláspontjának változását lásd: Ripp 2002, 146–158.

rejtett a számára: hozzásegítette ahhoz, hogy úgy legyen túl 1956 kényszerű átértékelésén, hogy az a társadalom számára is elfogadható legyen, és ne vezesse el az MSZMP-t egy pártegységet is felemészítő fogalomértelmezési labirintusba. „A párt, amelynek többen a szakadását vélik, ezekben a napokban tisztítótűzön megy keresztül. És igaz ugyan, hogy megpörkölődik, megszenvedi ezt a tisztítótűzet, de azért, ha túljut rajta, akkor – ha úgy tetszik – új bőrt növeszthet; új, korszerűbb tartalommal, erőteljesebb, vonzóbb külsővel léphet ki a politikai porondra, és jobb eséllyel vehet részt azokban a harcokban, amelyek óhatatlanul várnak rá a többpártrendszerben”²¹ – fogalmazta meg az események forгатagában a benyomásait Martin Kovács Miklós rádióriporter.

Pozsgay „népfelkelés” bejelentése történetének mindezekkel összefüggésben van az albizottsági álláspont és a Pozsgay-nyilatkozat különbsége mellett még egy kevésbé hangsúlyozott, de nem mellékes részlete, mégpedig, hogy az MSZMP hivatalos véleményként soha nem fogadta el Pozsgay egyszavas „népfelkelés” meghatározását. Amit elfogadott, az az albizottság álláspontja volt. „Kérem [...] számomra egyedül a cím új, a népfelkelés. De ha odatettek volna egy kötőjelet, ami összhangban lenne a tartalommal, népfelkelés, kötőjel, ellenforradalom, én máris aláírom az egész okmányt, mert ez a szöveges rész [...] az egy kiegyensúlyozott dolog, ami elindul a népfelkeléstől, egy igazságos politikai felkeléstől, és eljut az ellenforradalomig. Itt van benne a szövegben, el lehet olvasni. [...] Most leegyszerűsítem, de hogy megértsék a szituációt, mert ha ezt el fogják olvasni, szerintem velem együtt a Munkás–Paraszt Hatalomért kitüntettek is alá fogják írni. [...] Ebben egyetlen olyan dolog nincs, amit nem lehetne elfogadni”²² – fogalmazott Grósz Károly pártfőtitkár a népfelkelés kérdését tárgyaló, február 10–11-i KB-ülés vitaindító felszólalásában. A vita lezárultával a Központi Bizottság közleményben biztosította Pozsgay Imrét támogatásáról, ugyanakkor a következő állásfoglalást fogalmazta meg: „1956-ban valóságos felkelés, népfelkelés tört ki, amelyben szerepet játszottak a demokratikus szocializmus erői, de kezdetektől fogva jelen voltak a restaurációra törekvő erők, a deklasszáldott és lumpen elemek, és október végétől felerősödtek az ellenforradalmi cselekmé-

21 Idézi: Kimmel 1990, 43.

22 *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyve* I. 1993, 35.

nyek.”²³ Az MSZMP tehát az albizottság *Történelmi utunk* című tanulmánya talaján az ellenforradalmi vonulatot is érvényben tartó, „kétszaskozos” értelmezés mellett döntött. Ennek a KB-döntésnek ugyanakkor fontos sajátossága, hogy az a nyilvánosság előtt szinte meg sem jelent. A sajtóban főként a Pozsgay mellett kiálló KB-közleményt lehetett olvasni, nem pedig a hivatalos állásfoglalást, a közvélemény számára felerősített, hivatalosnak ható minősítéssé így Pozsgay egyszavas „népfelkelése” vált. A párt nyilvánosság számára közvetített kommunikációja és a hivatalos álláspontja tehát nem volt azonos.

Beszédek ezzel kapcsolatban Grósz KB-vitában elmondott szavai: „Nem az anyagban és nem a sajtóközleményben, hanem a politikai munkában kell választ adni azoknak, akik, úgy látszik, nem tudtak még megbarátkozni azzal a felfogásunkkal, hogy az e téren lévő egyoldalúságot is a korábbi anyagoknak megfelelően kiigazítsuk. [...] Én nem hiszem, hogy ezt pártokmányban kell megfogalmazni, ez a politikai munka dolga.”²⁴ Vagyis a közvélemény higgye, amit hinnie kell, az érzékeny párttagoknak pedig – belső fórumokon és a hivatalos pártvéleményre hivatkozva – kellően hangsúlyozzák az „ellenforradalmi elemeket”. A Pozsgay-interjú kezelésével és kommunikálásával a párt úgy értékelte át 1956-ot, hogy a keményvonalas irányzat előtt ne kelljen feltüntetni, mintha a népfelkeléssel a pártvezetés azonosulna. Miközben a társadalmi nyilvánosság a Pozsgay-nyilatkozatot annak az átértékelésnek a megtörténteként élte meg, ami feltétele volt a társadalmi konszenzus lehetőségének.

Nemzeti megbékélés

A Pozsgay-nyilatkozattal és az ahhoz kapcsolódó MSZMP-állásfoglalással megtörtént a párt részéről 1956 újraértékelése. Ez fontos lépést jelentett a rendszerváltás felé, és nem utolsósorban annak a feltétele is megteremtődött, hogy Nagy Imre újratemetése anélkül, hogy az a hatalom álláspontjával való nyílt szembemenetelt jelentse, már nem csupán kegyeleti

²³ Idézi: Kimmel 1990, 63–64.

²⁴ *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei I.* 1993, 179.

aktusként rendezhetővé vált. A „görcs” persze 1956 körül továbbra is megmaradt a párt berkein belül. „Ha rosszak az idegeink, akkor nem fogjuk kibírni”²⁵ – fogalmazott Grósz Nagy Imre újrateremtésével kapcsolatban a PB-ülésen. Az ellentmondás a vállalt és a valós vélemény között pedig továbbra is fennállt, hasonlóan a Kádár-rendszer ’56-os minősítéséhez, amikor a rendszer hivatalos véleményéből az összeesküvés tételét nyíltan nem szívesen vállalta fel, de arra „legitimitási” okokból szüksége volt.

Az ellenforradalmi tétel elhagyása után a párt kommunikációs stratégiája ennek az ellentmondásnak és az ’56 „palackból történő kiengedéséből” fakadó veszélyeknek a kezelésére helyezte a fő hangsúlyt. A retorikai szóhasználat pedig, amely megoldani igyekezett ezt a feladatot, a „*nemzeti megbékélés*” jelszava lett.²⁶ Ebben pedig a minősítés nélküli népfelkelés „pontosítását” jelentő ellenforradalmi elemeknek fontos szerep jutott.

A folt nélküli népfelkelés már csak azért sem volt járható út az MSZMP számára, mert az a párt meghatározó részét fokozottan meghagyta volna a felelős szerepben. Ez különösen problémás abban a Kádár-rendszerben, amelyben ugyanaz a személy fémjelzte a sztálinista beidegződéseket idéző megtorlást és a reformkommunista hagyományokon álló konszolidációt. ’56 vonatkozásában a reform- és a retrográd vonal szerint differenciálni az MSZMP vezetőit szinte lehetetlenség. Horn Gyula, aki a nyolcvanas évek végén a reformkommunisták egyik zászlóvivőjének számított, ezt a problémát így fogalmazta meg: „Nagyon sokan vannak azok egyfelől, akik ma nagyobb reformerek, mint valaha voltak [...] de azért meg kell mondanom, hogy mindannyian, egyikünket sem kivéve, mi is szolgáltuk a rossz politikát. Kivétel nélkül. Mert ha nem akartuk volna szolgálni, akkor akár pártapparátusbeli, akár más tisztségeket is fel kellett volna ajánlani.”²⁷ Horn meglátása szerint ebben a helyzetben: „a párt politikája csak egy irányba mutathat: [...] Nagyon lényegesnek tartom, ezt hangsúlyozzuk mindenütt, itt *megbékélésre hívunk, még hozzá olyan megbékélésre, amely kizárja a tetemrehívást*. [Kiemelés tőlem – Sz. N.]”²⁸

25 Idézi: Kenedi 1996, 306.

26 Szekér 2015, 126–127; lásd még: Botyánszki 2013, 40–62.

27 *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei I.* 1993, 1000.

28 Uo.

Ennek a tetemrehívást kizáró, a hatalom berkein belül és kívül a nemzet egészét átfogó megbékélésnek a retorikai alapelvei Grósz Károly fentebb idézett, 1989. február 10-i KB-ülés vitaindító felszólalásában már tetten érhetőek. Fejtegetése abból indul ki, hogy 1956-ban a magyar társadalmat minden oldalról mély sebek érték, a párt – szakítva korábbi fel fogásával – azt is elismeri, hogy e tragédia során nemcsak a felkelők, de a hatalom részéről is történtek visszaélések. Az 1956-ból fakadó sérelmek elemzésében a felkelők által elkövetett törvénysértéseket párhuzamba állítja a hatalom eljárásával, és e két sérelem között gyakorlatilag egyenlőségjelet tesz. Mind a két oldalnak megvan tehát a maga fájdalma, senki nem róhat fel a másiknak büntetlenül semmit.

A sebek felszakítása azonban nem szolgálja a nemzeti megegyezést és egységet – véli Grósz Károly. A múlt sérelmei felett való kesergés, vagy ahogy Grósz fogalmaz, „a köldöknézegető múltba nézés” mint választható lehetőség adva van ugyan a magyar társadalom számára, de ha ezt az utat választja, a kibontakozás lehetőségét veszi el magától. „Ez-e a magyar társadalom legfontosabb problémája? [...] Nem, sajnos nem ez a legfontosabb és legsúlyosabb problémánk. [...] Nekünk ma elsősorban a kibontakozással összefüggő kérdésekkel kell törődnünk, és erre kell terelnünk a társadalom figyelmét is.”²⁹ Az ország nagyon mély gazdasági válságban van, és a nemzeti egység az egyetlen lehetőség arra, hogy e válságból kilábaljon. Ennek feltétele azonban a sérelmek elengedése. Ezért a főtitkár minden párttagot arra kér: hunyjon szemet az „ellenforradalmárok lincselései” és egyéb törvénytelenégei felett, és ahhoz, hogy az ország elindulhasson a kibontakozás útján, a megbékélés feladata vár a társadalomra is. Akik ezt nem képesek megtenni, akik továbbra is a múlt kérdésein rágódnak, azok a magyar jövő elvesztésének lehetőségével játszanak.

A rendszerváltozás hátralevő időszakában a nemzeti megbékélés mint a társadalomtól elvárt magatartásforma a sajtóorgánumokban, a párt különböző testületeiben és egyéb hivatalos fórumokon újra és újra megfogalmazódott. Sőt, a háttérből is, állambiztonsági irányelvekben is érvényesült, ahogy az az Állambiztonsági Operatív Bizottság jelentéséből is kiténik: „Az új társadalmi-gazdasági modell fejlődési irányát bemutató széles körű propaganda hasson a társadalom legszélesebb rétegeire,

²⁹ *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei I.* 1993, 11.

hangsúlyozva, hogy a társadalmi értékteremtés vívmányai csak a békés átmenettel őrizhetők meg és gyarapíthatók, s ez az MSZMP nélkül nem képzelhető el, az MSZMP ennek az egyik legfőbb garanciája.”³⁰

A megbékélés „programjával” ösztársadalmi szinten lehetett azonosulni, így a szélsőséges személyek és a nemzetre veszélyes politikai irányvonalak kategóriáját is könnyen lehetett e „nemzeti megbékélés” elfogadásának függvényeként körvonalazni. A párt pedig kulcsszereplőként léphetett fel, amely a nemzeti megbékélés kompromisszumos békéjének felajánlásával kezdeményezőként egyengeti a nemzeti egység és a kibontakozás útját. Ehhez a szerephez azonban nélkülözhetetlenül szükség volt az események mögött megbúvó „ellenforradalmárookra”, hogy a köztörvényes bűneik és a párt halottai, ha nem is fő szólamként, de a sorok között hangsúlyozva legyenek, a népfelkelés mellett, ha nem is nyíltan vállalva, de az ellenforradalmi jelző ott legyen. Ezek teszik lehetővé a kölcsönös megbocsátás gesztusát.

A nemzeti megbékélés gondolatának legkézzelfoghatóbban Nagy Imre újratemetése kapcsán igyekezett érvényt szerezni a párt. És hogy a választott stratégia sikeresnek volt mondható, az az újratemetést követő június 23–24-i KB-ülés felszólalásaiból is kitűnik. A felszólalók szinte kivétel nélkül hangot adtak annak a megkönnyebbülésnek, hogy különösebb földindulás nélkül „megúszták” ezt a rettegett ceremóniát. Nyers Rezső egy hasonlattal érzékeltette, hogy végeredményben elégedett az események lefolyásával: „Az eddigi menetet – sportnyelven kifejezve, azért itt egy politikai birkózás folyt – én döntetlennek ítélem a magyar politikában, mondjuk, a hatalom és az ellenzék, a párt és a kritikusai között.”³¹ Horváth István belügyminiszter pedig így összegezte a történeteket: „Ha bárki bizonyos lett volna abban, hogy ezen a június 16-án így túl leszünk, mint ahogy ez bekövetkezett, ha ezt előre mindenki így bizonyosra beígérte volna, mint ahogy ezt utólag látjuk, akkor azt hiszem, hogy elfogadtuk volna. [...] Azt gondolom, nekünk nagyon rontotta [...] az esélyünket és a hitelünket az a körülmény [...] hogy bizony folt van a múltunkon. Ennek a tudatában kell ehhez az egész üggyhöz viszonyulni, és ez nem azt jelenti,

30 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 2.7.1. NOIJ 1. 11. 6. 59. d. 92.

31 *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei II.* 1993, 1121.

hogy be kell hódolnunk, lábhoz kell tenni a fegyvert itt akkor is, amikor igaztalan meg nemtelen dolgokkal jönnek előttünk.”³²

A temetéssel kapcsolatban felszólaló KB-tagok közül ugyanakkor többen megfogalmazták, hogy megkönnyebbülésükbe hiányérzet is vegyül, ugyanis úgy érzik, a megbékélés koncepciójának egy fontos eleme csorbát szenvedett: a párt sérelmei, halottai nem kapták meg a megfelelő hangsúlyt. „Az bizony nagy baj, hogy ezeket a kommunista mártírokat a párt kiengedte a kezéből” – adott hangot fenntartásainak Szilágyi Péter. „Mi elismerjük azt az emberi jogot – a temetéssel ezt nyilvánosan demonstráltuk –, hogy a tőlünk eltérő politikai elveket vallók is gyászolhatják halottaikat. De mi is elvárjuk, hogy eközben ne érje semmiféle kegyelet-sértés a hozzánk közeli áldozatok emlékét”³³ – fogalmazott Grósz Károly, majd – az ő szóhasználatát idézve – egy „drámai” levelet húzott elő: Asztalos és Sziklai elvtársnő Központi Bizottsághoz intézett sorait, melyekben az '56-os lincselések áldozatának két özvegye sérelmezi, hogy Nagy Imre újratemetése kapcsán az ő fájdalmukat semmibe vették, és „hősnek, mártírnak, vértanúnak titulálták azokat a köztörvényes gyilkosokat is, akik férjeinket, apáinkat meggyilkolták”.³⁴

Az újratemetést elemző hozzászólások arra a tényre is figyelmeztettek, hogy az '56-tal kapcsolatos megemlékezések sora nem zárul le június 16-ával, a párt számára a legfőbb kihívást ebben a tekintetben október 23-a jelenti majd. A temetés tanulságaiból le kell vonni '56 kezelésének kudarcait és sikereit; ebből kiindulva kell kialakítani azt a stratégiát, ami mentén a párt október 23-ából – Nyers Rezső sporthasonlatával élve – ne csak döntetlennel, hanem akár 1–0-s győzelemmel is kijöhessen. Aczél György, mint vérbeli hatalomtechnikus, véleményét már a jövőre és a közelgő október 23-ára vonatkozóan így fogalmazta meg: „Nekünk vissza kell utasítani, mert alaptalan a »bűnös párt« fogalma. Egy megtisztult párt image-ét kell megteremtteni, mert az önostorozás nem vezet most

³² Uo., 1177.

³³ Uo., 1121.

³⁴ Uo., 1274. A levél ezután javaslatot tesz az '56-os megtorlás áldozatainak a köztörvényes bűnökben való érintettség alapján történő csoportosítására. Jellemző, hogy a mai napig is érvényben lévő rehabilitálás illeszkedik e javaslatban megfogalmazottakhoz. Részletesen lásd: Kahler 2014, 77–81.

már sehova, legfeljebb a bűnbakkereséshez. [...] Az engedményekről próbáljunk áttérni a kezdeményezésekre.”³⁵

Az új közmegegyezés

A Nagy Imre újratemetését értékelő Központi Bizottság ülésén többen megfogalmazták, hogy nem jó stratégia, ha a párt számára a dolog tétje csupán annyi, hogy végre „túl legyen” a kritikus évfordulón, nem szabad megelégedni a megtúrt résztvevő státusával, hanem kezdeményezőként, nélkülözhetetlen szereplőként kell fellépni, és meg kell próbálni 1956 kapcsán is a figyelmet a múlttól a jövő felé irányítani. A megfelelő megoldás azonban nem volt kézenfekvő. A Nagy Imre újratemetését követő KB- és PB-üléseken, a pártfórumok különböző testületeiben az 1956-ról szóló vitákban megerősítést nyert, hogy a nemzeti megbékélés jelszava helyes, ugyanakkor az abban rejlő lehetőségeket jobban ki kell használni, a hangsúlyokat erőteljesebben a békés átmenetre és az új közmegegyezésre kell helyezni. A Központi Bizottság július 28-i ülésén ennek jegyében fogalmazódott meg, hogy az október 23-i ünnepnapnak a békés átmenet eredményeképpen megszülető új korszak nyitányát kell jelképeznie, amellyel a demokratikus megújulást kell ünnepelni. És miután az MSZMP-hez kötődő politikusok teremtették meg a békés átmenet feltételeit, ezen az ünnepen főszereplőként kell megjelenjenek. Ahogy azt Horn Gyula megfogalmazta: „...az egész múlt és benne az 1956 és 1956 utáni időszak tisztázásának alapját az MSZMP teremtette meg, ezt nem lehet eléggé hangsúlyozni, és az MSZMP volt a támasza mindannak a folyamatnak, ami végbement.”³⁶ Hogy ez a nap pontosan milyen nevet kapjon, ekkor még nem körvonalazódott egyértelműen, de a „népi demokratikus megújulás napja” tartalmában már közel állt a „köztársaság kikiáltásának ünnepéhez”. Az események gyakorlati lebonyolításával kapcsolatban a Központi Bizottság azt is tisztázta a tagjai előtt, hogy a párt saját álláspontját egy kommunikében kifejtheti, de az új helyzetben mint döntési

³⁵ *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei II.* 1993, 1230.

³⁶ Uo., 1172.

jogkörrel rendelkező hatalmi tényező nem jelenhet meg. Az ünnepnap, melyet az Országgyűlésnek kell majd beterjesztenie, nemcsak tartalmában, de formájában sem kötődhet a párthoz vagy a pártemlékezéshez.³⁷

„Dehogy akartuk mi elhomályosítani 1956. október 23-a emlékét a harmadik Magyar Köztársaság október 23-i kikiáltásának ünnepével, ahogyan azt akkor az 1956-os veterán harcosok közül többen gondolták, illetve szóvá tették. Éppen ellenkezőleg, 1956 fényének növelése, jelentőségének tudatosítása és példájának követése állt szándékunkban”³⁸ – emlékszik vissza Szűrös Mátyás húsz évvel azután, hogy ünnepélyes keretek között kikiáltotta a Magyar Köztársaságot. A korabeli Közpon-ti Bizottság jegyzőkönyvei és az eseménnyel kapcsolatban keletkezett pártiratok azonban arra engednek következtetni, hogy igenis volt ilyen törekvés a párt és a hatalom részéről. „Nemcsak az MSZMP, hanem az állampárt önfelszámoló kongresszusa után a jogutódként létrejött MSZP is a »nemzeti megbékélés« koncepció keretében igyekezett baj nélkül túl-jutni a forradalom évfordulóján. A köztársaság kikiáltását nyilvánvalóan azért időzítették október 23-ára, mert azt remélték, hogy mentesítik a napot a múlt harcainak keserves emlékétől”³⁹ – írja Ripp Zoltán a köztársaság kikiáltásának hátterét elemezve.

A köztársaság kikiáltásának alkotmányjogi feltételeit a Nemzeti Ke-rekasztal dolgozta ki, melynek alapján az 1985-ben megválasztott Or-szággyűlés 1989. október 18-án emelte törvényerőre az Alkotmány mó-dosítását, amely kimondja: Magyarország köztársaság. Az aznap esti kormányülésen Glatz Ferenc művelődési miniszter tett javaslatot arra, hogy az alkotmánymódosítás kihirdetésének napja, mely egyben a Magyar Köztársaság kikiáltásának ünnepe is, legyen október 23-án. A kormányü-lésen a javaslatot elfogadták. Németh Miklós miniszterelnök október 20-án terjesztette a parlament elé: „Bejelentem a tisztelt Országgyűlésnek, hogy a kormány kész megteremteni a feltételeket ahhoz, hogy a törvény kihirdetésének és ezzel hatályba helyezésének napja október 23-a legyen. Mindez lehetővé teszi, hogy október 23-a ne csupán nemzeti emléknap, hanem egyben mint a köztársaság kikiáltásának dátuma vonuljon be ün-nepeink sorába. Ily módon ez az ünnepünk keretbe foglalhatná a totális

³⁷ Uo., 1364.

³⁸ Szűrös 2009, 40.

³⁹ Ripp 2008, 467.

elnyomó rendszer elleni felkelés emlékét és e harc szellemi örökségéként megszülető új, demokratikus jogállamiságot, amelyet elnevezése, a Magyar Köztársaság szimbolizál.”⁴⁰

Az első szabad évforduló megszervezésére az ellenzéki pártok is nagy energiákkal készülődtek.⁴¹ Szeptember 4-én huszonnégy csoport részvételével alakult meg az Október 23-a Bizottság. Állásfoglalásukban hangsúlyozták: kerülni kívánják a március 15-i és június 16-i gyakorlatot, amikor a hatalom igyekezett „az MSZMP szégyenteljes szerepének” elkendőzését szolgáló „nemzeti megbékélés” jelszava köré fűzni az eseményeket. Terveik szerint minden kerület a saját emlékhelyein ünnepelne, majd ezt követné a központi rendezvény négy helyszínen (Corvin köz, Műszaki Egyetem, Hősök tere, Kossuth tér), melynek záróakkordja a Kossuth Lajos téren 18 órakor kezdődne. A nap fő ünnepségének szánt esemény a Parlament tetején lévő vörös csillagot megvilágító reflektorok lekapcsolásával kezdődne, a szónokok (Fónay Jenő, Rác Sándor, Wittner Mária, Obersovszky Gyula, Krassó György) pedig az Országháznak arról az erkélyéről mondanák el beszédjüket, amelyről annak idején Nagy Imre szólt a tömeghez. Delegációjuk október 9-én tárgyalta az ünnepség gyakorlati lebonyolításáról Soós Tiborral, az Országgyűlés Hivatalának vezetőjével. A megbeszélésen az ellenzék képviselői elhatárolták magukat attól a lehetőségtől, hogy a 22 szervezet sorában bármilyen bővítés történjen, különösen pedig, hogy soraikhoz csatlakozzon az újonnan megszerveződő utódpárt, az MSZP. Ezt azzal utasították el, hogy számukra nem elfogadható az MSZP kongresszusa által meghatározott „nemzeti emléknap” fogalom arra a napra, „amely egy nemzeti szabadságharc és forradalom kezdő napja volt”.⁴² Ugyanakkor – ahogy a tárgyalásról készült feljegyzés fogalmaz – „rendkívüli határozottsággal vetették fel”, hogy szónokaik a Parlamentnek arról az erkélyéről kívánják elmondani ünnepi beszédeiket, ahonnan Nagy Imre szólt a forradalom alatt. Ekkor a hivatal ehhez a kéréshez még hozzájárult azzal a megjegyzéssel, hogy a kérdést nyitva hagyják. Németh Miklós bejelentése után azonban az ellenzéki Október 23-a Bizottság mellett egy újabb, a kormány által megbízott bizottság is szerveződött már

40 Majtényi–Mikó–Szabó (szerk.) 2012.

41 Az 1989. október 23-i ellenzéki megmozdulásokról készült dokumentációt lásd: <https://tuntetes-archivum.hu/1989.10.23> (letöltve: 2021. augusztus 27.).

42 Uo.

a köztársaság kikiáltásának megrendezésére. Az erkélyről való beszéd jogát innentől kizárólag erre az aktusra tartották fenn, az ellenzéki szóvivők ezzel kiszorultak a Parlament épülete elé.

Szűrös Mátyás, az MSZMP KB titkára, az Országgyűlés elnöke mint ideiglenes köztársasági elnök ünnepélyes keretek között 1989. október 23-án 12 órakor kikiáltotta a Magyar Köztársaságot. Az előkészületek részeként elrendelték, hogy október 23-ára a Parlament tetejét díszítő csillagot üzemen kívül kell helyezni. Miután azonban ilyen rövid határidőn belül a soktonnás szerkezetet biztonságosan leszerelni nem lehetett, ezért a világitást biztosító műszert kellett megsemmisíteni, „hogy kizárjuk annak a lehetőségét, hogy azt később valaki újra felgyújthassa”, a csillagot fóliával be kellett vonni, hogy „már most semlegesítsük, és beolvadjon az épület tömegébe”⁴³ – hangzott a belső utasítás. Az első szabad október 23-a rendezvényei rendben és emelkedett hangulatban zajlottak. A hatalom igyekezett a spontán és kiszámíthatatlan megnyilvánulásokat kézben tartani. Nemcsak a Parlament tetején lévő csillagról rendelkezett, hanem országosan is utasításba adta a vörös csillagok eltüntetését a középületekről, így az állampárti diktatúrához kapcsolódó szimbólumok sorsát nem a népítélet, hanem egy minisztertanácsi határozat pecsételte meg.

Források és irodalom

- Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 2.7.1. Napi Operatív Információs Jelentések (NOIJ). 1979–1990.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei I–II.* Budapest, Magyar Országos Levéltár kiadványai, 1993.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve, 1988. május 20–22.* Budapest, Kossuth, 1988.
- Vass, Henrik – Ságvári, Ágnes (szerk.) 1964: *A Magyar Szocialista Munkáspárt Határozatai és Dokumentumai, 1952–1962 I.* Budapest, Kossuth.
- Az SZKP Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának Jakovlev részére készített emlékeztető Kapcsolatok a kelet-európai országokkal, stratégiai alapvonalak címmel. In Békés, Csaba – Byrne, Malcolm (szerk.) 1999: *Rendszerváltozás Magyarországon, 1989–1990. Dokumentumok.* National Security Archive – Hidegháború-történeti Kutatóközpont – 1956-os Intézet. 9. dokumentum.

43 Uo.

- Botyánszki, Alexandra 2013: A „nemzeti megbékélés” koncepciója és a rendszerváltás. *Aetas*, 2013/4, 40–62.
- Buják, Attila 2019: Legyen népfelkelés. A harminc évvel ezelőtti Pozsgay-interjú utóélete. *168 Óra*, 2019. január 24., 20–23.
- György, Péter 2000: *Néma hagyomány. Kollektív felejtés és a kései múltértelmezés. 1956 1989-ben. A régmúlttól az örökségig*. Budapest, Magvető.
- Gyurkó, László 1992: *Arcképvázlat történelmi háttérrel*. Budapest, Magvető.
- Kahler, Frigyes 2014: *Az igazság Canossa-járása, avagy adalékok a rendszerváltoztatás és az igazságtétel történetéhez*. Lakitelek, Antológia.
- Kenedi, János 1996: *Kis állambiztonsági olvasókönyv I–II*. Budapest, Magvető.
- Kimmel, Emil 1990: *Végtájak a Fehér Házban*. Budapest, Téka.
- Majtényi, György – Mikó, Zsuzsa – Szabó, Csaba (szerk.) 2012: *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990* (DVD). Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Oplátka András 2014: *Németh Miklós. „Mert ez az ország érdeke”*. Budapest, Helikon.
- Pozsgay, Imre 1993: *1989. Politikus-pálya a pártállamban és a rendszerváltásban*. Budapest, Püski.
- Ripp, Zoltán 2002: 1956 emlékezete és az MSZMP. *Múltunk*, 2002/1 [146–158], 151.
- Ripp, Zoltán 2008: *Rendszerváltás Magyarországon, 1987–1990*. Budapest, Napvilág.
- Szekér, Nóra 2015: Az 1956-os forradalom újraértékelése a nemzeti megbékélés jelszavával. In uő. – Nagymihály, Zoltán (szerk.): *Jeles napok, jeltelen ünnepek a diktatúrában*. Lakitelek, Antológia, 117–133.
- Szekér, Nóra 2016: Záróakkord – nyitószólam. 1989. október 23. – A köztársaság kikiáltásának napja az MSZMP perspektívájából. *Rendszerváltó Archivum*, 2016/1, 7–15.
- Szekér, Nóra – Riba, András László 2014: *A Nagy Imre-kód*. Lakitelek, Antológia.
- Szűrös, Mátyás 2009: *Köztársaság született „harangszavú délbén”. Visszatekintés húsz évvel a köztársaság kikiáltása után*. Budapest, Heraldika.

LÁSZLÓ TAMÁS – BAUER BÉLA

Kádár János emlékezete a magyarországi történelemtankönyvekben¹

Absztrakt

Jelen tanulmányunkban nem törekszünk Kádár János történelmi szerepének elemzésére, hanem arra keressük a választ, hogy a magyarországi „létező szocializmus” vezető politikai szereplőjének karaktere milyen módon épül be napjaink magyar társadalmának emlékezetébe. A kritikai diskurzuselemzés módszerének elveire alapozva a jelenkori magyarországi történelemtankönyvekben megjelenő megnyilatkozásokat vesszük górcső alá. A kutatás egyik kiindulópontjának – a téma sajátosságaiból adódóan – a történelemtankönyvet tekintjük mint egyfajta „hivatalos” és mértékadó ismeretgyűjteményt. Jelen tanulmány keretei között arra vonatkozóan teszünk megállapításokat, hogy Magyarország előző politikatörténeti korszakának „névadója” hogyan jelenik meg azon a diskurzusszíntéren, ami – legalábbis elméletileg – origója és viszonyítási alapja a magyar nemzeti közösség emlékezetének.

Kulcsszavak: Kádár János, történelemtankönyvek, emlékezet, diskurzus, színtér

Abstract

In the present study, we do not seek to analyze the historical role of János Kádár, but to seek the answer to how the character of the leading political actor of “existing socialism” in Hungary is integrated into the memory of today’s Hungarian society. Based on the principles of the method of critical discourse analysis, we examine the statements appearing in contemporary Hungarian history textbooks. Due to the peculiarities of the topic, one of the starting points of the research is the history textbooks as a kind of “official” and authoritative collection of knowledge. Within the framework of the present study, we make findings about how the “namesake” of Hungary’s previous political history appears on the discourse scene, which is, at least in theory, the starting point and reference of the memory of the Hungarian national community.

Keywords: János Kádár; historical textbooks; memory; discourse; scene

¹ Tanulmányunk a Nemzeti Emlékezet Bizottsága és a Századvég Alapítvány együttműködésében végzett kutatáshoz kapcsolódik, melynek témája a kommunista diktatúra emlékezete a magyar társadalomban. Lásd erről részletesebben: Bauer et al. 2021.

A kutatás és jelen tanulmány keretei

A Századvég Politikai Iskola Alapítvány a Nemzeti Emlékezet Bizottságával együttműködésben 2017-ben és 2018-ban egy többlépcsős, egymásra épülő szakaszokból álló kutatást végzett², amelynek munkacíme *A kommunista diktatúra emlékezete a magyar társadalomban*. Megközelítésünk egy összetett módszertanra épít, mely során többféle diskurzusszintér³ párhuzamos, illetve egymásra épülő vizsgálatával igyekszünk pontosabb és átfogóbb képet adni a tanulmányozott időszak emlékezetéről és az azt befolyásoló tényezőkről. A vizsgálat egyik kiindulópontjaként öt, a magyarországi közoktatásban az érettségi előtt álló diákok által a kutatás adott szakaszának idején is használt történelemtankönyvet választottunk elemzésünk tárgyául.⁴

A meglehetősen szűkre szabott – e tanulmányban tárgyalt – téma kiválasztása mögötti koncepció szerint a szovjet megszállástól (1945) – vagy más történelmi szemléleten alapuló értelmezés szerint „felszabadulástól”⁵ – a rendszerváltoztatásig (1989/1990) tartó időszakról való gondolko-

2 A kutatás négy szakasza: 1. szakértői interjúk, dokumentumelemzés, online diskurzuselemzés; 2. fókuszcsoportok; 3. kérdőíves felmérés, fesztiváلكutatás; 4. fókuszcsoportok, szakirodalmi kitekintés.

3 Diskurzusszintér alatt olyan kommunikációs tereket értünk, amelyek egymástól igen eltérő jellegzetességük mind az ott zajló kommunikáció jellege, mind pedig a részt vevő ágensnek tulajdonságai, felkészültsége alapján. A történelemtankönyvek csak egy szintért képviselnek a sok közül, mely a vizsgált téma történész szakértői által erősen kanonizált elemeit, ismereteit sűríti. Ez egyúttal elméletileg azt is jelentheti, hogy ez a szintér kiindulópontként és viszonyítási alapként szolgálhat a más diskurzusszintereken (például az online közösségi terekben, közéleti-politikai diskurzusokban, mindennapi lakossági véleményserékben) megjelenő kommunikáció számára. A társadalmi emlékezet vizsgálatához a különféle diskurzusszintereken felfedezhető megnyilatkozások elemzését látjuk szükségesnek – jelen tanulmány keretei között a potenciális „origónak” számító történelemtankönyveket tekintjük át. A szintér fogalmának hasonló, de jóval cizelláltabb megközelítéséhez lásd: Domschitz–Hamp 2006, 101–173.

4 A tankönyvek pontos listáját 2017 tavaszán állítottuk össze, az Oktatási Hivatal által jóváhagyott valamennyi, az adott képzési szinten elérhető, általános képzési formájú, tematikájú kötetet bevonva elemzésünkbe. Ezek a következők voltak: Bihari Péter – Doba Dóra 2006/2009: *Történelem a 12. évfolyam számára*. Budapest, Műszaki; Borhegyi Péter – Bódy Zsombor – Kojanitz László 2016: *Történelem 12. tankönyv*. Budapest, Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet; Boronkai Szabolcs – Kaposi József – Katona Tamás – Száray Miklós 2016: *Történelem 12. A középiskolák számára*. Budapest, Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet; Dupcsik Csaba – Repárszky Ildikó 2003/2016: *Történelem IV. Középsiskolák számára*. Budapest, Műszaki; Kovács István – Kovácsné Bede Ágnes 2001/2008: *Történelem – tankönyv. 12. osztály. XX. század*. Debrecen, Pedellus.

5 A Boronkai és mások által írt történelemtankönyv például a korszak tárgyalásánál a törzsszöveget kiegészítő első ábrával és feladattal arra invitálja olvasóit, hogy „vitassák meg, hogy a két fogalom (megszállás, felszabadítás) mennyiben és mikor áll egymással ellentétben!” Boronkai–Kaposi–Katona–Száray 2016, 38.

dást erősen befolyásolhatja, hogy az abban az időben történeteket hogyan mutatják be a tankönyvek. Továbbá ezt az ismeretet – amely része lehet identitásunknak is – milylen értékek, értékrendek határozzák meg.

A magyar társadalom emlékezetében⁶ a korszak 1956 utáni részének meghatározó, központi alakja Kádár János személye – nem véletlen, hogy a Kádár-rendszer, illetve -korszak elnevezések általánosan elfogadottak, és használatuk széles körben elterjedt. A történeti időben távolodva az effajta megszemélyesítés a jelentéssűrítés révén egyszerre segítheti a tájékozódást, ugyanakkor információvesztéssel, az értékelések sarkosabbá válásával is járhat.⁷ A kifejezések használatát és bizonyos témákhoz való gyengébb-erősebb kapcsolódását semmiképpen sem tekintjük véletlenszerűnek vagy pusztán szövegalkotási, stiláris következménynek. Az elemzés alaptétele szerint a szövegekben fellelhető lenyomatokból következtethetünk a hivatalos emlékezet alakulására és az azt formáló, szándékolt és nem szándékolt előítéletekre.⁸

Az alkalmazott szemléletmód nagyban épít két, elsősorban kvalitatív szemléletű kutatási módszertanra, a megalapozott elméletre,⁹ illetve a kritikai diskurzuselemzésre.¹⁰ Az elemzési folyamat során előzetes hi-

6 Lásd erről Assmann 2013, Nora 2010.

7 A történeti-történelmi emlékezet problematikájáról lásd: Gyáni 2020.

8 Raymond Williams a szelektív tradíció kultúrája fogalmának segítségével írja le meggyőzően a közösségek emlékezete alakulásának szociológiai „törvényszerűségeit” – bővebben lásd: Williams 2003, 33–40.

9 Bővebben lásd például: Corbin–Strauss 2015.

10 A diskurzuselemzés egy néhány évtizedes múltra visszatekintő, európai hagyományokkal rendelkező kommunikációelemzési módszer. Képviselőinek felfogása szerint a tág értelemben vett beszéd (ide értendő mindenfajta írásos kommunikáció is) a társadalmi cselekvés egyik formája. A társadalmi nyilvánosságban megjelenő vélemények ágencsoportok sajátos nyelvrendszerének a lenyomatai. Egy-egy adott diskurzusról más-más kontextusban és más-más fogalmi apparátus segítségével beszélnek az egyes résztvevők. Az ágensek (és ágencsoportok) egymáshoz való viszonya a megnyilatkozó személyek elvi egyenrangúságán alapul; azaz a diskurzusok hatalmi, hierarchikus összetevői sohasem előre eldöntöttek. A társadalmi valóságot diskurzusok által (is) hozzuk létre, melyek egymáshoz is kapcsolódhatnak. Egy-egy adott téma vonatkozásában kimutathatók úgynevezett csomóponti diskurzusok (gyakran kulcsfogalmak), melyek köré az egyes ágencsoportok saját érvelésüket és stratégiájukat építik. A diskurzusokban való részvétel azáltal is valódi társadalmi cselekvéssé válik, hogy a résztvevők, ágensek a bevésszés (vagy tematizáció) révén folyamatosan uralni próbálják, hogy a társadalom kommunikatív színterein adott téma vonatkozásában milyen gondolatok, fogalmak, érvelések számítsanak relevánsnak és legitimnek. A diskurzuselemzésnek nincs egyetlen, általánosan elfogadott módszertana – elemzésünkben az elméleti belátásokra alapozva mindenekelőtt a vizsgálat tárgyához igazítottuk a konkrét technikákat. A diskurzuselemzésről és annak elméleti hátteréről bővebben lásd Foucault 1998, 50–74; a különféle megközelítések és empirikus irányok összefoglalásáról: P. Szilczl 2018, 3–26; a kvantitatív és kvalitatív szövegelemzési módszereket és e kettő kapcsolatát is tárgyalva pedig Nemesi 2016, 185–215.

potézisalkotás helyett a fenti alapvetésekből kiindulva pusztán kétféle mintavételi szempontot határoztunk meg, melyek alapján kiemeltük a vizsgálandó szövegrészeket. Egyrészt a tankönyvekben egyértelműen, nevesített módon megjelenő, közvetlenül Kádár János személyére vonatkozó, őt említő egybefüggő szövegegységeket, másrészt ugyanilyen szövegrészeket, amelyek nem közvetlenül Kádár személyéhez, de az ő nevéből képzett (vagyis személyével nyilvánvalóan összekapcsolható) fogalmakhoz (például Kádár-rendszer, Kádár-korszak – előzetesen nem meghatározva konkrét kifejezéseket) kapcsolódtak. Ezt követően az elemzési folyamat során kvantitatív és kvalitatív technikákat vegyesen alkalmazva, az elemzéshez összeállított szövegtankönyv korpusz sajátosságaihoz rugalmasan igazodva, lépésről lépésre igyekeztünk fölfejtetni a történelemtankönyvek által kínált olvasato(ka)t, illetve a Kádár-képek némiképp eltérő hangsúlyait.¹¹ Az alábbiakban az egzaktabb adatoktól az értelmező meglátásokig haladva mutatjuk be e munka eredményét.

Előfordulások a történelemtankönyvekben – a számok alapján

Áttekintő jelleggel érdemes először megnéznünk a tényszerű adatokat (1. táblázat). Bár a tankönyvek közötti eltérések több – elemzésünk szempontjából kevésbé lényeges – okból is adódhatnak (például, hogy az egyes szerzők milyen terjedelmű szövegeket írtak, hány illusztrációval, kiegészítővel látták el írásukat, vagy hogy ezek között mennyi volt az idézett dialógus), megállapíthatunk néhány fontos különbséget is.

Általánosságban két tankönyvben, a Borhegyi–Bódy–Kojanitz, illetve a Dupcsik–Repárszky által jegyzett kötetben jóval több szó esik Kádárról, mint a további – általunk vizsgált – háromban. A személynévközpontú megfogalmazások csekély arányával lóg ki a többi közül a Bihari Péter és Doba Dóra nevéhez fűződő tankönyv. Ebből, ha a szerzők értéksemleges-

¹¹ A megalapozott elmélet módszerének elveivel összhangban iteratív folyamat keretei között döntöttünk az éppen soron következő elemzési lépésről az addig feltárt adatok, ismeretek függvényében. Az elemzési technikák részletesebb bemutatását ezért az olvasóval is lépésről lépésre ismertetjük, nyomon követve az általunk is bejárt megismerési utat.

ségre törekvő szándékára nem is következtethetünk egyenesen, könnyen beláthatjuk, hogy egy megszemélyesítő jellegű szimbolizációtól mentesebb tankönyvet vehet kezébe az olvasó, mint a többi esetében. A Kovács István és Kovácsné Bede Ágnes neve alatt megjelent kötet abból a szempontból érdekes, hogy bár az összes előfordulást tekintve csak a negyedik helyet foglalja el az elemzett dokumentumok között, ebben a műben találhatjuk a Kádár-émlítések között arányait tekintve a legtöbb, közvetlenül a politikus személyét érintő megnyilatkozást, ezek túlnyomó többségét pedig a törzsszövegben.

1. táblázat: A „Kádár” szótövet tartalmazó előfordulások száma a tankönyvekben (darab)

Bihari–Doba 2006/2009	Személyét megnevezve	Kapcsolódó kifejezésként	Összesen
Törzsszövegben	13	14	27
Kiegészítőként	14	21	35
Összesen	27	35	62
Borhegyi–Bódy–Kojanitz 2016	Személyét megnevezve	Kapcsolódó kifejezésként	Összesen
Törzsszövegben	24	26	50
Kiegészítőként	66	38	104
Összesen	90	64	154
Boronkai–Kaposi–Katona–Szárny 2016	Személyét megnevezve	Kapcsolódó kifejezésként	Összesen
Törzsszövegben	15	11	26
Kiegészítőként	43	21	64
Összesen	58	32	90
Dupcsik–Repárszky 2003/2016	Személyét megnevezve	Kapcsolódó kifejezésként	Összesen
Törzsszövegben	25	15	40
Kiegészítőként	84	16	100
Összesen	109	31	140
Kovács – Kovácsné Bede 2001/2008	Személyét megnevezve	Kapcsolódó kifejezésként	Összesen
Törzsszövegben	30	7	37
Kiegészítőként	28	11	39
Összesen	58	18	76

Tematikus kapcsolódások, hangsúlyok

Az elemzés további részében – a fókuszáltabb vizsgálódás érdekében – szükségesnek tűnt szűkíteni a tárgyalt szövegegységek körét. Feltételezve, hogy elsősorban a tankönyvek törzsszövege tartalmazza a megjeleníteni, átadni kívánt legfontosabb tudáselemeket, a következő oldalakon az ezekben megjelenő részeket fogjuk megvizsgálni.

A történeti időrendet követő tematikus fejezetek esetében megfigyelhető egy olyan, természetesnek tekinthető elv, hogy az 1956-ot követő megtorlásokig főként Kádár személyéről szólnak a szövegek, az ezt követő időszakot tárgyaló fejezetekben viszont előtérbe kerülnek a kapcsolt szövszövegelemek (például Kádár-rendszer), amelyek a kialakult rezsim történelmi eseményeit tárgyalják (2. táblázat). A rendszerváltás eseményeihez közeledve ismét előtérbe kerül a szövegekben Kádár János személye – és „életművének” értelmezése, értékelése. Az egyes tankönyvek között bizonyos különbségeket tapasztalhatunk. A Bihari–Doba-féle nem említi Kádárt semmilyen összefüggésben a Rákosi-korszakról szóló fejezetek törzsszövegében. Így ebből a megközelítésből úgy tűnhet, hogy Kádár nem volt résztvevője Rákosi Mátyás diktatúrájának, illetve nem volt elszenvedője azoknak a koncepciók eljárásoknak, pereknek, amelyek az 1948–1953 közötti időszakot jellemezték. Ez a fajta megközelítés azt is sugallhatja, hogy Kádár új szereplőként jelenik meg a magyar politikai közegben.

Bár nem tartozik szorosan az elemzési szempontjaink közé, de érdemes megemlíteni, hogy bizonyos területeket – amelyeket a Kádár-korszakban tabusítottak – egyáltalán nem vagy csak korlátozottan említenek a szerzők. Ilyen tabunak tekinthetjük – például – a külhoni magyarok témáját. A Dupcsik–Repárszky-szerzőpáros által jegyzett kötet az, amelyik leginkább kerüli a problémát. Ez azt eredményezi, hogy nem érzékelteti a rezsim felelősségét a – jelenlegi határainkon kívül élő – magyarok helyzetének ellentmondásaival kapcsolatban.

A Kádár-korszak utóéletét, emlékezetét csupán két tankönyv (a Borhegyi és szerzőtársai, valamint a Boronkai és szerzőtársai által írottak) érinti.

Az „érett” Kádár-korszak folyamatainak, eseményeinek a politikai vezető személyéhez való kötődését – legalábbis a szövegben található megfogalmazások szintjén – a Borhegyi–Bódy–Kojanitz-féle, de leginkább

a Dupcsik Csaba és Repárszky Ildikó nevével fémjelzett kötet hangsúlyozza, Kovács István és Kovácsné Bede Ágnes műve pedig a többihez képest az 1956-ot követő megtorlás és a rendszerváltás eseményei között él nagyobb előszeretettel Kádár János neve megjelenítésével.

2. táblázat: A „Kádár” szótövet tartalmazó előfordulások száma a tankönyvek tematikus fejezeteinek törzsszövegében (darab)¹²

Felső sor: személyként megnevezve Alsó sor: kapcsolódó kifejezéseként	Bihari–Doba 2006/2009	Borhegyi– Bódy– Kojánitz 2016	Boronkai– Kaposi– Katona– Szárny 2016	Dupcsik– Repárszky 2003/2016	Kovács – Kovácsné Bede 2001/2008	Összesen
Rákosi-rendszer	0	2	2	1	2	7
	0	0	0	0	0	0
Forradalom és szabadságharc	5	7	2	1	3	18
	1	0	0	0	0	1
Megtorlás	2	5	5	6	11	29
	2	7	2	5	3	19
„Érett” Kádár-korszak	3	6	3	12	4	28
	7	13	3	9	2	34
Rendszerváltás és közvetlen előzményei	2	4	3	5	10	24
	3	3	3	1	1	11
Határon túli magyarok	1	0	0	0	0	1
	0	2	1	0	1	4
Világpolitikai kontextusban	0	0	0	0	0	0
	1	0	0	0	0	1
A Kádár-korszak utóélete	0	0	0	0	0	0
	0	1	2	0	0	3
Összesen	27	50	26	40	37	180

A szövegek implikált (kapcsolódó) jelentéseiről, értékrendszeréről, a valószínűsíthető olvasatokról további információt árulhat el, hogy a 180 előfordulás a tankönyvek törzsszövegeiben milyen kifejezéseket jelenít meg (3. táblázat).

12 A táblázatban szereplő tematikus összevonások a kutatói interpretáció részét képezik.

Összességében elmondható, hogy a tankönyvek mind egy jól körülhatárolt, néhány elemből álló szókészletet használnak, ami – leggyakrabban megjelenési formáiban – a „Kádár”, „Kádár János”, „Kádár-rendszer”, „Kádár-korszak”, valamint a „Kádár-kormány” kifejezésekben ölt testet. Ugyan az olvasó/tanuló számára fölkinált értelmezéseket tekintve jelentős különbségekre utaló jeleket nem észlelhetünk, a másodlagosan preferált kifejezések utalhatnak némi értékrendi hangsúlyeltolódásra az egyes tankönyvek között. A Borhegyi–Bódy–Kojanitz-féle hatalomfókuszú szóhasználat („Kádár-rendszer”, „Kádár-kormány”, „kádári vezetés”, „kádári hatalom”) arra utal, hogy a korszak diktatórikus jellegét kívánják hangsúlyozni a szerzők. A Bihari–Doba-kötet választásai („kádári politika”, „kádári kiegyezés”, „kádári »puha diktatúra«”) inkább egyfajta megengedő-szépítő-reálpolitikai olvasat előnyben részesítésére engednek következtetni. Dupcsik Csaba és Repárszky Ildikó tankönyvének szövegezése („kádári kultúrpolitika”, „kádári Magyarország”, „Kádár-kor”, „kádári szólam”, „kádári ellenforradalmi erők”, „kádári rendszer”) a korszak Kádár személyével összefonódó jelentőségének enyhén kritikus hangsúlyozására utal, a Kovács-szerzőpárosé pedig egy – némiképp talán leegyszerűsített – személyközpontú megközelítés előnyben részesítésére (a Kádár személyét említő szóalakokon kívül alig jelenik meg valamilyen képzett, kapcsolódó kifejezés). A Boronkai és szerzőtársai által készített tankönyv szóválasztásai (főként Kádár család- és keresztnevének a többi kötethez képest akkurátusnak tekinthető használata) neutrális, erősen értéksemlegességre törekvő kép kialakítását sugallják.

Látható tehát, hogy már egy kvantitatív-tartalomelemzési jellegű összehasonlítás alapján is körvonalazódnak eltolódások az egyes tankönyvekben megjelenő Kádár-képeket illetően. Az egzakt adatokra támaszkodó – eddig bemutatott – elemzés megbízható talajt jelent a következőkben kifejtendő kvalitatív-hermeneutikai jellegű megállapítások számára.

3. táblázat: A „Kádár” szótövet tartalmazó kifejezések és előfordulásai a tankönyvek törzsszövegében (darab)

	Bihari–Doba 2006/2009	Borhegyi– Bódy–Kojá- nitiz 2016	Boronkai–Ka- posi–Katona– Szárny 2016)	Dupcsik– Repárszky 2003/2016	Kovács – Ko- vácsné Bede 2001/2008	Összesen
Kádár	7	14	4	21	16	62
Kádár János	6	10	11	4	14	45
Kádár-rendszer	4	10	4	2	4	24
Kádár-korszak	5	4	3	4	2	18
Kádár-kormány	2	7	1	2	1	13
Kádárék	0	1	1	1	0	3
kádári vezetés	0	2	0	0	0	2
kádári hatalom	0	2	0	0	0	2
kádári politika	1	0	0	0	0	1
kádári kiegyezés	1	0	0	0	0	1
kádári „puha diktatúra”	1	0	0	0	0	1
kádári konszolidáció	0	0	1	0	0	1
az egypárti diktatúra kádári változata	0	0	1	0	0	1
kádári kultúrpolitika	0	0	0	1	0	1
kádári Magyarország	0	0	0	1	0	1
Kádár-kor	0	0	0	1	0	1
kádári szólam	0	0	0	1	0	1
kádári ellenforradalmi erők	0	0	0	1	0	1
kádári rendszer	0	0	0	1	0	1

A kirajzolódó Kádár-képek

A fentiek alapján a történelemtankönyvek első ránézésre élesen szemben álló narratívákkal nem szolgálnak a Kádár János személyével-karakterével fémjelzett történelmi korszakot illetően. A mégis körvonalazódó, hangsúlyaikat tekintve valamelyest különböző Kádár-képek mögött azonban egyúttal más-más világmagyarázatokat, értékrendi megközelítéseket és társadalomképeket láthatunk.

A következőkben szövegrészeket, idézeteket fogunk megvizsgálni, amelyekben tetten érhetők a megfogalmazások mögött rejlő előítéletek – egyúttal a történelemtankönyvek által preferált értékekre, értékrendekre visszavezethető különféle olvasatok, hangsúlyok (a következő alcímek ezeket hivatottak jelezni).

Történelmi folyamatok, személyektől független szükségszerűségek hangsúlyozása

„Kádár János – a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) főtitkáraként – 1956 novemberétől 1988 májusáig maradt hatalmon. A közvélemény először árulónak, hóhérnak, szovjet helytartónak tartotta; később bölcs, megfontolt, a kommunista pártfőtitkárok közül kiemelkedő vezetőnek; végül makacs öregembernek, aki a nyilvánvaló válság ellenére sem hajlandó távozni posztjáról.”¹³

Bihari Péter és Doba Dóra kötete helyenként ugyan érezhetően negatív Kádár-képpel dolgozik, de a politikust élesen elítélő szövegrészt nemigen találhatunk (a fenti részletben is mintegy távolítva, a „közvélemény” változó hangulatától függő okozatként jelenik meg egyfajta értékelés). A fenti szöveg jól tükrözi, hogy a szerzőpáros – a tanulók számára is értelmezhetően – korszakolja a Kádár-rendszert. Ebből következően jellemzők a pró és kontra típusú bemutatások (az egyes szövegegységek jellemzően nem visznek végig egy egyértelműen negatív vagy pozitív előjelű értékelést), de még hangsúlyosabb, hogy a személyek, karakterek inkább a történelmi szükségszerűségek, folyamatok „megjelenítői”, semmint mozgatói.

„A Kádár-rendszer diktatúra maradt, megőrizte az 1950-es évek »sztálini« berendezkedésének alapvonásait, mindennapjaiban azonban egyre inkább különbözött a Rákosi-rendszertől, sőt a többi szocialista országtól is.”¹⁴

¹³ Bihari–Doba 2006/2009, 182.

¹⁴ Uo.

Ez a megközelítés alkalmas arra, hogy csökkentse a korszak politikai szereplőinek felelősségét, és megteremtse – a történelmi időszakot meg nem élt tanulóknak – a Kádár-korszak nosztalgikus értelmezésének alapjait. A tankönyv felépítése (a nagy fejezetek szintjén nem különül el kifejezetten magyar történelmi rész) is erősíti az internacionalista, de legalábbis a távlati, a nemzeti kereteket átlépő nézőpontot.¹⁵

Személyes felelősséget hangsúlyozó, érvelő „nosztalgiarombolás”

„Az életszínvonal javulása révén tudott a rendszer pótlólagosan legitimitációt teremteni a maga számára, illetve feledtetni hatalomra jutásának véres körülményeit. A Kádár-rendszer 1956 egyik legfontosabb tanulságaként a maga számára azt szűrte le, hogy az életszínvonal emelése nélkül nem érezheti biztonságban magát. [...] A Kádár-rendszernek ez a gyakorlata a társadalom atomizálódását segítette elő, és mivel hosszú hosszú ideig érvényesült, nagymértékben kiölte a közösségi cselekvésre irányuló hajlandóságot. [...] Ez a közös, illetve a közéleti cselekvés bármely formájától irtózó mentalitás a Kádár-rendszer egyik még ma is érzékelhető öröksége.”¹⁶

Borhegyi Péter, Bódy Zsombor és Kojanitz László könyve egy másik, az előzőtől merőben eltérő nézőpontot, megközelítést alkalmaz. Egyértelműen érvényesül a történelmi események nemzeti, közösségelvű értékelése, részletes, megalapozott, de célirányos érvelés irányul a Kádár-nosztalgia indokoltságának megcáfolására (a leírt történelmi események megszövegezésénél azok racionális összefüggésekben való elhelyezése mellett hasonló fontossággal jelenik meg egy, a jelenből visszatekintő, a folyama-

15 A tankönyv nem választja szét az egyetemes és a hazai történelmi eseményeket a nagyobb fejezetek szintjén – ezáltal a többihez képest egészen más értelmezési kereteket kínál. A kötet nagy fejezetei: Bevezetés; Az első világháború és következményei (1914–1920); A tömegek kora (1900–1945); Az Európán kívüli világ (1900–1945); Demokráciák és diktatúrák Európában (1919–1939); A második világháború és következményei (1938–1948); A hidegháború kora (1948–1990); A posztindusztriális korszak (1945–2000); Az Európán kívüli világ (1945–2000); Az európai egység felé (1945–2000). Bihari–Doba 2006/2009.

16 Borhegyi–Bódy–Kojanitz 2016, 132.

tokat a látható következmények felől megérteni kívánó szemléletmód). A diktatórikus viszonyok és a felelősség kérdése hangsúlyosan és erkölcsi szempontokat alkalmazva jelenik meg a szövegben. Mind a nemzetközpontú, mind pedig a morális alapú megközelítésre (lásd: Kádárék nyíltan lemondtak az erdélyi magyarok támogatásáról) utaló további példának tekinthető a következő szövegrészlet.

„Erdélyben szovjet nyomásra létrehoztak egy Magyar Autonóm Tartományt 1952 és 1968 között, de amikor Kádárék nyíltan lemondtak az ottani magyarok támogatásáról, a románok felszámolták azt. [...] A beolvasztás a legeredményesebb az ausztriai Burgenlandban volt, ahol ma már szinte csak szórványmagyarok találhatók. Velük a Kádár-korszakban szinte semmi kapcsolat nem volt, hiszen a vasfüggöny túloldalán éltek.”¹⁷

Értéksemlegességre törekvő, tárgyilagosságot fontosnak tartó¹⁸ leírások, pró és kontra szempontok, a „középutasság” hangsúlyozása

„Kádár a forradalom emlékét és a magyar nép ellenszenvét kihasználva megakadályozta Rákosi visszatérését Magyarországra, s legközvetlenebb követőit fokozatosan kiszorította a hatalomból. Néhány kivételtől eltekintve nem ítélték el a Rákosi-korszakban törvényteleniséget elkövető politikusokat, hanem az államigazgatás különböző szintjeire helyezték el őket, így befolyásuk részben megmaradt. A forradalomból okulva a párt vezetői óvakodtak a személyi kultusz felelevenítésétől (Kádár János is visszautasította ezt), a – látványos és naponkénti – po-

¹⁷ Mind a nemzetközpontú, mind pedig a morális alapú megközelítésre utaló további példaként lásd: Borhegyi–Bódy–Kojanitz 2016, 189.

¹⁸ Az „értéksemlegességre törekvő” jelzőt pontosítandó azért is tartjuk fontosnak a „tárgyilagosság” kifejezés alkalmazását, mert bizonyos mértékig minden történelemtankönyvvel szemben megjelenő igény, hogy ne tartalmazzon egyoldalú részrehajlásokat. Ebben az esetben azonban azt láthatjuk, hogy a kérdéses tankönyvre jellemző az értékelő-interpretáló hangsúlyú mondatok helyett az események, történések fókuszpontba állítása, az ezáltal megtámogatott kiegyensúlyozottságra való törekvés.

litikai aktivitás kikényszerítésétől, és fokozatosan mérsékeltek a terroruralom törvénytelenégeit. Jelszószerűen ez úgy hangzott, hogy »Aki nincs ellenünk, az velünk van«. Ez a hatalmpolitikai korrekció előmozdította a rendszer konszolidálódását anélkül, hogy annak lényege, az egypárti uralom változott volna. 1963-ban komoly nemzetközi nyomásra, cserébe azért, mert a »magyar kérdést« levették az ENSZ napirendjéről, Kádárék itthon amnesztiát hirdettek, az '56-os elítéltek zömét szabadon bocsátották.¹⁹

Boronkai Szabolcs, Kaposi József, Katona Tamás és Száray Miklós műve kritikus, de inkább tárgyilagosságra, értéksemlegességre törekvő, leíró jellegű tankönyv (a fenti idézetből is látható, hogy az egyes politikai döntések egyoldalú és önmagukban történő értékelése helyett a racionális motívumok és egyes hatások említésével történő árnyalás, „kiegyensúlyozás” a meghatározó).²⁰ A „középutas” jelző alkalmazása nem pusztán az értéksemleges írásmódra vonatkoztatva vethető fel a kötet kapcsán, de a tankönyvben megjelenő Kádár-képet illetően is, amennyiben a politikai vezető az adott helyzetekben – jellemzően – az optimális megoldást kereső szereplőként tűnik föl (például a személyi kultusz felelevenítése elutasításának a történelmi előzményekből való okulással történő indoklása). Ez a megközelítés arra tesz kísérletet, hogy az olvasó/tanuló el tudja helyezni a történelmi folyamatokat a korszak politikai környezetébe. Feltetelezi azonban, hogy a könyvet használó többé-kevésbé tisztában van a világot megosztó értékrendszerek mibenlétével, szerepével. A történelmi személyiségek hangsúlyosan jelennek meg a szövegben, cselekvéseik pedig a korszak reálpolitikusai döntéseinek eredményeként tűnnek fel az olvasó számára. A személyközpontú, racionalizáló bemutatásmódra vonatkozó további példaként emelhetjük ki a következő részletet.

„A hetvenes évek végére egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az ország gazdasága válság felé sodródik. Kádár erre hivatkozva visszaszorította

19 Boronkai–Kaposi–Katona–Száray 2016, 103.

20 Érdemes lehet ezen a ponton megjegyeznünk, hogy például a „törvénytelenességek” – mint a Rákosi-éra visszaéléseire utaló – meghatározás már a Kádár-rendszer szóhasználatában is bevettnek számított. A diktatúra kontextusában – egyes történészek véleménye, például Máthé Áron megközelítése alapján – értelmezve a „szocialista törvényesség megsértői” valójában semmi olyat nem követtek el, ami ne tartozott volna a korszak lényegéhez, a jogtalanság uralmához.

a párton belüli sztálinista erőket és újra kulcspozícióba helyezte a reformok híveit. Ez azonban már nem segített. Beindult az eladósodási spirál: a régebbi adósságok törlesztésére kellett újabb kölcsönöket felvenni, egyre rosszabb feltételekkel.”²¹

Személyközpontúság, a reálpolitikai érzék kedvező, „felmagasztaló” értékelése

„A hatvanas években oszladozni kezdett a Kádárt korábban körülvevő nemzetközi ellenszenv. A hetvenes években már mindinkább tekintélyes, népszerű politikusként kezelték, aki okos kompromisszumokkal a lehető legtöbbet teszi országa népéért. Kádárt a nyugati államfők, de a pápa is tárgyalópartnerévé fogadta. Kádár a hatvanas-hetvenes években kísérletezett ugyan »eretnek« belpolitikai megoldásokkal, arra azonban vigyázott, hogy külpolitikájában soha ne tegyen olyan lépést, amely kiválthatja a szovjet elvtársak neheztelését. A hetvenes évek végétől, a szovjet birodalom hanyatlásával egyidejűleg megnőtt Kádár külpolitikai mozgásteret is.”²²

Dupcsik Csaba és Repárszky Ildikó – bár helyenként kritikai elemekkel is él – alapvetően a leginkább kedvező értékelésű Kádár-képet állítja elénk a többi tankönyvhöz képest.²³ Nem pusztán egy reálpolitikus, de egy meghatározó államférfi képe rajzolódhat ki a tanuló előtt (az idézett szövegrészlet például a Kádárt tárgyalópartnernek elfogadó, jelentős világpolitikai személyiségek említésén keresztül igyekszik megalapozni ezt az olvasatot) – mindezt erősíti az az alapbeállítódás, hogy a könyv hangsúlyosan személy-, nem pedig szükségszerűség-központú perspektívát alkalmaz. A Kádárt jelentős államférfiként bemutató – más tankönyvekhez képest kifejezetten kedvező Kádár-képet kínáló – személyközpontú leírást további példaként illusztrálja az alábbi szövegrészlet.

21 Boronkai–Kaposi–Katona–Szárny 2016, 112.

22 Dupcsik–Repárszky 2003/2016, 221–222.

23 Értelmezésünkben ez a szemlélet tükröződik a Takács–Feitl–Ripp (2013) által szerkesztett, *Kérdések és válaszok a Kádár-korról* című kötetben is.

„Míg a rákosista korszak politikája az »aki nincs velünk, az ellenünk van« szlogennel fejezhető ki, addig a híressé vált kádári szólam szerint: »aki nincs ellenünk, az velünk van«. Szabadabbá vált a szellemi élet, megszűnt Magyarország elszigeteltsége, ismét lehetett külföldre utazni. Kádár sokszor pragmatikusan, azaz az ideológiát háttérbe szorító gyakorlatiassággal közelített bizonyos kérdésekhez. A mezőgazdaság átszervezésekor például határozottan végrehajtották a téészesítést, de magántulajdonban hagyták a háztáji földeket, ahol a parasztság önma-ga számára és piacra is tudott termelni. Ez a politika annyira sikeres-nek bizonyult, hogy a háztájinak hamarosan kulcsszerepe lett az élel-miszer-ellátásban.”²⁴

Céliránymentes érzelmi-értékelő hangsúly, személyközpontú leírásmód

„Hogy a szovjet vezetésnek vagy Kádár Jánosnak állt-e érdekében in-kább megszabadulni Nagy Imrétől, nehezen dönthető el. A Kreml Nagy [Imre] kivégzésével figyelmeztetett arra, hogy a nemzeti kommunizmus gondolatát még csírájában is elfojtja. Kádár pedig megszabadult attól az embertől, akinek léte hatalmát potenciálisan veszélyeztette volna. Ká-dár János kormányzását többek között saját elvtársainak kivégzésével és – Haynau rémuralmát is felülmúló – tömeges megtorlással kezdte.”²⁵

Kovács István és Kovácsné Bede Ágnes tankönyve a szövegszerűen megjelenő tartalom szintjén a legélesebb kritikákat fogalmazza meg Ká-dár Jánossal és történelmi felelősségével kapcsolatban. A pszichologizá-lástól sem mentes (Kádár mint „ellentmondást nem tűrő egyéniség”) to-vábbi példaként szerepeltethetjük itt a következő sorokat.

„A társadalom és a hatalom között létrejött hallgatóságos »alku« a nyolcvanas évek közepéig állt fenn. Fenntartása érdekében Kádár

²⁴ Dupcsik–Repárszky 2003/2016, 218–219.

²⁵ Kovács – Kovácsné Bede 2001/2008, 238.

eltávolította a pártvezetésből és a pártból is az ötvenes években tevékeny szerepet vállaló sztálinistákat. Megakadályozta Rákosi hazatérését a Szovjetunióból, és megszabadult a keményvonalas elvtársaitól, így Marosán Györgytől. Kádár centrupolitikája és ellentmondást nem tűró egyénisége hosszú évtizedekre biztosította abszolút uralmát a pártban. A nyilvánosság előtt a párt egységét hangsúlyozta. Bár nem alakult ki olyan csoport, amelyik hatalmát megkérdőjelezte volna, a háttérben azért folytak viták. Mindaddig, amíg a társadalom és a párt közötti konszenzus fennállt, Kádár kézi vezérlessel elsimított minden ellentétet.”²⁶

Ugyanakkor ez az értékelő megjelenítésmód elsősorban konkrét történelmi események kapcsán jelenik meg (lásd az idézett részletet, melyben az értékelő és összehasonlító megállapítások Nagy Imre kivégzésével és a megtorlásokkal összefüggésben fogalmazódnak meg). A tankönyv a tanulók számára egy könnyen befogadható, esemény- és személycentrikus interpretációs típust képvisel.²⁷

Összegzés és záró gondolatok

A tanulmány céljai között nem szerepel, hogy állást foglaljon egyik vagy másik tankönyv mellett. Az írás keretei igazán részletes elemzést nem tettek lehetővé, de arra talán elegendőnek bizonyultak, hogy körvonalazzunk többféle Kádár-képet, illetve a Kádár-korszakról kialakított véleményyt. Az alábbi táblázatban összegezzük az egyes tankönyvekre jellemző megközelítésmódokat.

²⁶ Uo.

²⁷ Jóval kevesebb kiegészítést tartalmaz, mint például a Dupcsik–Repárszky-féle tankönyv, leírásmódjában pedig – a Bihari–Doba-szerzőpáros által írott mű egyfajta ellenpontjaként – jóval kisebb szerepet kapnak a történelmi folyamatok, helyette az események sokkal inkább a szereplők döntéseinek eredőjeként bomlanak ki az olvasó számára.

4. táblázat: A tankönyvekben megjelenő jellemző megközelítésmódok összességé

	<i>Kvalitatív szövegelemzés</i>	<i>Kvantitatív tartalomelemzés</i>
Bihari–Doba 2006/2009	A történelmi folyamatokat személyektől független szükségszerűségek alakítják – megengedő, szépítő, reálpolitikai olvasatot implikáló szövélasztások.	Kevés szó esik Kádárról, a törzsszövegből kimarad a Rákosi-éra vonatkozásában való említése.
Borhegyi–Bódy–Kojanitz 2016	Kádár személyes felelősségének hangsúlyozása, érvek mentén történő „nosztalgiarombolás” – a korszak diktatórikus jellegének hangsúlyozása a használt kifejezések szintjén is.	Kádár nevének gyakori előfordulása, megjelenik a korszak emlékezete, utóélete kapcsán is – erőteljesen névadójához kötődik maga a korszak is.
Boronkai–Kaposi–Katonai–Szárny 2016	A leírások szintjén értéksemlegesre, tárgyilagosságra való törekvés – pró és kontra szempontok említése, Kádár „középutasságának” hangsúlyozása.	Kádár neve megjelenik a szövegben a korszak utóélete és emlékezete kapcsán is.
Dupcsik–Repárszky 2003/2016	Kádár személye jelentőségének hangsúlyozása – enyhén kritikus hangvétel mellett a reálpolitikai érzék kedvező, „felmagasztaló” értékelése.	Gyakori említés, a korszakot erőteljesen a névadójához köti a szöveg – ugyanakkor a külhoni magyarok témája vonatkozásában elmarad az említése.
Kovács – Kovácsné Bede 2001/2008	Személyközpontú, de leegyszerűsített szóhasználat, a köznapihoz közelítő nyelvezet – érzelmileg stílusosan színezett, de célirányosságtól többnyire mentes leírásmód.	Arányában viszonylag gyakori a közvetlenül személyhez kötődő említés, megnevezés – valamint viszonylag hangsúlyos Kádár említése az 1956-os események kapcsán.

A különbségeket és a különbözőségeket – a „kanonizált” diskurzuszintér jellegének is köszönhetően – nem annyira az egyes kapcsolódó történelmi események megítélésének eltérései, mint inkább általánosabb viszonyítási keretek, értékrendek és világnézetek határozzák meg.

A tankönyvekben tükröződő megközelítéseket, a szövegekben rejlő előítéleteket és az általuk felkínált olvasatokat nagyban befolyásolja, hogy a) a történelemre mint folyamatokra, szükségszerűségekre vagy mint személyek és események történetére tekintünk; b) transznacionális-globalista vagy nemzeti-közösségelvű viszonyítási alapról közelítünk a korszakhoz; c) a szövegeket emlékezetpolitikai, érvelő vagy egy tárgyilagoss, pró és kontra elemeket kereső, leíró vállalkozásként értelmezzük; d) a leírt eseményeket utólagosan igyekszünk-e racionálisan magyarázni vagy a jelenben is ható okok és következmények láncolataként próbáljuk

értelmezni azokat; e) az adott történet/időszak szereplőit morális alapálásból, teljességre törekvően, a korszak egészére vonatkozóan értelmezzük vagy reálpolitikai szempontból, epizodikusan kívánjuk-e értékelni.²⁸

A Kádár János és a nevéhez köthető történelmi korszak történelem-tankönyvekben való megjelenítését elemző tanulmány arra tett kísérletet, hogy a vizsgált jelenségen túlmutató, történelmi témák szövegszerű megjelenítésének értelmezésére szélesebb körben is kiterjeszthető – minden bizonnyal tovább finomítható, bővíthető – szempontrendszerrel mutasson be.

Irodalom és források

Elemzett tankönyvek

- Bihari, Péter – Doba, Dóra 2006/2009: *Történelem a 12. évfolyam számára*. Budapest, Műszaki.
- Borhegyi, Péter – Bódy, Zsombor – Kojanitz, László 2016: *Történelem 12. tankönyv*. Budapest, Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet.
- Boronkai, Szabolcs – Kaposi, József – Katona, Tamás – Száray, Miklós 2016: *Történelem 12. A középiskolák számára*. Budapest, Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet.
- Dupcsik, Csaba – Repárszky, Ildikó 2003/2016: *Történelem IV. Középiskolák számára*. Budapest, Műszaki.
- Kovács, István – Kovácsné, Bede Ágnes 2001/2008: *Történelem – tankönyv. 12. osztály. XX. század*, Debrecen, Pedellus.

Szakirodalmi hivatkozások

- Assmann, Jan 2013: Az emlékezés kultúrája. In uő.: *A kulturális emlékezet – Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, Atlantisz – C. H. Beck, 29–46.
- Bauer, Béla – László, Tamás – Máthé, Áron – Megyery, Gerda – Vandróczki, Viktor 2021: *A kommunista diktatúra emlékezete a magyar társadalomban*. Budapest, Századvég.
- Corbin, Juliet – Strauss, Anselm 2015: *A kvalitatív kutatás alapjai. A Grounded Theory elemzési módszer technikája és eljárásai*. Budapest, L'Harmattan – SE Mentálhigiéné Intézet – Sage.

²⁸ Ezek a szempontok a megalapozott elmélet módszerének alkalmazása során kristályosodtak ki, így a szempontrendszer az elemzés egyfajta elméleti eredményeként fogható fel – előzetesen nem képezte az alkalmazni kívánt elemzés részét.

- Domschitz, Mátyás – Hamp, Gábor 2006: A kommunikáció színtereiről. In Horányi Özséb (szerk.): *A kommunikáció mint participáció*. Budapest, AKTI-Typotex, 101–173.
- Foucault, Michel 1998: A diskurzus rendje. In uő.: *A fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok. Előadások és interjúk*. Budapest, Pallas Stúdió – Attraktor, 50–74.
- Gyáni, Gábor 2020: A történelem mint emlék(ezet). In uő.: *A történelmi tudás*. Budapest, Osiris, 354–382.
- Nemesi, Attila László 2016: Befolyásolás a nyelv eszközével. In uő.: *Nyelv, nyelvhasználat, kommunikáció. Hét tanulmány*. Budapest, Loisir, 185–215.
- Nora, Pierre 2010: A nemzet-emlékezet. In uő.: *Emlékezet és történelem között – Válogatott tanulmányok*. Budapest, Napvilág, 188–200.
- P. Szilczl, Dóra 2018: Bevezetés a kritikai diskurzuselemzésbe. *Jel-kép*, 2018/3, 3–26.
- Takács, Róbert – Feitl, István – Ripp, Zoltán (szerk.) 2013: *Kérdések és válaszok a Kádár-korról*. Budapest, Napvilág.
- Williams, Raymond 2003: A kultúra elemzése. In Wessely Anna (szerk.): *A kultúra szociológiája*. Budapest, Osiris – Láthatatlan Kollégium, 28–40.

SÁGI GYÖRGY¹

Magyarország „sajtóapostola”, P. Bangha Béla jezsuita hitszónok, közíró

A Nemzeti Közszerzői Akadémia tudományos munkatársának, Klestenitz Tibornak (*1980) a múlt évben látott napvilágot a nála épp száz esztendővel korábban született, a magyar keresztény társadalomra, katolikus közéletre nagy hatást gyakorló jezsuita szerzetesről, P. Bangha Béláról (1880–1940) szóló monográfiája. A címszereplő a 20. századi magyar katolikus megújulásnak egyik legjelentősebb személyisége volt.

Klestenitz Tibor könyve egyszerre veszi górcső alá a szerzetespap személyét és eszmeiségét, illetve egyszerre mozog egyház-, sajtó- és eszmetörténeti síkon. A műnek nagy érdeme, hogy a felhasznált források alapján igyekszik Bangha páternek mint embernek a lényegét megfogni – nem melleleg sikeresen –, a realitásokat messzemenően szem előtt tartva. A *sine ira et studio* tacitusi elve alapján nem hallgat el semmit a személynek mind pozitív, mind pedig negatív vonásairól. Teljes portrét kapunk a szerzetesről, olykor vitatottnak számító megnyilatkozásait, az előjáróival való csörtéit is bemutatva.

A könyv lapjain kibontakozik előttünk a jeles hitszónoknak és közírónak a különféle társadalmi és politikai kérdések és változások terén megnyilvánuló véleménye, melyben nemegyszer a harcias és szókimondó jelleg dominált. Álláspontja, vélt vagy valós igaza hangoztatásától sohasem rettent vissza, kész volt szembeszállni az egyház-, a kereszténység- és a katolikusellenes hangokkal is, valamint a saját személyét támadó egyekkel is. Gondolkodásmódjában egyaránt megfigyelhetők állandóságok, kontinuitások, de változások is. Mindezekről alapos és átfogó képet kaphatunk Klestenitz könyvéből. A szerző más munkáihoz hasonlóan itt is rendkívül átfogó sajtótörténeti feltárómunkát végzett, hazai és külföldi

1 A recenzió a PPKE BTK Történelemtudományi Doktori Iskolájában készült az MTA–PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport támogatásával.

sajtótermékeket is átolvasott, törekedve a lehető legszélesebb körű mérítésre a korszak Banghával kapcsolatos híradásainak és a jezsuita által – saját vagy akár álnéven – publikált cikkeinek áttanulmányozására is.

A kötet címadása is stílusos. A „Pajzs és kard” utal a *Magyar Kultúra* hasábjain Bangha páter által szerkesztett rovatra, mintegy a harcos hitvédő jelzőinek megjelölésével, utalva a szerzetes személyes önfelfogására is. Rovatszerkesztőként – tárgyalva az aktuális korkérdéseket – ő maga is igyekezett meggyőzni olvasóit – kiváltképpen az értelmiséget – afelől, hogy a jelen társadalom problémáira a katolikus egyház igenis érvényes válaszokat tud adni a kortársak számára. A könyv bevezető részében a szerző áttekinti a páter életével és működésével kapcsolatos eddigi fontosabb szakirodalmakat, azok minőségét, megbízhatóságát is mérlegelve. Különösen a Bangha-tanítvány Nyisztor Zoltán (†1979) – röviddel a mestere halála után megjelent – könyvének számbavétele fontos, melynek elfogult voltára a későbbiekben is gyakran utal Klestenitz, igyekezve tárgyilagosan pontosítani az információkat. Bangha naplőfeljegyzései is gyakran forrásul szolgálnak, melyek szintén igazolják, hogy Nyisztor idealizáltabban látta munkája főhősét, Klestenitz rámutat, hogy maga Bangha páter sem úgy élte meg mindig lelkileg az egyes történéseket, ahogyan tanítványa gondolta. A történész szerző munkája tehát a korábbiakkal ellentétben egy reálisabb Bangha-kép megalkotására törekszik.

A köszönetnyilvánítást és az említett bevezetőt követően a szerző három részre bontva, időrendi sorrendben járja végig a Jézus Társaságába 1895-ben, igen fiatalon, 15 évesen belépő Bangha Béla életpályáját. Az első rész utal az Osztrák–Magyar Monarchia minden szempontból virágzó, az 1867-es kiegyezést követően kibontakozó I. Ferenc József-i időszakára „A békeidőkben (1880–1914)” címmel. A régi magyar nemesi családba születő gyermek, majd ifjú Bangha világlátásának megalapozását értelemszerűen erősen meghatározta ez a korszak, lelki életére, társadalmi szemléletére, vallásosságára nagy hatással voltak azok az impulzusok, melyekben szocializálódott. Különösen fontos volt a családi háttér, a szüleinek, jelesül édesapjának, Bangha István (†1907) jogásznak példamutató, mélyen vallásos, a magyarság érdekében elkötelezett tevékenysége, melyet Nyitrán, illetve Nyitra vármegyében fejtett ki. A szerző röviden, de átfogóan mutatja be az apa politikai és közéleti tevékenységét, melyben a katolikus-sága megvallásának mindig nagy jelentősége volt. Bangha István szerint a katolikusok igenis hangoztassák érveiket, mutassák meg, hogy fontos

részét képezik a magyar társadalomnak. Személye példa arra, hogy a magyar társadalmon belül egy erős katolikus társadalom is megtalálható. Az apa a nyitrai Katolikus Kör megalapításában is nagy szerepet játszott, a politikai katolicizmus azonban ekkor még gyermekcipőben járt. Az édesapa szemlélete nagy hatással volt fiára. Ez a későbbiekben is tetten érhető, például a közíró Bangha Bélának a világról kialakított felfogásában. Az alap-kiindulópontot tehát ez a nyitrai közeg jelentette. Legitimiz-musa is itt gyökeredett, melynek vizsgálatára többször is kitér a szerző.

Ilyen háttér mellett Bangha páter személyes képességei is sokat nyomtak a latban, hogy később közvélemény-formáló egyéniséggé válhatott. Gyermekként kortársainál érettebb gondolkozásával és értelmi képességeivel kitűnt, olyannyira, hogy tanulmányaiban gyorsabban haladt, a jezsuiták közé történő korai belépése is erre mutat. A fizikumában gyengébb, szellemében élénk, már ekkor szárnyait bontogató Bangha sajtó iránti vonzalma már diákkorában megmutatkozott, diáktársainak kézzel írt lapot indított. Klestenitz leírásában szemléletes képet kapunk a fiatalember tanulmányairól, a noviciátusban eltöltött időről és az egyetemi létről egyaránt. A szerző bepillantást enged az ifjú személyiségfejlődésébe, tanáraival és előjáróival történt nézeteltéréseibe, akik nem mindig értették meg a megszokottól eltérő, megújult szemlélet iránt nyitott gondolkodásmódját. Máskor viszont saját makacssága, néha öntörvényűsége is nehezítette számára az engedelmesség gyakorlását feljebbvalói iránt – utóbbi egész életében megmutatkozott nála, noha teljes kenyértörésre sohasem került a dolog választott rendi közösségével.

Szónoki képességei is már korán megmutatkoztak, de tudatosan is igyekezett fejleszteni magát. 1910-ben került Budapestre, majd rövid megszakításokkal haláláig a magyar fővárosban és onnan kiindulva működött. Sajtómunkája is töretlenül haladt előre, cikkei folyamatosan jelentek meg különféle lapok hasábjain. Kezdetben a *Mária Kongregáció* szerkesztőjeként tevékenykedett. Szervezőkészsége is megmutatkozott, ahogy a Mária-kongregációk számára megszervezte a katolikus sajtót. Az egyházi sajtó fejlesztése érdekében távlati célokat fogalmazott meg, és e könyvben átfogó, részletes képet kapunk erről, ahogy megvalósult. A felügyeletével alakult meg a Katolikus Sajtóhölgybizottság gróf Mailáth Györgyné elnökségével és Barkóczy Ilona társelnökségével, melynek feladata volt a katolikus lapterjesztés előmozdítása.

A Prohászka Ottokár székesfehérvári megyés püspök (1905–1927) által népszerűvé tett konferenciabeszédeket maga is folytatta, felismerve, hogy különösen a férfiértelmiséget lehet ezen a módon megnyerni a hitvédelem ügyének, többek közt a formális prédikációk helyett tudományos jellegű előadások tartásával. Retorikai képességeit kiválóan hasznosította a rend Jézus Szíve-templomában 1911 októberétől havonta megtartott szónoki előadásokkal.

Szívügye volt a modern magyar sajtó megteremtése, egy, a kor kihívásaira világos, haladó szellemű és katolikus választ adó, korszerű keresztény sajtókultúra létrehozása. Ezt szolgálta az 1913-ban megalapított és általa haláláig szerkesztett tudományos-közéleti lappal, a *Magyar Kultúrával*, melyet kezdetben báró Hornig Károly bíboros, veszprémi megyés püspök (1888–1917) finanszírozott. Ehhez, mint Bangha páter más kezdeményezéseire is, a Jézus Társasága magyar és központi vezetése ambivalensen viszonyult, amelynek elemzésére is kitér a szerző.

A kötet második, „Felfordult világ: nagy háború, forradalmak, ellenforradalom, »római száműzetés« (1914–1926)” című részében Bangha rendkívül termékeny korszakába tekinthetünk be. Egy olyan korszakról olvashatunk, amelyben óriási változások zajlottak. A második rész első fejezete a páter nagy-britanniai, harmadik probációjával kezdődik, és utolsó fejezete néhány éves római tevékenységének felvázolásával zárul. Mindkét külföldi kiküldetésére a rendi felfogás szerint Bangha túl nagy politikai publicisztikai aktivitása miatt kerülhetett sor, és ki kívánták emelni megszokott közegéből. Az első túl sokáig a világháború kitörése miatt nem tarthatott, mivel mint ellenséges ország állampolgára haza kellett térnie. A szerző Banghának a háborúval kapcsolatos felfogását és a fronton harcoló katonák lelki szükségleteinek ellátásáért tett törekvéseit is bemutatja művében.

A nagy háborút követő földindulásszerű politikai átrendeződés közepette elkötelezett legitimistaként egy időre háttérbe szorult, a Tanácsköztársaság idején álruhában menekült a fővárosból, majd az országból, és csak annak bukása után térhetett haza. A királyság helyreállítását követően is mindvégig hangot adott – a sajtóban is – legitimista meggyőződésének, bírálta a szabad királyválasztás ötletének a felvetését is, melyet elsősorban a protestánsokkal hozott párhuzamba.

A szerző igen részletesen mutatja be Bangha életműve legjelentősebb elemének, a Központi Sajtóvállalat Részvénytársaságának (KSV) megalá-

pításában játszott szerepét, annak későbbi vezetésében a hozzá tartozó lapokra gyakorolt hatását. A KSV-lapok ideológiai vonulatait is elemzi a szerző, de kitér a katolikus sajtó szerepének megerősödésére, továbbá a közadakozásból megszülető alapítványnak a magyar katolikus püspöki karhoz, különösen pedig a hercegprímásokhoz fűződő viszonyára is. A lapok esetében fontos szempont volt a páter számára, hogy a nemzeti, konzervatív és keresztény szellemiséget úgy képviseljék, hogy ne lehessen túlzottan „papos” lapnak minősíteni őket.

A magyar jezsuitának túlzott reflektorfénybe kerülését megelégedve úgy döntöttek rendi előljárói, hogy kiemelik a magyar közéletből. Hasznosították kiváló képességeit, és 1923-ban három évre római szolgálatra rendelték ki. Fontos feladatokat kapott: a Mária Kongregációk Nemzetközi Titkárságának létrehozása, az ahhoz kapcsolódó latin nyelvű folyóirat beindítása és a Nemzetközi Katolikus Sajtóiroda megalapítása. A modern technikai vívmányok iránt fogékony XI. Pius pápa (1922–1939) személyében rokon lélekre talált, aki a magyar szerzetesapnak a katolikus sajtóról és a hírközlésről kidolgozott elképzeléseit nagy lelkesedéssel fogadta, noha többségüket anyagi okokból nem tartotta megvalósíthatónak.

A könyv harmadik részében, amely „Az utolsó korszak (1926–1940)” címet kapta, fontos szerephez jut a protestánsokkal és a zsidósággal foglalkozó passzus az egyéb politikai és közéleti, valamint rendi feladatok ellátására vonatkozó, ezeket bemutató fejezetek között. A könyvben egyébként is vissza-visszatérő elem, hogy miként vélekedett Bangha a zsidókról. Az ezzel kapcsolatos nézeteinek elemzésére is részletesen kitér a szerző, leszögezve, hogy a jezsuita különbséget tett zsidó és zsidó között, valamint hogy inkább az aszemizmus jellemezte, mintsem az antiszemizmus. Bangha egyébként a nemzetiszocialista rendszereket egyenesen újpogánysággként bélyegezte meg.

A protestánsokhoz fűződő viszonyát is szemléletesen bemutatja, hiszen Bangha nagy változásokon ment keresztül a harcos katolikus hitvédőtől, a felekezeti polémiáktól egészen a keresztény unió kérdéséig. Ő a kereszténység tényleges egységét – tridentianus alapokon – úgy képzelte el, hogy a protestánsok térnek vissza a katolikus Anyaszentegyházba. Érthető módon Bangha egyházképét a II. Vatikáni Zsinat (1962–1965) előtti szemszögből kell értelmezni. A mai értelemben vett ökumenikus szemléletet nem lehet teljes egészében megfeleltetni Bangha felfogásának.

Klestenitz Tibor kellő részletességgel tárgyalja a jezsuita páter tengere-
rentúli misszióit, bemutatva tapasztalatait, az ottani sajtó beszámolóit
a magyar pap missziós útjairól, beszédjeiről, fogadtatásáról, a kivándorolt
magyarság helyzetéről, lelki gondozásának körülményeiről.

Bepillantathatunk a leukémiával 1935 óta harcoló szerzetes egészsé-
gének romlásába, egy olyan ember kitartó küzdelmébe, akiben fokoza-
tosan tudatosul elkerülhetetlen halálának közelsége, a mulandóság té-
nye. Ennek fényében vág bele nagy lendülettel különböző projektekbe,
a négykötetes *Katolikus Lexikonon* át a nagy hatású teológiai értekezé-
ség a kereszténység szerepének hangsúlyozásáról, a modern világban
való elhelyezkedéséről. 1938-ban ő volt az első Budapesten megrendezett
Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus főszervezője, kiadványainak
fogalmazója és fordítója, himnuszának (*Győzelemről énekeljen*, Koudela
Géza dallamára) írója. Szerepe volt az 1932-ben felállított Actio Catholica
megszervezésében, noha elképzelései nem mindig egyeztek a püspöki kar
és más szervezők nézeteivel. Véleményét azonban mindvégig kikérték, és
a mozgalom alelnöke lett.

A Bangha-monográfiát részletes bibliográfia követi, a forrásmunkák
és a szakirodalom mellett a felhasznált sajtótermékek és a forrásbázist
őrző levél- és irattárak (összesen kilenc) felsorolásával. Klestenitz köny-
véből megtudhatjuk, hogy milyen volt az az emberfeletti szervezőmunka,
mely alapján joggal érdemelte ki P. Bangha Béla jezsuita szerzetespap azt
a megtisztelő *epitheton ornans*t, mely szerint ő volt Magyarország „sajtó-
apostola”.

Egyedüli kritikaként a kötet végi mutató hiányát tudnánk felhozni,
mely a könyvben való keresést megkönnyíthetné, de ettől függetlenül egy
szerkezetileg koherens, igen részletes és információgazdag könyvet tart-
hat kezében az olvasó, mely részleteiben árnyalni képes az eddig ismert
Bangha-portrét. A monográfia hasznos adalékul szolgálhat a korszakkal
foglalkozó történészek számára, de az egyház-, eszme- és sajtótörténeti
munkák, illetve életrajzok iránt érdeklődő olvasók is haszonnal forgat-
hatják a kötetet.

Klestenitz Tibor 2020: *Pajzs és kard. Bangha Béla élete és eszmeisége.*
Hungaria Æterna, Budapest, Századvég.

TÓTH KÁLMÁN

Egy Szabó Dezső-monográfia, amely olvastatja magát

Gróh Gáspár Szabó Dezső-könyvében új nézőpontból közelíti meg a 20. századi magyar irodalom egyik (ha nem éppen a) legvitatottabb és legellentmondásosabb személyiségének életművét. A munka alcíme könnyen dekódolható utalás Esterházy Péter *Bevezetés a szépirodalomba* című könyvére, annak szemantikai fordítottja. Gróh ennek szerepét a bevezető részben úgy értelmezi, hogy az irodalommal kapcsolatos irodalmon kívüli elvárások, amelyek ellen az 1970-es évek második felétől kibontakozó prózafordulat lázadt, valójában nem a kommunista korszak termékei voltak, hanem a magyar irodalomban Szabó Dezső 1919-es, *Az elsodort falu* című, nagy hatású regényével váltak uralkodó paradigmává. A bevezető részben felvetett kérdés („író volt-e egyáltalán, vagy csupán az irodalomban is kalandozó politikai gondolkodó?”) a Szabó Dezső-i életmű kapcsán olyan, filozófiai és irodalomelméleti szempontból is kitüntetett jelentőségű alapproblémákat és lezár(hat)atlan vitákat idéz fel, mint az irodalmiság mibenlétének meghatározása vagy a jelentés uralhatóságának problematikája.

A szerző szerint az irodalmi formák és a közéleti törekvések összekapcsolása „a művészetekkel egyidős sajátosság, funkció, lehetőség”, amely teljesen legitim jelenség, így pusztán ezen az alapon egy életmű nem zárható ki az irodalmi szempontú vizsgálódás érdeklődési területéről. Ez az utóbbi évtizedek hazánkba is begyűrűző, nyugati „progresszív” irányzatának fényében már csak a nemzeti törekvések irodalmi képviselője esetén szorul magyarázatra, mivel az önelvű, az irodalmiság lényegének a hangzás és a jelentés összhatásában megképződő nyelvi artisztikumot tekintő irodalomszemlélet egyre inkább defenzívába szorul. És mivel szemben? A különféle valós vagy mesterségesen konstruált, elnyomottként tételezett kisebbségek „felszabadítását” a nagybetűs Társadalmi Igazságosság

nevében követelő totalitárius törekvésekkel szemben, melyek az irodalmat ismét az irodalmon kívüli szempontok alapján ítélik meg.

A könyv első fejezete (Író? Vagy mégsem?) az írói pályára lépés hátterében rekonstruálható történelmi és szellemi hatásokat mutatja be *Az elsodort falu* megírásáig, vagyis azt a szakításokkal és ellentmondásokkal teli folyamatot, amely során Szabó Dezső eljutott ahhoz, hogy önmagát íróként pozicionálja. Gróh ennek a folyamatnak a bemutatásában a hozzáférhető legközvetlenebb forrásokra, Szabó Dezső autobiografikus szövegeire, leveleire, valamint kortársaktól származó visszaemlékezésekre támaszkodik, nem feledkezve meg az ezekkel kapcsolatos kritikai reflexió szükségességéről sem. Szabó írói mivoltának problematikus volta a szerző szerint abból fakad, hogy a 19. század nagy magyar íróival szemben nem ismerte fel: egymásra gyakorolt kölcsönhatásaik ellenére az irodalom és a politika két különböző szféra. Ezért aztán úgy gondolta, hogy az irodalmon keresztül gyakorolhat döntő befolyást a politikai folyamatokra. A felhozott példák (Kemény, Kölcsey, Eötvös, Jókai és Mikszáth) esetében az írói és a politikusi, politikai gondolkodói tevékenység jól elválasztható egymástól, míg Szabó Dezső a szerző szerint „azért lett író, mert nem (csak) író akart lenni. Akárhogy is nézzük: közéletisége, politikai működése nem egy író eltévedése, inkább megfordítva: elbeszélései, regényei, szépírói működése utal inkább a közéleti ember irodalomba keveredésére. Ami igazán maradandó életművében az politikai, közéleti jelentése által az.” (65.) Irodalomfelfogása, az írók közéleti szerepvállalásával kapcsolatban megfogalmazott elvárásai azonban óriási befolyást gyakoroltak írókra és olvasókra egyaránt, és az ő nyomán vált a nemzeti sorskérdésekkel foglalkozó politikai esszé műfaja elfogadottá a magyar irodalomban.

A Szabó Dezső életei címet viselő második fejezet az *Életeim* címet viselő önéletírásának értelmezésére tesz kísérletet. Gróh szerint ez az egyetlen műve Szabó Dezsőnek, melyben olykor szerethető módon mutatkozik meg. (71.) Az író halála miatt befejezetlenül maradt autobiográfia, melynek elsődleges célja az önigazolás volt, főként gyermek- és ifjúkorát mutatja be, és épp ott akad el, „ahol az írói életút igazából kezdődik”. (73.) A szerző itt is irodalomelméletileg reflektált módon közelít a vizsgált szöveghez, és felhívja az olvasó figyelmét a mű írói alkotás mivoltára, mely nem mindenben tekinthető hiteles valóságábrázolásnak, és a megírás idejének látásmódját közvetíti. (Ezek a megállapítások egyébként az autobiográfia műfajának általánosan érvényes sajátosságaira utalnak.)

Szabó Dezső irodalomfelfogásának alapjai Gróh szerint már iskolás éveitől kialakultak, hiszen már ötévesen jól olvasott, és csak nyolcévesen került a kolozsvári református kollégiumba. Családjában (különösen édesanyja számára) az irodalom nem művészet volt, „hanem életpótlék, életük valósága, ami úgy kellett nekik, mint az ital az alkoholbetegnek”. (74.) Ilyen családi háttérrel valóban nem csoda, hogy Szabó Dezső soha nem tudta elfogadni kiindulási alapként az irodalom autonómiáját. Az Eötvös-kollégistaként finnugor nyelvésznek készülő Szabó Dezső párizsi tanulmányútjáról hazatérve végérvényesen szakít a nyelvtudomány-nal, és a közéletet befolyásolni akaró becsvágya vezeti az írói pályára. A *Nyugat* szerzői közé is egy politikai témájú, Tisza Istvánnal polemizáló, rendszerkritikus írásával kerül be, de végig idegennek érzi magát ebben a közegekben. A *Nyugathoz* és köréhez fűződő kapcsolata meghatározó jelentőségű Szabó pályájának alakulása szempontjából, ugyanakkor rendkívül ellentmondásos is. Az ennek a bemutatására vállalkozó alfejezet nemcsak irodalomtörténeti, de lélektani nézőpontból is kifejezetten érdekes értelmezését nyújtja annak, ahogy az *Életeim* írója a túlélő utólagos perspektívájából látta (láttatta) a *Nyugat* első nemzedékének legkiemelkedőbb alakjait és a kor szellemi életének más kiválóságait (Ady, Babits, Kosztolányi, Móricz Zsigmond, Kaffka Margit, Jászi Oszkár, Lesznai Anna).

A szerző Szabó Dezső autobiográfiája alapján kísérletet tesz az abban tetten érhető irodalomtörténeti elképzelések rekonstruálására, melynek során külön alfejezetet szentel a nemzetkarakterológia problémájának is. Szerinte Szabó Dezső számára „a világ nemzeti sokszínűsége pótolhatatlan érték”, és a magyarságra vonatkozó elképzelései „a magyar irodalom klasszikusainak értékeire épülnek”. (90.) Gróh Gáspár értelmezésében az író a nemzetet nevezte „faj”-nak, a nemzeti paradigma melletti elkötelezettsége, európai műveltsége és egyetemességigénye egyaránt távol tartották őt a „programszerű nemzetfölköltiségtől” és az „etnocentrikus befelé fordulástól”. (92.)

A romantika abszolutizálása és relativitása című harmadik fejezet Szabó Dezső Berzsenyi- és Eötvös-tanulmányait veszi górcső alá. Rámutat arra a kevésbé ismert tényre, hogy az írónak kulcsszerepe volt Berzsenyi újrafelfedezésében, és nézetei Németh László Berzsenyi-értelmezésére is nagy hatással voltak. Szabó Dezső szerint Berzsenyi romantikus alkat volt, és a klasszicizmus megkötöttségeit túlfeszítő, kivételes nyelvteremtő ereje tette lehetővé Vörösmarty romantikus költői nyelvét. Eötvös leg-

ismertebb regénye, *A falu jegyzője* Szabó számára az általa megvalósítani akart regényeszményt képviselte, és a regényt értelmező tanulmány elemzésében Gróh meggyőzően mutatja ki Péterfy Jenő hatását. Szabó az eredendően nem romantikus alkatú Eötvös e regényében megnyilvánuló romanticizmusát a társadalmi igazságtalanságok miatt felgyülemlett elkeseredéssel és haraggal magyarázta, és értékelésében visszautasította „azt az ő korában már kötelező elvárást, hogy egy regény művészségének a lélektani hitelesség elengedhetetlen feltétele”. (123.)

Gróh külön fejezetet szentel Szabó Dezső Ady Endréhez való viszonyulásának, amely központi jelentőségűnek tűnik számára, és már a korábbi fejezetekben is foglalkozott vele érintőlegesen. Szabónak a kortársai közül Ady volt az egyetlen, akit magával egyenrangú zseninek tartott. Viszonylag későn ismerte meg költészetét, de akkor elementáris hatást gyakorolt rá. Ady személyiségét gyakran bírálta, alakmását Farkas Miklós néven *Az elsodort faluban* is szerepeltette, de ez a kritikus ábrázolás paradox módon pozitívan befolyásolta Ady megítélését, hozzájárulva kultuszának újjászületéséhez, mivel „az utókor a költő önpusztítását egy romlásába rohanó korszak számlájára írta”. (134.)

Szabó Dezső három tanulmányt írt Ady költészetéről, és egész pályafutása során gyakran utalt rá. Az Ady költészetével kapcsolatos viták politikai jelentősége igazolta az irodalom politikaformáló erejéről vallott nézeteit. Gróh ezzel kapcsolatban arra a megállapításra jut, hogy utólagos nézőpontból Ady profetikus szerepét és írásainak politikaformáló erejét „a 19. századból itt felejtett irodalomkép” tette lehetővé, melyet egyre inkább felváltott a tömegmédiá közvélemény-formáló ereje, és ezt a húszas évektől Szabónak is meg kellett tapasztalnia a műveit övező tudatos hallgatásban. Ezért ahhoz, „hogy valamilyen hatása mégis legyen, el kellett szakadnia az irodalomtól”. (135.) Az író Adyt Petőfi mellé helyezi, és „a fajiság kategóriát használva azonos értékű, mégis sok vonásában szembeállítható teljesítményként elemzi Petőfi és Ady költészetét”. A „dualista Magyarország hivatalossága” által lejáratott „nemzet” kifejezést a szerző szerint Szabó tudatosan kerülte, és helyette a „magyar faj” fogalmat használta, amely alatt „nemcsak biológiai, hanem kulturális értelemben is” felfogott, beleszületésen alapuló közösséget értett. Gondolatrendszerében az egész emberiség ilyen részközösségekből épül fel, és az ezek közötti hierarchia gondolata távol állt tőle. (141.) Petőfit és Adyt egyaránt forradalmi költőként értelmezte, majd 1919-ben külön tanulmányt is írt

A *forradalmas Ady* címmel. Az őszirózsás forradalomtól, majd a Tanácsköztársaságtól egyaránt „Ady forradalmának” megvalósítását várta, de (nemzedéktársainak többségéhez hasonlóan) mindkettőben nagyon hamar csalódnia kellett.

Külön alfejezet vizsgálja az író sajátos Ady-értelmezésének és satirikus stílusának József Attilára gyakorolt hatását, mely Babits költészetének megítélésével kapcsolatos véleményükben is tetten érhető. (158–159.) Az ezt követő alfejezetben a Szabó Dezső által egyébként tagadott Ady–Móricz–Szabó Dezső „faji triász” fogalma kapcsán Gróh Gáspárnak minden bizonnyal igaza van, amikor Szabó politikai gondolkodói teljesítményét írói tevékenysége elé helyezi, és az életművön belül is alárendelve látja az írói szerepet a közéleti ambícióknak. Tagadhatatlan viszont Szabó Dezső prózájának expresszív nyelvi kifejezőereje, melyet a politikai eszméivel nem rokonszenvező irodalomtudósok közül is többen a modern magyar próza jelentős teljesítményei közé soroltak. Ezt mintha a könyve vezérfonalának alátámasztása érdekében szándékoltan alulértékelné. Talán nem tévedünk nagyot, ha műveinek esztétikai értékét illetően az utóbbi évtizedekben szintén vitatott Móricz egyértelmű elébe helyezését is erre vezetjük vissza. Igen figyelemreméltó értelmezését nyújtja viszont *Az elsodort falu* Farkas Miklósában tetten érhető Ady-képnek, melyen keresztül valójában az Ady által képviselt gondolatiság és szellemi magatartásminta helyébe a saját maga által képviselt aktív cselekvést állítja Bőjthe János alakján keresztül. Gróh szerint „ez nem más, mint lelki és intellektuális értelemben vett apagyilkossági kísérlet, de olyan tiszteletteljes, hogy a mestere helyét elfoglalni készülő tanítvány lázadása jószerevével észrevehetően.” (163.)

Szabó Dezső irodalomtörténettel kapcsolatos elmarasztaló véleményét Gróh Gáspár irodalomfelfogásának sajátosságaira vezeti vissza. Kora jeles irodalomtörténészeinek (Horváth János, Pintér Jenő, Császár Elemér) munkásságával kapcsolatban megfogalmazott, személyeskedő és igazságtalan elemeket is bőven tartalmazó bírálataival Szabó Dezső a szerző szerint azok tanárképzésen keresztül megnyilvánuló, a felnövekvő generációk gondolkodását formáló befolyását, kánonképzési monopóliumát támadta, „amikor a maga irodalomfelfogásának elsőbbségét és felsőbbbbségét kívánta bizonyítani”. (175.)

A szerző külön fejezetben vizsgálja Szabó Dezső Babitshoz való viszonyulását, akivel nem csak az általa Ady halála után „meglehetősen egyér-

telmúséggel” betöltött irodalmi vezérszerep miatt rivalizált. Ellentétük az irodalom feladatával kapcsolatos eltérő vélekedésük, az öncélú, illetve a társadalmi problémák megoldása iránt elkötelezett művészeteszményeik ütközéséből fakadt. Ennek ellenére a szerző meggyőző érvekkel támasztja alá, hogy gondolkodásuk valójában nem állt annyira távol egymásétól, amit a „keresztény kurzus” irodalompolitikájával való szembenállásuk, kiállásuk az irodalom sokszínűségéért, valamint az írástudók felelősségével kapcsolatos nézeteik hasonlósága bizonyít. Hasonlóan vélekedtek a magyar népi kultúra beilleszthetőségéről is a modernség keretei közé.

A könyv zárófejezete, melynek címe megegyezik a kötet alcímével, Szabó Dezső utolsó regényeit (regénykísérleteit) és az irodalomból való (a szecesszió eredeti értelmében vett) kivonulásának kontextusait helyezi vizsgálódásának homlokterébe. A *Segítség!* szobrász főhőse, Boór Bálint alakja számos párhuzamot mutat megalkotója helyzetével és szerepkonfliktusával: „a regény az ő segélykiáltása”. (226.) A regényben megjelenő szatirikus társadalomkritika, a korszak több jelentős közszereplőjének a kortársak számára könnyen dekódolható karikatúrái valós tényeken „és (többnyire nem alaptalan) pletykákon” alapulnak, és bizonyítékai az ellenforradalmi rendszerrel való szembenállásának. Szabó Dezső csak a dualista rendszer háborús összeomláshoz és Trianonhoz vezető hibáinak megismétlését, „a posztfeudális Magyarország restaurációját” látta a bethleni konszolidáció korszakában, mely „a megvert s elbukott magyarság tönkrevetőinek uralmát hozta vissza, s ezzel a háború előtti progresszió végképp elbukott”. (223.)

A *Segítség!* Gróh szerint azt példázza, hogy sem a művészet, sem a sajtó, sem a politika „nem engedi, hogy a nagy formátumú, felelős alkotó megjelenítse a nyilvánosságban nemzetmentő programját”. (240.) Szabó Dezső ennek ellenére egész életében hű maradt önmagához, nemzete iránti elkötelezettsége és meg nem alkuvása az irodalomból való kivonulása után is töretlen maradt, és „folyamatos rendszerkritikájának, elemzéseinek, vitacikkeinek” hatása „beépült az írók mozgalmaiba, a közgondolkodásba, a magyar mentalitás- és eszmetörténetbe”. (242.)

Gróh Gáspár könyve értő és új szempontokat felvető közelítés Szabó Dezső életművéhez, mely az irodalom és a politikai gondolkodás, az írói és a közéleti szerepre való törekvés határvidékén helyezhető el. Hivatkozott forrásokkal alátámasztott, egyéni hangvétellű, esszéisztikus tanulmányok laza és átfedéseket is mutató füzére, mely a vizsgált korszak szellemi

élete iránt érdeklődő olvasó számára különleges szellemi élményt kínál, és a bevezető végén megfogalmazott célkitűzésnek eleget téve vélhetően számos olvasóját fogja arra indítani, „hogy bátran vállalkozzanak arra a kalandra, amit a Szabó Dezső-életműben tett utazás jelent”. (10.)

Gróh Gáspár 2020: *Szabó Dezső. Kivezetés a szépirodalomból*. H. n., MMA Kiadó.

NAGY EGON

Könyv a romániai iparosításról és következményeiről

Az ipar a szocialista időszak modernizációs kísérletének középpontjában állt a keleti blokk államaiban, és mint ilyen kiemelt szerepet kapott a voltantarisztas gazdaságpolitikában. Az ipar szimbolikája az erőt, a hatalmat, az anyag uralmát képviselte, és egyszersmind a technológia dicsőítését is. Romániában különösen fontos szerepet játszott a szocialista időkben az ipar által generált fejlődés és fölzárkózás, ugyanis egy teljesen agrárhagyományokkal rendelkező országban külön frusztráció forrása volt az ipari kultúra hiánya, amit fokozott görcsösséggel igyekeztek behozni. Ez az iparhoz kötött, kollektív komplexusosság hangsúlyosabban jelentkezett a délkelet-európai országban, mint a mai Visegrádi Négyekében, ahol az ipari tradíció biztosabb alapokon nyugodott – hogy csak közvetlen földrajzi környezetéhez hasonlítsuk Romániát.

Lakatos Artúr könyve biztos kézzel ragadja meg az iparosítás gazdaságtörténeti, társadalom-lélektani hátterét, a jelenség többdimenziós rétegeit. Regionális leszűkítéssel Erdélyre koncentrál, amely egy ipari tradíciókkal jobban fölvértezett országrész Romániában, noha az elmúlt évszázad negatív nivellálódásának eredményeként valamelyest csökkent az ipari súlya az ország egészén belül.

Alapos mesterségbeli tudásról árulkodik a szerző módszertani eszköztára, melynek fő vonulata a kitartó levéltári adatgyűjtés, különösképp a bukaresti, kolozsvári, marosvásárhelyi és sepsiszentgyörgyi levéltáraknál. Ez kiegészült a korabeli sajtó ipartörténeti vonatkozású elemeinek földolgozásával, illetve a CIA levéltárának online elérhető releváns anyagaival. Hasonló módon forrásként szolgáltak a Magyar Nemzeti Levéltárban, illetve a magyar Külügyminisztérium két vonatkozó fondjában föllelhető iratok.

A kommunizmus romániai – és így erdélyi – korszakolásában a szerző több perspektívát is megvilágít, de alapvetően három alperiódust azonosít: (1.) 1944 és 1947 között a román közigazgatás visszaállása Erdélyben és a kommunista hatalomátvételt megelőző átmeneti időszak; (2.)

a klasszikus sztálinizmustól a nemzeti kommunizmusig tartó időszak; (3.) a Ceaușescu-korszak nemzetibolsevik, neosztálinista időszaka.

A háborús helyreállítás által uralt első időszak után Lakatos Artúr bemutatja az 1948–1965 közötti, Gheorghe Gheorghiu-Dej által fémjelzett, klasszikus sztálinista iparosítás időszakát az egy-, öt- és hatéves tervek fokozatos beindításával. Ebben az időszakban domináns volt még a meglévő üzemegységek bővítése és technológiai színvonaluk emelése, minthogy az erdélyi térség nem volt annyira iparhiányos terület, mint a Kárpátokon túli terület, és ezért nem vetődött föl sürgető módon az új termelőkapa-
cítások elhelyezése. Már ekkor különös hangsúlyt kapott a nehézipar és a fémfeldolgozás kiemelt fejlesztése, ami a fejlesztési allokáció koncentrációját jelentette különösen a vajdahunyadi kohászati kombinát irányába. Az új beruházások közül a szintén előnyben részesített energetikai komplexumokat érdemes megemlíteni, mint például az erdőszentgyörgyi földgázalapú hőerőművet. A korszakban a nehézipar és az energetika mellett szintén megkülönböztetett figyelem övezte a vegyipart – a könyvben pontos statisztikák támasztják alá az említett ágazatok súlyának fölülreprezentáltságát a „mostohagyerekként” kezelt, alacsonyabb presztízsű könnyűipari ágazatokhoz képest. A könyv precíz jelenségmagyarázata hangsúlyozza azt a tényt, hogy a szocialista iparosítás korai korszakában már a termelőeszközök gyártásának dogmatikus szocialista szempontjai kerültek előtérbe az életszínvonalat érdemben növelő fogyasztási cikkekkel szemben. Magyarán a fejlődés leegyszerűsített értelmezése redukálódott az állóeszköz-állomány pusztá bővítésére, minthogy a Nyugat mennyiségi lekörözésének vulgármarxista értelmezése ezeket a célkitűzéseket helyezte előtérbe. A szerző a tervdokumentumok részletes ki-
lemzését követően jutott erre a következtetésre.

Párhuzamosan mindezzel a mezőgazdaság kollektivizálása is lezajlott 1949 és 1962 között, ami növelte az időszak egészében az agrárnépesség jelentős részének erőszakos átirányítását a bővülő ipari munkahelyekre. A korszak első éveiben, Sztálin 1953-ban bekövetkezett haláláig igencsak gyors ütemben erőltették az iparosítást, amit átmenetileg – egyfajta belső enyhülés jeleként – visszafogtak, majd 1960-tól újból magasabb sebességfokozatba kapcsoltak.

Ebben a korszakban bontakozott ki egy éles vita a Szovjetunióval a KGST-ben való munkamegosztással kapcsolatban, ami már akkor sértette a regionális középhatalmi ambíciókat dédelgető Románia szuverenitásigé-

nyét. A Valev-tervként elhíresült koncepció szerint Románia, elsősorban balkáni agrárgazdasági hagyományaira alapozva, inkább mezőgazdasági specializációját erősítette volna a KGST-n belül. Azonban a regionális hatalmi önkép mindenképp föltételezett egy ütőképes ipart, amihez a román gazdaságpolitika ragaszkodott, és innentől kezdve még elszántabb prioritásként tűzte ki az iparfejlesztést a megvalósítandó céljai közé.

Az 1965 utáni, Ceaușescu által fémjelzett nemzetikommunista időszak már az ipart használta elsődleges eszközként Románia nemzetközi szerepének növelésében, a KGST mellett fontos exportpiacokként azonosítva a fejlődő országokat, mely partnerek fölött a szocialista Románia igyekezett esetenként egyfajta patrónusi szerepet is gyakorolni. A fő iparfejlesztési szempont a minden racionalitást mellőző nehézipar előtérbe helyezése volt, illetve lokalizációs gyakorlatként az ipar térbeli, harmonikus eloszlását tűzték ki célul. Ez utóbbi szintén észszerűtlen volt, ugyanis nyersanyaghiányos és ipari kultúrát nélkülöző régiókban is erőltette az ipartelepítést. Fő imperativusként fogalmazták meg, hogy az iparhiányos területeket föl kell számolni, ami maga után vonta volna a városhiányos területek fölszámolását is. Ugyanakkor a szerző külön fejezetben tárgyalja a könyv esettanulmányaiként funkcionáló városok (Nagyvárad, Kolozsvár, Marosvásárhely) nemzetiségi szerkezetének változását is a szocializmus korában. Mindezzel nagyszerűen igazolható, hogy az extenzív iparosítás farvizén a szocialista román rezsim a magyar többségű erdélyi települések elrománosítását is „kényelmesen” végrehajthatta.

Külön említést érdemel a könyv szintetizáló erejét aláhúzó SWOT-analízis. A szerző a romániai szocialista iparosítás legkézenfekvőbb erősségeként a folyamat elején mutatkozó, mozgósítási képességből eredő operatívítási előnyt emeli ki. Ennek révén a rendszer összehangoltan és szinkópáktól mentesen tudott válságot kezelni, például környezeti katasztrófák esetén a bevethető munkaerő parancsszerű mozgósításával. Ugyanakkor a nyugati gazdaságokhoz képest jóval alacsonyabb bérköltségek kezdetben jelentős teljesítmények létrehozását tették lehetővé viszonylag alacsony áron is (ez a későbbiekben rendkívül kontraproduktív vált, és konzerválta az ínséget). Ugyancsak erősségként tartható számon bizonyos osztársadalmi haszonnal járó és az ipart segítő tevékenységek általánosítása, valamint mozgalomszerű hatékonysága – ilyen például az ócskavas-, papír- és gesztenyegyűjtés.

A szerző gyengeségként azonosítja a grandomániát és a totális diktatúrák kommunikációs „rövidzárlatát”, amiért a rendszer képtelen volt

a hibák kritikai föltárására és az önkorrekción. A szocialista nihilizmus pszichózisával elegyítve ez egy olyan közösségi tudatállapotot idézett elő, amelyben a természetet erőszakosan meg kellett „szelídíteni”, ami mérhetetlen ökológiai katasztrófával járt, vagy amelyben a siker kizárólag az akarat hatalmának függvénye volt (sztahanovizmus). A kezdeti időszak béregyenlősdije, amit az osztályharc jegyében hirdettek meg, súlyos motivációhiányt okozva lenullázta a teljesítményalapú munkatermelékenységet. Az abszolutizált mennyiségi elv érvényesülése, a piaci verseny és a valós kereslet-kínálati viszonyok kiiktatása a központi tervezési folyamattal gyatra minőséget, állandósult áruhiányt eredményezett.

Lakatos a szocialista iparosítás lehetőségeit látja a leginkább kiforratlan tényezőnek, hiszen itt nem igazán van mibe kapaszkodnunk, mint-hogy sem a kommunista társadalom, sem a Ceaușescu által vizionált „sokoldalúan fejlett szocialista társadalom” lehetősége nem valósult meg. Helyettük bekövetkezett egy nyílt, megfordíthatatlan rendszerválság és összeomlás.

Az iparosítás veszélyeiként a szerző, az ökológiai katasztrófán túl, az iparosításra épülő szocialista állami berendezkedés bukását, illetve az abból eredő társadalmi felfordulást látja, ahogyan az bekövetkezett a kilencvenes évek példátlanul brutális romániai transzformációs válságakor.

Az esettanulmányok a nehéz- és a könnyűipar területéről egyaránt szolgálnak gazdaság- és társadalomtörténeti adalékokkal. Ezek keretében ismerkedhetünk meg a kolozsvári Vasúti Műhelyek és a kolozsvári bőripari kolosszus, a Dermata információgazdag történetével. De bepillantást nyerhetünk a dicsőszentmártoni nehézvegyipar történetébe, és megismerhetjük a szocialista dohányipar ékkövének, a sepsiszentgyörgyi dohánygyárnak a korabeli fejlődését is. Különösen a kolozsvári Vasúti Műhelyek esetében a szerző családi indíttatású, jó értelemben vett szubjektívebb ábrázolása, az egyéni élettörténetek és az üzemtörténet egybefonódása teremt egy sajátos atmoszférát. Ez az ábrázolási mód az Annales iskola mikrotörténeti megjelenítési technikáját idézi föl számomra, hiszen lehetőséget ad a munkások sajátos réteggkulturális miliójének a fölvázolására, s így hitelesen adja vissza a korszak öntudatos munkásrétegeinek belterjes világát, az ipari szubkultúra immanensen urbánus jellegét.

A munkások mellett kiemelt fontosságú a mérnökök szerepe, ami egy fetiszizált műszaki csúcsertelmiségi kört jelentett a szocialista Romániában. A mérnökök voltak az abszolutizált indusztriális univerzum „fölkent

papjai”, a korszak nagy hatalmú csúcsértelmisége, mely szintén szerves részét képezte a föntebb említett, hamisítatlan ipari szubkultúrának/réteggkultúrának.

Ez a kultúrkör képezte végső soron azt a vargabetűs középosztályosodási fölhajtóerőt, mely minden torzulásával együtt beindított egy csökevényes polgárosodást a román társadalom azon köreiben, melyek rendelkeztek a fölfelé törekvés becsvágyával, és a lehetőségek mentén élhetővé és túlélhetővé próbálták alakítani mikrokozmoszukat.

A Ceaușescu-féle megszorító neosztálinizmus végül a túlhajszolt voluntarizmus és a szuverenitás görcsös hangoztatása oltárán fölládozta azt az átmeneti versenyelőnyét, melyet a hatvanas évek végi, szocialista táboron belüli külön utasságával kivívott magának. A külföldi adósságok erőltetett visszafizetése a nyolcvanas évek végére az ipari képességeket amortizálta, és a zuhanó életszínvonal folyamányaként a lakosságot kivérezette. A magyarországi „új gazdasági mechanizmus”-hoz hasonló, piacorientált próbálkozások tabunak számítottak a totalitarizmus felé hanyatló szocialista Romániában, ezért a román középosztály a magyarországihoz képest is számban elenyészőnek volt mondható a rendszerváltozás pillanatában. A magyarországinál sokkal gyengébb lábakon állt a vállalkozói kultúra is – szintén a föntebb vázolt okok miatt –, ami göröngösebbé tette a gazdasági rendszerváltást. Mindezek okán általánoságban a román transzformációs válság is sokkal mélyebb volt a magyarországinál. Azonban a 2000-es évektől, nem utolsósorban a szocializmus még meglévő szakmunkás- és műszaki értelmiségi bázisán, Románia is a kelet-európai félperifériára jellemző reindusztrializációs félsiker/félkudarccal jellegzetes fejlődési pályáját járta be. Ezeket a nézőpontokat, valamint főleg ezek premisszáit Lakatos Artúr képes kifinomult árnyaltsággal megjeleníteni.

E könyv azoknak olvasmányos, akik föl tudják idézni magukban a letűnt szocialista iparvárosok nosztalgikusan megszépült emlékképét, ugyanis az elnyomás sem tudta megtörni az élni akaró emberek mindennapjait, akiket a bűnös rendszer igyekezett megfosztani szabadságuktól, méltóságuktól, kisebbségi kultúrájuktól és egészséges természeti környezetüktől. Az új nemzedék számára azért olvasmányos forrás e könyv, mert történelmi távlatokba vetített időszak kordokumentuma, illetve a rendszer lényegét, alapidentitását képező ágazatnak a regionális gazdaságtörténeti esettanulmánya. Ugyanakkor a jelenbe hatóan az ipa-

rosítás leghosszabb ideig érvényesülő pokoli hatásait is megismerhetjük a könyvből az olyan ipari-környezeti katasztrófák példáján, mint a kiskapusi (Copșa Mică) légszennyezés vagy a szászavinci (Geamăna) zagytározó mérgező öröksége. Lesújtó képet kapunk a tordai vegyipar apokaliptikus higanyszennyezéséről, valamint Nagybánya színesfémkohászatához kapcsolódóan a jelenig érvényesülő környezeti ártalmakról. Megismerkedhetünk az úgynevezett rendszerezés kérdéskörével is, ami a szocializmusban Románia terület- és településfejlesztési koncepciójának a lényegét jelentette, egy extenzív mezőgazdasági haszonterület-nyerést és további agrármunkaerő ipari átirányítását célozva meg, falurombolással és torz urbanizációval kombinálva mindezt.

Végezetül fölmerül a kutatás továbbvitelének a lehetősége is, melyet maga a szerző is fölillant a könyv utószavában. Bár Lakatos Artúr a mezőgazdaság szocialista átalakulásának romániai történetét helyezné előtérbe a jövőben, izgalmasnak ígérkezne Erdély szintjén vagy Románia egészén látnunk az ipar posztszocialista átalakulását, leépülését is. Meg lehetne vizsgálni, hogyan szelektálta a piacgazdaság az életképeesebb és a „halálra ítélt” szektorokat. Miként támogattott az állam stratégiainak ítélt szektorokat (például az energetikát) a megszűnésre ítélt ágazatokkal szemben (például egyes könnyűipari szektorok vagy a kohászat zöme)? Miként zajlott az iparban állásukat veszített egykori munkavállalók átrétegződése vagy a külföldi vendégmunkába menekülése? Hogyan zajlott és milyen ágazatok térnyerését hozta a kapitalista újraparosítás folyamata? És melyek voltak a Romániában is jelen levő posztszocialista „kreatív privatizáció” alapvonásai egy olyan kapitalizmusban, melyből hiányoztak a kapitalisták?

Összegzésképpen: magyar nyelven hiánypótlónak számít az erdélyi iparosítás átfogó tablója, melyet a szerző a rendelkezésünkre bocsátott alapos és színvonalas munkájában. Lakatos a történészszakma szabálya-
it szigorúan pontos dokumentációval tartotta tiszteletben, emellett a leírásban az emberi dimenzió és a hiteles ábrázolóerő is érvényesülni tud. A regionális elemzésen keresztül is fontos kiindulópont ez a könyv azok számára, akik Romániának, a délkelet-európai térség meghatározó államának a belső társadalmi-gazdasági anatómiáját meg akarják érteni.

Lakatos Artúr 2018: *A szocialista iparosítás következményei Erdélyben*. Kolozsvár, Művelődés.

E szám szerzői

György Sándor történész, tudományos kutató, Nemzeti Emlékezet Bizottsága Hivatala. Főbb kutatási területei a Magyar Nemzeti Hadsereg/Magyar Királyi Honvédség története (elsősorban második világháborús tevékenysége) és az 1956-os forradalmat követő megtorlás pereit. Legutóbbi kötete: *Jankovich Arisztid 2019: A Nemzeti Hadsereg (1919)*. Gyoma, Szülőföld (sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és a kísérő tanulmányt írta: György Sándor).

Sándor György: historian, research fellow, Office of the Committee of National Remembrance. His main research areas are the history of the Hungarian National Army/Royal Hungarian Army (especially in World War II) and retribution after the Revolution of 1956. Latest publication: *Jankovich Arisztid: The Hungarian National Army (1919)*. Szülőföld Kiadó, Gyoma, 2019. (Edited and published by Sándor György)

Rigó Róbert történész, szociológus a Károli Gáspár Református Egyetem (KRE) BTK Történettudományi Intézetének és a Nemzeti Emlékezet Bizottsága Hivatalának tudományos főmunkatársa. Legutóbbi munkái: *Szakszövetkezetek és szőlőtermesztés a Homokhátságon*. *Forrás*, 2021/7–8, 83–96; *Lelkészek a mezőgazdaság szocialista átszervezésének időszakában*. In Kiss, Réka – Lányi, Gábor (szerk.) 2020: *Hagyomány, identitás, történelem 2019 II*. KRE Hittudományi Kar, 165–199.

Róbert Rigó, historian, sociologist, and a senior research fellow at Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary, Faculty of Humanities and Social Sciences, Institute of History and at the Office of the Committee of National Remembrance. Recent works: *Productive cooperatives and viticulture in Homokhátság*, *Forrás*, 2021, Issue 7-8, 83-96; *Pastors during the period of socialist agricultural reorganisation*, In: Kiss, Réka; Lányi, Gábor (ed.) *Tradition, identity, history 2019*, Volume 2, KRE HTK, 2020, 165-199.

Wirthné Diera Bernadett történész, a Nemzeti Emlékezet Bizottsága Hivatalának tudományos főmunkatársa. Érdeklődési területe az 1945 utáni politika- és társadalomtörténet, különös tekintettel a katolikus egyház helyzetére. Legutóbb megjelent szerkesztett kötete: *The Trial of Cardinal József Mindszenty from the Perspective of Seventy Years. The Fate of Church Leaders in Central and Eastern Europe*. Edited by András Fejérdy – Bernadett Wirthné Diera. Libreria Editrice Vaticana, 2021.

Bernadett Wirthné Diera is a historian and senior researcher at the Office of the Committee of National Remembrance. Her area of interest is political and social history after 1945, with particular reference to the situation of the Catholic Church. Her most recent edited volume is *The Trial of Cardinal József Mindszenty from the*

Perspective of Seventy Years. The Fate of Church Leaders in Central and Eastern Europe. Edited by András Fejérdy - Bernadett Wirthné Diera. Libreria Editrice Vaticana, 2021.

Szekér Nóra PhD történész. Legutóbbi munkái: Fedőneve: Marslakó. A magyar tudosemigração megfigyelése Szilárd Leó példáján keresztül. In Palasik, Mária – Pócs, Nándor (szerk.) 2021: *Titkos hidak*. Budapest, Kronosz, 131–160; Those who are not against us, are they with us? – Cultural Policy of the Kádár Consolidation and the Oppositon of the Political System in Hungary. *Securitas Imperii*, 2020/1, 170–192.

Nóra Szekér PhD, scientific researcher, Historical Archives of the Hungarian State Security. Her recent studies: Alias: Martian. Observation of the Hungarian scientists' emigration through the example of Leo Szilard. In Palasik, Mária, Pócs, Nándor (ed.) 2021: *Secret Bridges*. Budapest, Kronosz, 131–160; Those who are not against us, are they with us? – Cultural Policy of the Kádár Consolidation and the Oppositon of the Political System in Hungary. In *Securitas Imperii* 2020/1. 170–192.

Bauer Béla PhD szociológus, történelemtanár. Főiskolai docens. Jelenleg a Századvég Közéleti Tudásközpont Alapítvány Társadalomtudományi Kutatócsoport vezető kutatója. Főbb kutatási területei: kultúra- és emlékezetszociológia, generációk szociológiája, külföldi magyarság szociológiája, közlekedésszociológia. Filológiából doktorált. Doktori dolgozatát a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen (Kolozsvár) védte meg.

Béla Bauer PhD Sociologist, history teacher. Associate professor. Currently Senior Researcher at the Századvég Foundation. Main research interests: Sociology of Culture and Memory, Sociology of Generations, Sociology of Hungarians Abroad, Sociology of Transport. PhD in philology. He defended his doctoral thesis at the Babeş–Bolyai University (Cluj-Napoca).

László Tamás társadalom- és kommunikációkutató, diplomáit a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen szerezte, a Századvégnél 2015 óta dolgozik kutatóként. Főbb kutatási területei: újmédia-használat, generáció- és jövőképkutatás, család- és vallásszociológia, nemzeti büszkeség, társadalmi diskurzusok. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem interdiszciplináris társadalomkutatások PhD-képzésének keretében a társadalmi szolidaritás és reziliencia kérdésköreit vizsgálja.

Tamás László is a social scientist and communication researcher, graduated from Pázmány Péter Catholic University, and has been working as a researcher at Századvég since 2015. His main research interests include new media use, generation and future research, sociology of family and religion, national pride, social discourses. He is a PhD student in Interdisciplinary Social Research at Eötvös Loránd University, where he is working on issues of social solidarity and resilience.

Sági György történész. 2017 óta vesz részt a MTA–PPKE Fraknói Vilmos Római Történelmi Kutatócsoport munkájában, 2019 júliusától annak tudományos segédmun-

katársa. 2019 október végétől a Magyarországi Szerzeteselőjárók Konferenciáinak Irodája megbízásából végzi irataiknak rendezését, levéltár kialakítását. 2020 őszétől a PPKE BTK Történelemtudományi Doktori Iskolájának doktorandusza, kutatási területe a 20. századi egyháztörténet.

György Sági, historian, He has been a member of the MTA–PPKE Vilmos Fraknói Vatican Historical Research Group since 2017. He has been an assistant research fellow since July 2019. Since the end of October 2019, on behalf of the Office of the Conferences of Superiors General in Hungary, he has been organising their documents and developing their archives. Since the autumn of 2020, he has been a doctoral student at PPKE BTK, his research topic is 20th century Church History.

Tóth Kálmán irodalomtörténész. Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa. Kutatási területei: Illyés Gyula, 20. századi magyar irodalom, egyetemtörténet, középkori művészet és építészet.

Kálmán Tóth, literary historian. He is an assistant research fellow at the Institute of Literature of the Research Centre for the Humanities of the Hungarian Academy of Sciences. Research areas: Gyula Illyés, 20th century Hungarian literature, history of universities, medieval art and architecture.

Nagy Egon geográfus, történész, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Földrajzi Intézetének adjunktusa, intézetigazgató. Kutatási területe: geopolitika, politikai és történeti földrajz.

Egon Nagy, geographer, historian. He is an assistant professor at the Institute of Geography at the Babeş–Bolyai University, director of the Institute. Research area: geopolitics, political and historical geography.